

Økonomi og institutioner i hertugdømmet Slesvig i midten af det 19. århundrede

Clausen, Thomas

Publication date:
2014

Document version
Tidlig version også kaldet pre-print

Citation for published version (APA):
Clausen, T. (2014). *Økonomi og institutioner i hertugdømmet Slesvig i midten af det 19. århundrede*. Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet.

Økonomi og institutioner i hertugdømmet Slesvig i midten af det 19. århundrede

Indholdsfortegnelse:	Side:
Forord	3
”Kampen om tvangsmølleriets afskaffelse i hertugdømmet Slesvig 1836-1852”. Bragt i <i>Sønderjyske Årbøger</i> 2013	4
”Mølletvangens ophævelse i hertugdømmet Slesvig”. Bringes i <i>Sønderjyske Årbøger</i> 2014	20
”Tvangslånene. Om fiskale forhold i Slesvig under og efter Treårskrigen”. Bragt i <i>Historisk Tidsskrift</i> , bd. 113, hæfte 2, 2013	40
”The monetary reform of 1854 in the Duchy of Schleswig: a case of attempted state-building”. Under publicering i <i>European Review of History</i>	75
”Institutionel stagnation i hertugdømmet Slesvig ca. 1840-1860”. Indsendt til tidsskriftet <i>temp</i>	109
”Institutioner og økonomi i hertugdømmet Slesvig. Sammenfatning”	145
Resumé	173
Summary	174
Kilde- og litteraturfortegnelse	175

Forord

Inspirationen til nærværende afhandling udspringer af mine historiestudier på Københavns Universitet i perioden 2005-2010. Mens jeg beskæftigede mig med de politiske og nationale forhold i midten af 1800-tallet, blev det mere og mere tydeligt for mig, at væsentlige dele af hertugdømmet Slesvigs økonomiske historie savnede belysning. Denne tanke danner fundamentet for min ph.d.-afhandling. Skønt resultatet på flere områder afviger fra det oprindelige koncept, er afhandlingen i sine grundstrukturer båret af dettes kerneidé, nemlig krigenes og den politiske udviklings betydning for det økonomiske liv.

Afhandlingen består af fem artikler og en sammenfattende tekst del. Mens artiklerne hver især behandler forskellige institutioner af relevans for det økonomiske liv i Slesvig i tidsrummet ca. 1830-1870, har det samlede kapitel, som afslutter afhandlingen, to hovedformål: Dels at sætte artiklerne ind i en overordnet, fælles ramme, dels at uddybe væsentlige aspekter ved artiklernes respektive emner, som kun berøres overfladisk i de relevante hovedtekster.

For godt samarbejde og kyndig vejledning i løbet af stipendietiden vil jeg gerne takke lektor ved Saxo-Instituttet på Københavns Universitet, Jan Pedersen.

Albertslund juni 2014

Thomas Clausen

Kampen om tvangsmølleriets afskaffelse i hertugdømmet Slesvig 1836-1852.¹

Af Thomas Clausen

Sønderjysk Månedsskrift bragte i nummer 7/2012 en artikel af Helge C. Jacobsen om mølleriet i hertugdømmet Slesvig fra middelalderen til landsdelens industrialisering.² Nærværende artikel undersøger en såvel emne- som tidsmæssig afgrænset del af dette forskningsfelt, nemlig tvangsmølleriet i hertugdømmet Slesvig mellem 1836 og 1852. Artiklens hovedpointe er, at det slesvigske tvangsmøllerier udgjorde andet og mere end en forbigående gene for de berørte indbyggere.

Mølletvangen var en institution, som bestod i hertugdømmerne fra begyndelsen af 1500-tallet frem til dens afskaffelse i midten af 1800-tallet. Bag indførelsen lå den grundopfattelse, at landsherren havde fuld rådighedsret over de naturkræfter, vind, vejr og vand, som drev mølleriet, og derfor også måtte være berettiget til at nyde den indkomstskabelse, som frembragtes ved disses virke.³ Som et kongeligt *regale* kunne kongen derfor forlene sine bortforpagtede møller med tvangsrettigheder, der ved at binde et givet områdes indbyggere til en bestemt mølle sikrede denne et kontinuerligt og stabilt kundegrundlag. Til gengæld for dette privilegium ydede forpagteren gennemgående en højere årlig rekognition (grundbyrde) til kongemagten end mølleforpagtere uden tvangsrettigheder. Den kontrakt, som ved tiltrædelsen eller fornyelsen af et forpagtningsforhold blev indgået mellem mølleeejer og mølleforpagter, indeholdt nærmere bestemmelser omkring rettigheder og pligter i forholdet mellem sidstnævnte og hans tvangsunderlagte møllegæster.⁴ Disse kontrakter kunne, alt efter omstændighederne, være mere eller mindre individuelt tilpasset forholdene ved den pågældende mølle.⁵ Grundstenen for mølletvangen i nyere tid var forordningen af 13. februar 1782, som udlagde retningslinjerne for dennes gyldighedsområder i hertugdømmet Slesvig, og fritog enkelte privilegerede befolkningsgrupper i den lavere embedsstand for tvangspligterne.⁶

Mølletvangen er bemærkelsesværdigt underbelyst i den stående forskning i Sønderjyllands historie. I den ældre *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk* hører vi blot, at i debatten om ophævelsen af mølletvangen var bønder og godsejere uenige⁷, og i den nyeste brede fremstilling, *Sønderjyllands*

---

¹ Teksten er en lettere omarbejdet version af en artikel bragt i *Sønderjyske Årbøger* 2013.

² Jacobsen 2012.

³ Petersen 1988, s. 34.

⁴ Petersen 1988, s. 35.

⁵ Konkrete eksempler på individuelle bestemmelser i forpagtningskontrakterne, som eksempelvis forbud mod maling med håndkværne, skal ikke optage os nærmere. *Rigsraadstidende* 1856, sp. 1464.

⁶ Petersen 1988, s. 100.

⁷ Fabricius 1937-39, s. 445.

Historie, konstateres det alene, at mølletvangen blev afskaffet i 1853.⁸ Emnet findes behandlet spredt i tidsskrifter og monografier, men altid som led i mere overordnede undersøgelser af mølledrift generelt. Tvangsmølleriet berøres af Hans Petersen i bogen *Geschichte der Mühlen zwischen Eider und Königsau* fra 1988. Værket beskæftiger sig overordnet og topografisk med såvel de økonomiske og politiske sider af mølleriet som de mere tekniske forhold omkring møllernes drift. På dansk berøres tvangsmølleriet i en artikel af Anders Malling om Brøns Mølle i *Sønderjyske Årbøger* fra 1961. Mølleriets lovmæssige rammebetingelser i 1850'erne, efter tvangsmølleriets formelle afskaffelse, behandles kort af Lise Andersen i et nyere værk om Sillerup Mølle.⁹ En undersøgelse med tvangsmølleriet som hovedtema mangler dog fortsat; nærværende artikel skal være et bidrag til at udfylde denne lakune i forskningsbilledet.

Det geografiske område som behandles i artiklen, er det daværende hertugdømme Slesvig, dvs. området mellem Ejderen og Kongeåen undtagen de kongerigske enklaver i vest.¹⁰ Disse sidstnævnte havde nemlig væsentlig anderledes rammevilkår for mølledriften, og tvangsmølleriet som sådan kendtes ikke.¹¹ Endvidere skal det tydeliggøres, at de omhandlede møller er de, som kongen havde ejerskab over, og hvor driftsbestemmelserne var nedfældet i arve- eller tidsforpagtningskontrakter mellem landsherren og mølleren. Inkluderet i disse driftsbestemmelser var, som nævnt, forskrifter for tvangsrettighedernes nærmere omfang. Derved ekskluderes møllerne i de adelige godsdistrikter, som hele perioden ud havde andre forhold, om end man også der kendte til mølletvang, og disse vil kun rent undtagelsesvis blive omtalt.¹² Tvangsrettigheder hos private mølleforpagtere uden for godsdistrikterne forekom, men det hørte til sjældenhederne, og man kunne i samtiden under alle omstændigheder ikke redegøre for omfanget heraf.¹³

Hertugdømmet var administrativt inddelt i mølledistrikter, hvortil var knyttet tvangsmøller.¹⁴ Distriktsinddelingen fulgte ikke nødvendigvis grænserne for områdets øvrige administrative jurisdiktioner som landsbyer, herreder og amter.¹⁵ Der fandtes ifølge en opgørelse fra Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 86 kongelige arveforpagtningsmøller med tvangsret i begyndelsen af 1850'erne.¹⁶ Da langt de fleste møller havde opnået deres tvangsrettigheder i 1700-tallet, er dette billede også tilnærmelsesvis dækkende for tiden omkring midten af 1830'erne. Også i perioden herefter udstedtes dog forpagtningskoncessioner med mølletvangsprivilegier. Af de 86 tvangsmøller på ministeriets liste havde således de tre opnået deres

---

⁸ Hansen 2009, s. 118.

⁹ Malling 1961; Andersen 2009.

¹⁰ Femerns statsretlige tilknytning til hertugdømmet Slesvig spiller ingen rolle i afhandlingen.

¹¹ Böcher 1942, s. 142.

¹² Hobe-Gelting 1974, s. 85.

¹³ *Rigsraadstidende* 1856, Anhang A, København: sp. 1109; *St. Tid.* 1853-54, Anhang, 1. afdeling: sp. 20.

¹⁴ Nielsen 1889, s. 68.

¹⁵ Petersen, s. 43.

¹⁶ Rigsarkivet. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Arkivpakken "Protokoller 1852-1854".

privilegium i 1830'erne, hele syv i 1840'erne og en enkelt endda så sent som i 1851. Geografisk var tvangsmøllernes spredning forholdsvis stor. Størst var koncentrationen i Gottorp Amt, Tønder Amt samt omkring Haderslev, hvis man slår Vester og Øster Amt sammen. Taget under ét besad disse tre amter tilsammen knap halvdelen af alle hertugdømmets kongelige tvangsmøller, vel en logisk konsekvens af at samme tre hørte til blandt Slesvigs folkerigeste egne.¹⁷ Omvendt var der betydelige områder i hertugdømmet, som havde udstrakt næringsfrihed og derfor ikke kendte til mølletvangen. Det gjaldt Ditmarsken, de nordfriske koge, øerne Nordstrand og Pellworm foruden dele af Ejdersted.¹⁸ Samlet set skønnedes det, at 3/4 af hertugdømmets indbyggere, svarende til omkring 280.000 mennesker, var underlagt mølletvang.¹⁹ Alt i alt fandtes der ved 1800-tallets midte mellem 150 og 170 tvangsmøller i hertugdømmet Slesvig.²⁰

Tidsmæssigt indledes artiklen med året 1836, hvor bestræbelserne på at få ophævet mølletvangen for alvor tog fart. Afhandlingen stopper ved tvangsmølleriets afskaffelse ved lov i 1852 med virkning fra det følgende årsskifte. Dermed var det dog ingenlunde slut med diskussionen om mølletvangens ophævelse, hvis konsekvenser og følgevirkninger varede ved ind i preussisk tid. Problemstillingerne blev imidlertid nogle andre efter tvangsmølleriets formelle opløsning, og en nærmere undersøgelse heraf bør behandles selvstændigt.

Kilderne til undersøgelsen er overvejende trykte, selv om der også er lagt et vist arkivarbejde til grund. Først og fremmest er anvendt de trykte *tidender* for de slesvigske stænderforsamlings forhandlinger, som er gennemgået systematisk for samtlige relevante årgange (1836 - 1853-54). Dertil kommer småskrifter og avisartikler om emnet. Fra arkiverne er anvendt petitioner, altså bønsskrifter om bestemte sagsforhold, og ministerielle opgørelser.

Tvangsmøllерiet

Som enhver anden institution med dybe historiske rødder strækkende sig flere hundrede år tilbage i tiden var også tvangsmøllерiet underkastet påvirkninger fra ændringer i det omkringliggende samfund, såvel de dybere strukturelle som de mere overfladiske, til dels forbigående omskiftelser. Mølletvangen kan derfor næppe opfattes som en kontinuerlig og ubrudt samfundsindretning fra dens opståen til dens afvikling. Alligevel må denne institution have haft nogle gennemgående stabiliserende karakteristika, som gjorde den i stand til at opnå en levetid næsten dobbelt så lang som selve enevælden. En egentlig undersøgelse af

---

¹⁷ Bergsøe 1844, s. 395.

¹⁸ Petersen 1988, s. 35.

¹⁹ *Rigsraadstidende* 1856; Hansen 2009, tabel s. 37.

²⁰ Madsen 2011; denne afhandling, s. 23.

disse grundforhold falder noget uden for artiklens rammer, og vil under alle omstændigheder forblive begrundet spekulation. Dog synes særlig to mulige delforklaringer at springe i øjnene som årsager til tvangsmølleriets lange beståen. For det første et *bekvemmelighedshensyn*. Statens finansielle struktur var, på indtægtssiden, under hele tvangsmølleriets epoke langt overvejende baseret på indirekte skatter, hvorunder især toldindtægter spillede en stor rolle.²¹ Sådanne indkomstkilder kunne dog være usikre, og var under alle omstændigheder konjunkturafhængige. Indkomstskabelsen fra tvangsmøllerne må set i forhold hertil have opbudt et mere stabilt finansgrundlag, da omfanget af maleopgaver mere bestemtes af lokale hensyn end af handlen over grænser. En anden delforklaring på mølletvangens robusthed kan tænkes at være *møllernes geografiske spredning*. Opretholdelsen af et netværk af driftssikre møller spredt over regionen i hensigtsmæssig formation, i nogenlunde samklang med befolkningstætheden, kan have virket som et bolværk mod den usikkerhed, en pludselig, men ukoordineret, bølge af lokalt koncentrerede møllenedlæggelser kunne medføre.²² Herfor virkede vel mølleforpagtningssystemet i det hele taget, men tvangsforholdet cementerede måske i større grad, på godt og ondt, båndet mellem malesøgende og mølleren, og virkede hermed stabiliserende. Når det er sagt, er det altså ikke hovedmomenterne i denne institutions hele udviklingshistorie, der skal behandles i det følgende. Derimod gives der et mere detaljeret indblik i tvangsmølleriets eksistensforhold i den sidste periode af dets beståen.

Hvad kendetegnede mølletvangen i første halvdel af 1800-tallet, og hvorledes påvirkedes den almindelige befolkning heraf? Juristen H. C. Esmarck giver i sin bog om den borgerlige ret i Slesvig fra 1844 følgende definition på tvangsmølleriet: *"Mølletvangen er den hver indehaver af et grundstykke påliggende forpligtelse til at lade det tvangspligtige korn, som forbruges i husholdningen, udelukkende male ved en bestemt mølle, tvangsmøllen; sædvanligvis medfølger visse forpligtelser i form af hånd- og spandtjeneste ved reparation eller nybygning af møllen eller mølledammen"*.²³ Tager man denne definition for fuldt pålydende, kunne det forstås derhen, at *alt* tvangspligtigt korn som forbruges i en husholdning, skulle males på den pågældende tvangsmølle, men sådan synes reglerne ikke at have fungeret i praksis.²⁴ Det var således i langt de fleste tilfælde tilladt at male hjemme til eget husstandsbehov. Da de færreste mennesker imidlertid rådede over redskaber til at fremstille mel i større mængder, har tvangsmøllen alligevel stået for langt hovedparten af de fleste husstandes formaling. For de slesvigske indbyggere, bønder som byboere, der boede i et tvangsmølleriet underlagt distrikt, blev dagligdagen altså grundlæggende påvirket på to måder af mølletvangen.

---

²¹ Nielsen og Thalbitzer 1948.

²² Hermed kunne der opstå såkaldt „mølletrang“: Et underskud af møller eller et for lavt produktionsniveau i forhold til efterspørgslen efter maleydelse i et bestemt område, jf. Andersen 2009, s. 11.

²³ Esmarck 1846, s. 234. Forf. oversættelse.

²⁴ *Neues Staatsbürgerliche Magazin* 1835, s. 307.

For det første ved selve mølleforpligtelsen som bestemte, at den enkelte maletrængende borger ikke nødvendigvis blot kunne opsøge den nærmeste mølleindretning, men derimod ofte måtte rejse over længere strækninger med sit korn, hvad enten det foregik til hest eller til fods. Opbringelsen af det uformalede korn til en juridisk og kontraktlig fastsat, ikke nødvendigvis geografisk nær, lokalitet, kunne være en tidskrævende omstændighed, der ved siden af fradraget af arbejdsmæssige produktivkræfter i den regulære beskæftigelse vel også tærede noget på den malesøgende persons tålmodighed. Hvordan det kunne forholde sig i praksis, får vi et indtryk af gennem en artikel i *Blätter für Polizei und Kultur*, et af samtidens tidsskrifter skrevet i oplysningsånd. Her hedder det om mølletvangsforholdene på øen Föhr omkring århundredeskiftet: "Der er møllepligtige, som bor i fjerne landsbyer, og dog, med næsten umulig passage om vinteren, ikke må male deres uundværlige brødkorn på en af de nærmere liggende møller. Er det folk, som ikke har heste og vogn, så må de betale andre for at bringe kornet til mølleren og afhente det, i stedet for at en møller, som ikke har en pagtmølle [dvs. tvangsmølle], gerne gjorde begge dele selv. Under et sådan tryk lever f. eks. indbyggerne i landsbyen Nieblum (...), som ikke blot hver gang må lade deres brødkorn bringe til den fjerntliggende pagtmølle i Alkersum, men ofte også må vente ugevis, før de kan få malet".²⁵

Det fremdragne tilfælde var ikke enestående. Eksempelvis havde indbyggerne i Ravsted, beliggende i det slesvigske midtland, i 1840'erne ¼ mil til den nærmeste mølle, men to mil til distriktsmøllen, ligesom andre lignende forhold løbende fremdroges i den slesvigske stænderforsamling.²⁶ Der kunne altså være en betydelig merafstand at tilbagelægge for at nå frem til tvangsmøllen, selv om det selvfølgelig ikke var tilfældet alle steder. Hvor ofte den tvangspligtige måtte gøre turen til møllen for at få malet sit korn, har givetvis varieret fra sted til sted og efter individuelt behov. Men brød skulle der jo bages, og brændevin nødvendigvis brygges, og for nogle måtte der køres så ofte som hver 14. dag.²⁷ Ud over de rene transportbesværligheder klagedes der hyppigt over mølleforpagternes adfærd generelt, idet disse beskyldtes for på forskellig vis at udnytte deres monopolposition over for tvangsgæsterne ved eksempelvis at ombytte kornet, så dårligt mel leveredes for godt korn, bevidst at fejlbehandle melet under malingen, eller i værste fald at tilsætte "stenmel, støv, eller vel endog sand" for at drøje på det leverede produkt.²⁸ Selve malehandlingen skulle naturligvis afregnes med mølleren. Den gængse praksis var, at mølleindehaveren tog en bestemt andel, kaldet "matte" eller "toldkorn" - typisk mellem 1/16 og 1/20 af det malede korn, som betaling for sin ydelse, men vanskelighederne for møllegæsten ved at kontrollere om

---

²⁵ Ambrosius 1802, s. 835. Forf. oversættelse.

²⁶ *St. Tid. Slesvig* 1846: sp. 426; *St. Tid. Slesvig* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 719f.

²⁷ *St. Tid. Slesvig* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 720.

²⁸ *St. Tid. Slesvig* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 721.

dette nu også overholdtes eksakt, gav anledning til stor mistro.²⁹ Det reelle omfang af sådanne bedragerier lader sig ikke fastslå, men at det har forekommet, synes hævet over enhver tvivl. I en diskussion af mere semantisk karakter omkring begrebet "misbrug" i den under Treårskrigen fungerende slesvigske-holstenske Landsforsamling, fremdroges til eksempel på ordets betydningsindhold en møllers ombytning af korn, da det vel var noget, flere kunne relatere til.³⁰

Det andet forhold som periodevis indvirkede på de tvangspligtiges dagligdag, var det hoveri, som, under navn af hånd- og spandtjeneste, skulle ydes møllebesidderen, f. eks. i form af reparation og udbygning af mølleværket.³¹ Møllearbejdet ydedes ud over det almindelige hoveri, som mange landboere var underlagt som en del af deres fæstekontrakt eller i øvrigt, f. eks. i form af frikørsler for staten. Mølleforpagteren var dog hverken godsejer eller konge, og det siger sig selv, at der i relationen mellem møllegæst og møllebesidder lå et vældig konfliktpotentiale, hvad der da også kendes flere eksempler på. Da Brøns Mølle på den slesvigske vestkyst, som længe havde savnet vedligeholdelsesarbejde, i 1805 og årene derefter skulle restaureres og udbygges, indkaldtes tvangspligtige bønder fra hele området til kørsel med byggematerialer og nedhamring af pæle. Omfanget af hoveriet var ikke nærmere bestemt, og da en del af arbejdet kolliderede med høsttiden, gik en stor del af bønderne i strejke. Det hele endte med bøder og en retssag, hvor bønderne gjordes erstatningspligtige for de udeblevne hoveridage.³²

Ved siden af malepligt og hoveri indbefattede tvangsmølleriet også nogle mere erhvervsrettede problemstillinger, som måske ikke var så synlige for hovedparten af de tvangsunderlagte. Langt op i det 19. århundrede var det en almindelig antagelse i hertugdømmet Slesvig – ligesom det også var det i kongeriget – at landsdelen ikke egnede sig til industriel fremstilling i større grad. Regionen opfattedes som et udpræget landbrugsområde uden mulighed eller behov for dyberegående produktionsomlægninger.³³ Den slesvigske landbrugsstruktur adskilte sig i nogen grad fra det overvejende kornproducerende hovederhverv nord for Kongeåen ved at have forholdsvis større vægt på kvægeksport.³⁴ Alligevel skabte den voksende internationale konkurrence inden for kornproduktionen, med stigende udbud og lavere priser, også udfordringer for hertugdømmerne, hvis andel af helstatsmonarkiets samlede udførsel af korn- og kornvarer i 1839 udgjorde 44 %.³⁵ Et løsningsforslag for at afhjælpe konsekvenserne af denne kendsgerning var forædling af kornproduktionen før eksport, et forhold som tvangsmølleriet, som vi skal se, også greb ind i. Hele mølletvangskomplekset byggede nemlig på den grundforudsætning, at mel og kornvarer i princippet

---

²⁹ Petersen 1988, s. 62f.

³⁰ *Verhandlungen des Schleswig-Holsteinisches Landesversammlung 1851*, s. 184.

³¹ Lorenzen-Schmidt 2000.

³² Malling 1961.

³³ Hanssen 1838, s. 3.

³⁴ Hansen 1994.

³⁵ Rerup 1982, s. 14.

ikke måtte indføres fra et område, tvangspligtigt eller ej, til et tvangspligtigt distrikt, medmindre det kunne godtgøres, at det indførte udelukkende var bestemt til videre udførsel. Denne regel var til for at beskytte tvangsmøllernes rettigheder. I praksis administreredes bestemmelsen dog forholdsvis lempeligt, og bevisbyrden lå i alle tilfælde hos mølleforpagteren.³⁶ Reglen omfattede ikke bearbejdelsen af alle øvrige råprodukter, hvorfor eksempelvis den opblomstrende oliemølleindustri i Flensborg ikke var underlagt sådanne indskrænkninger og derfor, hvad mølletvangen angår, frit kunne importere råvarerne til denne produktion.³⁷

Op gennem første halvdel af 1800-tallet havde man fra regeringens side foretaget enkelte liberaliseringstiltag for at udjævne de værste ulemper for befolkningen fremkaldt af tvangsmølleriet. 1811 var byg og boghvede som hovedregel blevet undtaget mølletvangen. I midten af 1820'erne udstedtes forordninger gældende for Flensborg, Frederiksstad og Rendsborg, som tillod indførsel af mel til disse byers tvangsdistrikter, når blot produktet var beregnet til videre udførsel. En tilsvarende rettighed fik Sønderborg i 1843, men disse forordninger synes, som antydnet ovenfor, blot at have bekræftet en allerede alment gældende regel for hele hertugdømmet.³⁸ Fra begyndelsen af 1840'erne søgte regeringen mere systematisk at afskaffe tvangsmølleriet ved under indgåelse af nye forpagtningsaftaler og overenskomster at pille mølletvangsretten ud af kontrakterne.³⁹ Denne fremgangsmåde bevirkede imidlertid et temmelig slæbende reformtempo, og det stod tidlig klart, at et mere afgørende stød mod tvangsmølleriet måtte komme fra de implicerede indbyggers egne rækker.

Sammenfattende kan det altså siges, at tvangsrettighederne overordnet set kunne overtrædes på to måder, nemlig enten ved at den tvangsunderlagte misligholdt sine forpligtelser over for mølleforpagteren ved at opsøge andre møller med sit korn eller udeblive fra hoveriet, eller ved at der ubeføjet indførtes kornvarer til et fremmed tvangsdistrikt.⁴⁰ Begge dele forekom hyppigt og gav rigelig beskæftigelse til retssystem og forvaltningsorganer i hertugdømmet, når parterne i mølleforholdet kom i stridigheder med hinanden.

Christian 8. i Sønderborg

Da Christian 8. lørdag d. 8. august 1840 på sin rejse rundt i Danmark nåede Sønderborg, fejredes det bl.a. med et besøg af monarken på byens rådhus. Kongen noterede umiddelbart efter begivenheden i sine dagbogsoptegnelser, at han i denne forbindelse var blevet gjort bekendt med to forhold, som virkede særlig

---

³⁶ Hanssen 1838, s. 28.

³⁷ Albrecht 1995, s. 121.

³⁸ Falck 1835, s. 458.

³⁹ *St. Tid.* 1853-54, Anhang, sp. 19.

⁴⁰ *Schleswig-Holsteinische Anzeigen* 1840, s. 206.

snærende for købstadens borgere, nemlig de mange koncessionerede landhåndværkere i oplandet og mølletvangen på byens mølle.⁴¹ Hvad der nærmere bestemt plagede det sønderborgske borgerskab ved disse to forhold, afsløres ikke i kongens dagbog, men fra to petitionsskrifter udgået fra byen i tiden umiddelbart efter monarkens besøg, kan vi med rimelig sikkerhed indkredse, hvad der er blevet talt om på rådhuset hin dag. At landhåndværkerne, dvs. de mere eller mindre autoriserede fagfolk, som med eller uden koncession drev forskellige former for håndværksgering i landdistrikterne, overalt i hertugdømmet havde nået en forholdsvis stor udbredelse op gennem første halvdel af 1800-tallet, og at dette drev kunder væk fra den i byerne bosiddende håndværkerstand, er grundigt dokumenteret i forskningslitteraturen.⁴² Regeringsmyndighederne havde længe befundet sig i en konstant og svævende balancegang mellem hensynet til nedarvede, traditionelle privilegier hos borgerstanden i byerne på den ene side, og presset fra liberale kræfter og beboerne i landdistrikterne på den anden. Begge grupper var forholdsvis bredt repræsenteret i befolkningen, og som den nationale konflikt tilspidsedes fra begyndelsen af 1840'erne, var det endnu mere vigtigt at undgå frastødning af større interesselag. Klagerne fra Sønderborg rådhus var i den henseende særdeles tidstypiske. Alligevel følte borgerstanden i byen sig ekstra udsat sammenlignet med andre købstæder, idet byens opland, Als og Sundeved, var adskilt af vand og i vid udstrækning omgivet af de augustenburgske adelige godsdistrikter, hvor næringsvæsenet til dels var underlagt den hertugelige myndighed. Man var af den opfattelse, at den gældende landhøkerlovgivning ikke overholdtes i disse områder, og i en by på Als var der endda en købmand, som sendte jøder i omløb med manufaktur- og kolonialvarer samt spirituøse drikkevarer, hvad bestemt ikke var reglementeret.⁴³ Hvad angår anken om tvangsmølleriet, havde byens borgerstand også her en afgørende interesse i sagen, idet mølletvangen som følge af den manglende konkurrence mellem møllerne generelt antoges at hæve råvareomkostningerne og forringe maleproduktets kvalitet til skade for alle af kornforarbejdningen afhængige erhvervsgrene som bagere, brændevinsbrændere og ølbryggere. Dertil kom de opskruede brødpriser, som ramte alle indbyggere.⁴⁴ Eller som det formuleredes i petitionsskriftet fra Sønderborg:

”Følgen heraf er, at en stor del af det bedre øl og brændevin, som stæderne behøver, tages fra udlandet, og er det da også alene at tilskrive mølletvangen, at kornmalingen i vort land står så langt tilbage for den i andre lande, hvor mølletvangen ikke finder sted, fordi ikke enhver har ret til, at male sit korn frit,

---

⁴¹ Møller 1995, s. 100.

⁴² Ahlf 1926; Hähnsen 1923.

⁴³ Hjelholt 1960, s. 240; *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 246f.

⁴⁴ *Flensburger Zeitung*, diverse numre 1851 og 1852; *St. Tid.* 1853-54, Anhang, 1. Afdeling, sp. 20.

eller meget mere at male det således, som dets forædling og konserveration nødvendigvis udfordrer det, og hvilket kun kan opnås ved fri konkurrence".⁴⁵

Pudsigt er det selvfølgelig at høre repræsentanter for borgerstanden, hvoraf flere utvivlsomt var lavsmedlemmer og dermed tilhørende de faglige sammenslutninger for det beskyttede byhåndværk, tale om "fri konkurrence". Det tilsyneladende paradoks lod sig imidlertid forklare med, at tvangsmølleprivilegierne, i modsætning til håndværkernes lavsrettigheder, hverken ansporede til at fremme kundetilfredshed eller produktionsmæssige fremskridt.⁴⁶ En samtidig iagttager mente endog, at "ingen andre næringsdrivende i hele landet, selv ikke i de købstæder og flækker, hvor der endda findes lukkede lav, har et så enormt og så eksklusivt monopol, som møllerne for øjeblikket har".⁴⁷ Man differentierede altså her mellem lavsprivilegier og mølleprivilegier i en grad, som der næppe var helt belæg for at gøre. På det politiske niveau adskilte tvangsmølleriet sig fra spørgsmålet om landhåndværket ved at være betydelig mindre polariseret: Alle, på nær de privilegerede mølleforpagtere samt de mest konservative af godsejerne, var enige om, at tvangsmølleriet burde afskaffes snarest muligt. Alligevel skulle der gå yderligere næsten 15 år fra kongens besøg i Sønderborg, før dette blev en formel og lovbestemt realitet.

Tvangsmølleriet og stænderforsamlingerne

I 1831 bekendtgjorde regeringen oprettelsen af landstænderske institutioner efter preussisk forbillede, og 1834 fulgte de nærmere bestemmelser om disses valg og virke.⁴⁸ Fra og med 1836 og frem til 1846 sammentrådte den slesvigske stænderforsamling hvert andet år i Slesvig by, mens samlingen i 1848 ikke fandt sted på grund af de nationale stridigheder. Forsamlingerne gav de tvangsmølleunderlagte indbyggere i hertugdømmet et politisk forum, hvortil de kunne indsende deres besværinger over mølletvangen i form af petitioner, ligesom forsamlingens delegerede havde mulighed for at fremsætte privatpropositioner, dvs. egne forslag, omkring tvangsmølleriets afskaffelse. Til den første slesvigske stænderforsamling i 1836 indkom der i alt otte petitioner om mølletvangens ophævelse.⁴⁹ Seks år senere, til samlingen i 1842, indkom mindst 11 petitioner om tvangsmølleriets afskaffelse med tilsammen ca. 1000 underskrifter fra land og by.⁵⁰ Disse tydelige meningstilkendegivelser om sagen fra befolkningen forplantede sig imidlertid ikke i

---

⁴⁵ *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 722. Med betegnelsen "andre lande" henvises sandsynligvis først og fremmest til Preussen, hvor tvangsmølleriet var blevet afskaffet 1810, hvorefter en betydelig opgangstid for handelsmøllerne var indtrådt.

⁴⁶ *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 720.

⁴⁷ Riepen 1850, s. 26.

⁴⁸ Jensen 1931/1934.

⁴⁹ Hansen 1994, s. 30.

⁵⁰ Forf. sammentælling ud fra *St. Tid.* 1842.

overvældende grad til stænderforsamlingernes debatter. Baggrunden herfor var efter alt at dømme dels mængden af øvrige sager på dagsordenen, dels de efterhånden tiltagende politiske spændinger blandt de deputerede. I det følgende skal tvangsmølleriets behandling i den slesvigske stænderforsamling opridses i grove træk.

Under stændernes anden samling, som altså foregik i 1838, fremsatte den deputerede agent Jensen fra Flensborg et forslag, som sigtede imod at bortskaffe en række bestående hindringer for handel, industri og landbrug. Forslaget havde ret generel karakter og angik ikke specifikt en ophævelse af mølletvangen. I den efterfølgende diskussion af agent Jensens proposition fremhævede forsamlingens præsident, den højtrespekterede jurist Niels Nicolaus Falck, imidlertid eksplicit tvangsmølleriets negative indvirkning på melhandlen som et område, hvor et nedsat udvalg i denne sammenhæng måtte koncentrere sig.⁵¹ Falcks bemærkning var muligvis afstedkommet af indholdet i et skrift om mølletvangens indskrænkende virkning på møllenæringen, som professor Georg Hanssen fra universitetet i Kiel havde udsendt umiddelbart op til eller under den slesvigske stænderforsamlings session.⁵² Skriftet må i hvert fald have nydt betydelig udbredelse, eftersom det kommenteredes i det kongerigske blad "Fædrelandet".⁵³ Hanssen tog sit udgangspunkt i den, skulle det vise sig, korrekte anskuelse, at situationen på verdensmarkedet med stadig flere kornproducerende aktører på lidt længere sigt ville blive kendetegnet ved faldende kornpriser. I det han samtidig forudså en nedgang i verdensmarkedsudbuddet af mel, var hans konklusion, at man hurtigst muligt, med henblik på at forarbejde kornet, burde anlægge en række melfabrikker ved hertugdømmernes kystbyer, hvorfra de færdige produkter med fordel kunne eksporteres til oversøiske markeder.⁵⁴ Tvangsmølleriet udgjorde ifølge Hanssen ingen direkte hindring for realiseringen af denne plan, eftersom udførslen af mel jo var undtaget de lovfastsatte begrænsninger. Alligevel bestod der den problematiske sammenhæng mellem mølletvang og meleksport, at så længe indehaveren af tvangsrettigheder ikke kunne være fuldstændig forvisset om, at de melsendinger som *indgik* og samledes i pågældendes mølledistrikt, også relativt hurtigt *udgik* derfra, ville følgen blive en fortsat strøm af retstvister om møllesager, hvad der ikke ligefrem virkede befordrende på iværksætterånd og risikovillighed.⁵⁵ Hanssen mente nok, at "det enkleste og rigtigste" som slutmål måtte være at ophæve mølletvangen fuldstændig.⁵⁶ Indtil da ville en opstramning af kontrolforanstaltningerne mod det forbudte mel være tilstrækkelig. Endelig gentog han de hyppigt fremhævede ulemper ved mølletvangen: Merafstanden for de tvangspligtige til møllen, tidsspildet,

---

⁵¹ *St. Tid.* 1838, s. 172.

⁵² Hanssen 1838.

⁵³ David 1838.

⁵⁴ Hanssen 1838, s. 22.

⁵⁵ Sammenhængen mellem frygten for langvarige retsprocesser og erhvervsmæssig tilbageholdenhed fremkommer bl.a. i petitionen fra Sønderborg om mølletvangens ophævelse i 1842. *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 723.

⁵⁶ Hanssen 1838, s. 35.

det ofte dårlige mel og den grove behandling hos mølleren, ja stridigheder af alle slags.⁵⁷ Desværre for Hanssen og tilhængerne af hans vision om meleksport i større skala nedstemtes agent Jensens proposition, som altså ikke direkte angik mølletvangen, og tillodes derfor ikke videre behandling i et udvalg, hvad der i udgangspunktet var en grundlæggende forudsætning for et forslags videre ekspedition til de relevante regeringsmyndigheder. Allerede fra og med den næste stænderforsamling i 1840 bedredes chancerne herfor imidlertid betydeligt, da det besluttedes at nedsætte en såkaldt "petitionskomite" til at behandle spørgsmålet om mølletvangens afskaffelse. Petitionskomiteerne var ad hoc-udvalg, som havde til opgave at underkaste udvalgte til forsamlingen indkomne bønsskrifter en nærmere granskning.⁵⁸ I denne sammenhæng afgaves der i 1842 betænkning over hver af de tidligere nævnte 11 petitioner om mølletvangens ophævelse, som kort opridset havde følgende grundtræk: I petitionerne fra landdistrikterne, som udgjorde hovedparten af de indkomne skrifter, fremhævedes afstanden til tvangsmøllerne, som noget der i særlig grad virkede trykkende for de mindrebemidlede uden adgang til hestetransport. Fra købstæderne gik klagerne mere i retning af generne for næringslivet. Fælles for såvel land som by var utilfredsheden med den vilkårlighed, som, hævdedes det, herskede i spørgsmålet om toldkornets størrelse.⁵⁹ Udvalgsbetænkningen med de originale petitioner som bilag indsendtes efterfølgende til de relevante centralmyndigheder, men sagen blev ikke genstand for debat under stænderforsamlingens virke dette år. Det gjorde den til gengæld, da stænderne mødtes igen i 1844. Igen kom initiativet fra agent Jensen, og denne gang direkte vedrørende mølletvangens afskaffelse. I sin motivering af forslaget forsøgte Jensen at argumentere for mølletvangens skadelige virkning på industriens opsving ved at fremhæve de manglende incitament til tekniske forbedringer og anlæggelse af nye møller under de herskende forhold. Eller med hans egne ord: "Hvorledes kan man vente, at nye hensigtsmæssige mølleindretninger hos os skulle blive indførte, at vi skulle få et udmærket fabrikat, eller overalt kun nogenlunde godt mel, når ingen fri konkurrence finder sted og når det at male mel ikke er en fri næringsvej på egen mølle".⁶⁰ Efter at forslaget havde været underkastet en egentlig drøftelse i stænderforsamlingen, henvistes det til Rentekammeret under forlydende om, at man i regeringen netop da arbejdede på en forordning om tvangsmølleriets ophævelse. Videre kom stænderforsamlingen ikke med sagen, og Treårskrigen udbrød to år senere afbrød al videre virke herfor.

Mølletvangen ophæves

---

⁵⁷ Hanssen 1838, s. 35.

⁵⁸ *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 18f.

⁵⁹ *St. Tid.* 1842, 2. bilagshæfte, sp. 719-727.

⁶⁰ *St. Tid.* 1844, sp. 61.

Midt under regeringens arbejde med mølletvangsforordningen rantes hertugdømmet i 1846 af en dårlig høst, og kornprisernes himmelflugt på grund af spekulation det følgende år tvang statsmagten til at foretage en handling, som greb midlertidigt ind i tvangsmøllernes rettigheder. Som modforanstaltning til de stedvis desperate ernæringsforhold valgte regeringen at fritage importen af korn for alle afgifter samt at yde en skattelettelse til de mest trængende befolkningsgrupper.⁶¹ Af betydning for tvangsmølleriet var dertil, at indførslen af fremmed og indenlandsk mel ved en resolution d. 7. maj tillodes uden forbehold, altså også i de tvangspligtige distrikter, frem til oktober samme år for at komme de nødlidende undersåtter til hjælp.⁶² Denne bestemmelse, skønt midlertidig, fratog selv sagt mølleforpagterne med tvangsrettigheder en del af deres indtægtsgrundlag, idet de tvangsunderlagte indbyggere, så længe resolutionen var i kraft, frit kunne købe indført mel. Følgen blev, at der måtte anvendes en del ministerielle ressourcer på sagen i årene frem, hvor en række møllere forlangte passende kompensation for periodens tab.⁶³ Til eksempel kan tages mølleforpagter agent Petersen i Haderslev, som mente at have lidt skade svarende til 364 rd. courant i den nævnte periode. Denne sum ansøgte han i 1848 den under første del af Treårskrigen siddende provisoriske regering om at få godtgjort. De slesvig-holstenske myndigheder regnede imidlertid på sagen, og kom frem til en betydelig lavere erstatningssum. Da agent Petersen ikke stillede sig tilfreds hermed, arvede den genetablerede danske regeringsmyndighed sagen efter krigens afslutning. Andre mølleforpagtere end agent Petersen rantes af sammenfaldet mellem Treårskrigen udbrud og liberaliseringen af melindførslen til tvangsdistrikterne, uden at der her skal gøres forsøg på at bestemme omfanget heraf. Blot skal det konstateres, at årene op til den formelle afskaffelse af tvangsmølleriet i 1852 var en turbulent tid med skiftende regeringsmyndigheder, hvad der næppe var til fordel for nogle af parterne i tvangsmølleforholdet.

Ønsket om at slippe af med tvangsmølleriet forsvandt ikke ved stænderforsamlingernes opløsning, men udtryktes gennem andre og til dels nye kanaler. Den slesvigske-holstenske statsgrundlov, som færdiggjordes i løbet af efteråret 1848, proklamerede udstedelsen af en række frihedsrettigheder. Udvidelsen af det politiske liv gav anledning til indsendelsen af en række petitioner om afskaffelse af mølletvangen til landsforsamlingen.⁶⁴ Udarbejdelsen af et egentligt lovforslag herom lå på tegnebrættet, men de ustabile forhold bevirkede, at sagen ikke førtes til ende før fredsslutningen og Treårskrigen afslutning. I de første år af 1850'erne eksisterede der ingen egentlig politisk repræsentation for hertugdømmerne, hvorfor kravet om en ophævelse af mølletvangen måtte udtrykkes på anden vis, f. eks.

---

⁶¹ Henningsen 1981, s. 48.

⁶² *Ny Collegial-Tidende* 1847, s. 414.

⁶³ RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Arkivpakken "1850-1856. Akter angående melindførsel i tvangsdistrikterne".

⁶⁴ Riepen 1850.

gennem pressen. Den helstatstro og erhvervsorienterede avis *Flensburger Zeitung* gjorde i en artikelserie i december 1851 status over krigsbegivenhedernes indvirkning på det økonomiske liv og den gradvise genoptagelse af de overskårne handelsforbindelser med kongeriget. Særlig pegede avisen på mølletvangens ophævelse som et løsen til fremtidens velstand. Ikke blot var denne til gene for de mange brænderier, men tillige for mange andre erhvervsgrene.⁶⁵ Et læserbrev bragt i avisen året efter hævdede, at antallet af hvedebagere i Flensborg siden slutningen af 1700-tallet var blevet næsten halveret trods det stigende indbyggertal, og at en kraftig medvirkende årsag hertil var den stedlige mølletvangs fordyrende indvirkning på mel- og brødpriserne.⁶⁶ Avisen mente endvidere, at kunne dokumentere, at brødpriserne i Flensborg lå lang over dem i København. Også de for eksporthandlen trykkende omstændigheder ved tvangsmølleriet fremdroges med fornyet kraft i aviser og andre skrifter efter krigens ophør. Så sent som i 1852, altså samme år som tvangsmølleriet afskaffedes ved lov, hedder det i det topografiske værk *Slesvigs Land og Folk* om melproduktionen i hertugdømmet, at "af kornmøller findes flere ikke ubetydelige (...), og et par benytter dampkraft (Haderslev), dog hindrer mølletvangen anlægget af store handel[s]møller, og det meste korn udføres uformalet".⁶⁷

Den af regeringen udarbejdede lovskitse til mølletvangens ophævelse holdtes således tilbage indtil de mere ordnede og rolige forhold efter krigens afslutning. Da udsendtes i november 1852 provisorisk, det vil sige forinden stændernes rådslagning om sagen, en forordning om tvangsmølleriets afskaffelse i hertugdømmet Slesvig. I motiverne til denne lov kaldtes tvangsmølleriet et "abnormt monopol", ligesom dets uheldige indvirkning på de tvangspligtiges kornmaling, rets- og forvaltningssystemet samt industrien anerkendtes.⁶⁸ Det kan virke iøjnefaldende, at en institution, som formelt stod under kongens og dermed regeringens auspicier og havde gjort det længe, kunne få en så hård verbal medfart ved dens ophævelse fra denne kant. Set ud fra et samtidigt perspektiv var overraskelsen nok mindre. Treårskrigen lysende modsætningsforhold og den kendsgerning at mange rettighedsindehavere af forskellige art havde stået på oprørernes side, havde fjernet de sidste barrierer for muligheden af at indlede et fuldt opgør med fortidens privilegievæsen.

Nyheden om afskaffelsen af tvangsmølleriet modtoges med glæde i pressen. *Flensburger Zeitung* noterede sig, at den indgribende tvang i ét af privatsfærens vigtigste anliggender, fremstilling af mel og brød, nu var borte. Avisen forsømte heller ikke anledningen til at lufte dens nationalpolitiske anskuelser, da den – på lige fod med kroer og høkerforretninger - betegnede tvangsmøllerne som samlingspunkt og skole

---

⁶⁵ *Flensburger Zeitung* 1851, d. 17/12.

⁶⁶ *Flensburger Zeitung* 1852, d. 23/4.

⁶⁷ Schmidt 1861, s. 79-80.

⁶⁸ *St. Tid.* 1853-54, Anhang, første Afdeling, sp. 19-28.

for mange umodne politiske tanker.⁶⁹ Få var vel egentlig utilfredse med det skete. Møllerne i Slesvig og Holsten søgte at danne fælles front imod loven, men kunne ikke stoppe dens gennemførelse.⁷⁰ Til gengæld lykkedes det senere møllejerne at få sat et markant aftryk på stænderforsamlingens behandling af loven, da forsamlingen i efteråret 1853 fik lejlighed til at udtale sig om spørgsmålet. De tidligere tvangsmøllere gjorde krav på fuld erstatning for det ophævede privilegium, men var ikke i stand til at påvirke regeringen i denne retning.⁷¹ Dermed endte tvangsmølleriets lange epoke i hertugdømmet Slesvig. Selve møllenæringen var dog fortsat en bundet og koncessionspligtig næring frem til landsdelens indlemmelse i Preussen.

Konklusion

Ophævelsen af tvangsmølleriets var i et større perspektiv en del af et samlet opgør med de traditionelle semi-feudale samfundsstrukturer i hertugdømmet Slesvig. Andre eksempler herpå er afskaffelsen af godsernes patrimonialjurisdiktion samt forsøget på at indføre en almindelig landkommunalordning.⁷² Flere af disse reformbestrebelse løb ind i dybt rodfæstede og historisk betingede forhold, som vanskeliggjorde deres umiddelbare gennemførelse. Trods små tilløb dertil var det først i 1850'erne, efter Treårskrigen afslutning, at man for alvor satte ind med gennemgribende lovgivningstiltag. Nødvendigheden af at afskaffe tvangsmølleriets havde længe været erkendt, men den af Christian 8. førte helstatspolitik havde haft andre fokusområder i kikkerten. Dertil kommer, at stænderforsamlingernes medvirken til mølletvangens ophævelse, som i en eller anden udstrækning var nødvendig, om ikke andet så af moralske grunde, dels hæmmedes af 1840'ernes polariserede klima, dels harmonerede mindre godt med den én gang af regeringen valgte fremgangsmåde med gradvis afskaffelse af privilegiet. Uden Treårskrigen til at ruske op i disse forhold, er det ikke sikkert, at tvangsmølleriets var blevet afskaffet så tidligt, som det under de gældende forhold til sidst blev.

Anvendt litteratur:

Utrykte kilder:

LASH, Abt. 63, no. 965, petition no. 96.

RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Arkivpakken "1850-1856. Akter angående melindførsel i tvangsdistrikterne".

RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Arkivpakken "Protokoller 1852-1854".

---

⁶⁹ *Flensburger Zeitung* 1853, d. 10/1.

⁷⁰ *Flensburger Zeitung* 1852, d. 14/12.

⁷¹ Plesner 1925, s. 237.

⁷² Hansen 1992. Baare-Schmidt 1980.

Trykte kilder og litteratur:

- Ahlf, Heinrich Detlef (1926): *Das schleswig-holsteinische Stadthandwerk in seiner Entwicklung zur Gewerbefreiheit*.
- Albrecht, Ulrike (1995): "Flensburg und die Christiansens Kaufleute, Reeder und Unternehmer in der Frühindustrialisierung", *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, bind 120, s. 113-127: s. 121.
- Ambrosius E. (1802): "Mühlenzwang", i *Schleswig-Holsteinische Blätter für Polizei und Kultur*, bind 1, Tübingen, s. 835-836.
- Andersen, Lise (2009): "Sillerup Mølle 1859-2009", i Bent Vedsted Rønne (red.): *Sillerup Mølle. Møllen og møllernes historie gennem 150 år*, Historisk Arkiv for Haderslev Kommune, Haderslev.
- Baare-Schmidt, Georg (1980): *Der Entwurf zu einem Gemeinde-Gesetz für die Herzogtümer Schleswig und Holstein aus dem Jahre 1851*, Matthiesen Verlag.
- Bergsøe, A. F. (1844): *Den danske Stats Statistik*, bind 1, København.
- Böcher, Steen B. (1942): *Vandkraftens udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu. En erhvervsgeografisk undersøgelse*, København.
- David, C. N. (1838): "Om Korn-Dampmøller" i *Fædrelandet*, d. 7/7.
- Esmarck, H. C. (1846): *Das im Herzogthume Schleswig geltende bürgerliche Recht*, Schleswig
- Fabricsius, Knud (1937-39): *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk*, bind IV, København.
- Falck, N. (1835): *Handbuch Des Schleswig-Holsteinische Privatrecht*, bind 3, Kiel.
- Flensburger Zeitung*, diverse numre årgang 1851, 1852
- Hansen, Hans Schultz (1992): "Godssystemets afvikling i Sønderjylland fra 1830'erne til 1864", *Sønderjyske Årbøger*, s. 141-164
- Hansen, Hans Schultz (1994): *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa.
- Hansen, Hans Schultz (2009): "Nationalitetskamp og modernisering 1815-1918", i Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen: *Sønderjyllands Historie. Efter 1815*, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa.
- Hanssen, Georg (1838): *Ueber die Anlage von Korndampfmühlen in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. Ein Wort an die bevorstehenden Versammlungen der Provinzialstände*, Kiel.
- Henningsen, Lars N. (1981): "Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698-1847. En studie i dyrtids- og hungerår og krisepolitik", *Sønderjyske Årbøger*, s. 5-56.
- Hjelholt, Holger (red.) (1960): *Sønderborg bys historie*, bind 1, Dy-Po Bogforlag, Sønderborg.

- Hobe-Gelting, Georg von (1974): *Die Rechtliche Stellung der adligen Güter und Gutzbezirke in Schleswig-Holstein in der Zeit von 1805 bis 1928*, diss., Kiel.
- Hähnsen, Fritz (1923): *Die Geschichte des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein*, Leipzig.
- Jacobsen, Helge C. (2012): "Mølleri i Hertugdømmet Slesvig" i *Sønderjysk Månedsskrift*, s. 268-276.
- Jensen, Hans (1931/1934): *De danske Stænderforsamlingers Historie*, bind I og II, J. H. Schultz Forlag, København.
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim (2000): "Hand- und Spanndienste", i *Das Neue Schleswig-Holstein Lexikon*, Karl Wachholtz Verlag, Neumünster.
- Madsen, Lennart S. (2011): "Møllierier", i *Sønderjylland A-Å*, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa.
- Malling, Anders (1961): "Brøns Mølle", *Sønderjyske Årbøger*, s. 121-184.
- Møller, Anders Monrad (1995): *Kong Christian VIII.'s dagbøger og optegnelser IV – 1. del 1839-1843*, Det Kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie, København.
- Neues Staatsbürgerliche Magazin* (1835), Schleswig.
- Nielsen, Anton (1889): *Landhåndværkerne, før og nu. Kulturhistorisk forsøg*, N. C. Roms Forlag, København.
- Nielsen, Helge og Victor Thalbitzer (1948): *Skatter og skatteforvaltning i ældre tider*, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København.
- Ny Collegial-Tidende* (1847).
- Petersen, Hans (1988): *Geschichte der Mühlen zwischen Eider und Königsau*, Karl Wachholtz Verlag, Neumünster.
- Plesner, Johan (1925): "Partidannelsen i de slesvigske provinsialstænder i tiden mellem de to dansk-tyske krige", *Sønderjyske Årbøger*, s. 225-281.
- Rerup, Lorenz (1982): *Slesvig og Holsten efter 1830*, Politikens Forlag A/S, København.
- Riepen, C. (1850): *Der Mühlenzwang, seine Entstehung und Fortbildung, seine Wirkungen auf die Staatsbürger und dessen endliche Beseitigung*, Kiel.
- Rigsraadstidende* (1856), København.
- Schleswig-Holsteinische Anzeigen* (1840), Glückstadt.
- Schmidt, Jes Nielsen (1861) [1852]: *Slesvigs Land og Folk*, Fr. Wøldikes Forlagsboghandel, København.
- Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Hertugdømmet (St. Tid.)*, diverse årgange, Slesvig/Flensborg.
- Verhandlungen des Schleswig-Holsteinisches Landesversammlung* (1851), Kiel.

Mølletvangens ophævelse i hertugdømmet Slesvig

I århundreder havde indbyggerne i hertugdømmet Slesvig været underlagt mølletvang. Efter Treårskrigen afsluttedes imidlertid tvangsmølleriets epoke i Sønderjylland ved et lovindgreb. Reformen blev dog ikke gennemført uden at møde modstand fra møllernes rækker. I artiklen tegner forfatteren hovedlinjerne i begivenhedsforløbet omkring mølletvangens afskaffelse. Synsvinklen er de tidligere tvangsmølleres⁷³.

Indledning

Ved en provisorisk forordning af 21. november 1852 blev mølletvangen afskaffet i hele hertugdømmet Slesvig.⁷⁴ Gældende fra det følgende årsskifte skulle det i princippet stå enhver indbygger i hertugdømmet frit for, at benytte hvilken mølle han måtte ønske til formaling af sit førhen tvangspligtige⁷⁵ korn. De arbejdspræstationer, som beboerne i et tvangsdistrikt – det til møllen bundne opland – tidligere skulle yde til møllen, blev ligeledes fjernet. Det betød dog ikke, at møllenæringen var fuldkommen frigivet. Reglen om, at ingen ny mølle kunne anlægges uden kongelig koncession (tilladelse), opretholdtes. Desuden var den enkelte møllers malerettigheder ofte indskrænkede som følge af den udstedte koncessions nærmere bestemmelser, således at der f. eks. kun måtte forarbejdes bestemte kornsorter på møllen, eller alene males til eksport.⁷⁶ Ophævelsen af mølletvangen liberaliserede mølleforholdene uden at virke revolutionerende.

Processen omkring mølletvangens afvikling i hertugdømmet Slesvig har ikke tidligere været behandlet i forskningslitteraturen. Afskaffelsen af mølletvangen havde ikke desto mindre vidtrækkende følger for såvel møllegæster som for indehavere af de tidligere tvangsmøller. I denne artikel vil hovedfokus ligge på sidstnævnte gruppe. Hvordan stillede møllerne sig til

---

⁷³ Tvangsmøller = En møller som var i besiddelse af en mølle med mølletvangsret. Artiklen er til dels en fortsættelse af forfatterens artikel i Sønderjyske Årbøger 2013.

⁷⁴ Provisorisk = foreløbig, udstedt inden den slesvigske stænderforsamling kunne udtale sig om loven. Forordningen findes optrykt i *St. Tid* 1853-54, Anhang, I. Afdeling: sp. 15-18.

⁷⁵ Begrebet ”tvangspligtig” brugtes i samtiden om de korntyper og de møllegæster, som var underlagt mølletvangen.

⁷⁶ Der var således ikke tale om, at møllenæringen efter 1852 blev ”et fuldstændigt frit erhverv” som anført hos Nielsen 2007, s. 102. Det er desuden en udbredt misforståelse i den eksisterende forskningslitteratur, at mølletvangen blev afskaffet i 1854, (se f. eks. Uldall 2007, s. 95 og Danker-Carstensen 2006, s. 68), eller sågar i 1862 (se Linow og Lampe 1966, s. 33). Februar 1854 genudstedtes forordningen om mølletvangens afskaffelse efter stændernes rådslagning som en formel akt. 1862 var året, hvor møllenæringen frigaves endeligt i kongeriget efter en overgangstid på 10 år, jf. Cohn 1967.

tvangsmølleriets ophør? I hvilken udstrækning blev møllernes interesser tilgodeset i forbindelse med mølletvangens afskaffelse? Det er nogle af de spørgsmål, der vil blive belyst. Artiklen giver desuden et nærmere indblik i 1850'ernes lovgivnings- og administrationspraksis i den danske helstat eksemplificeret ved loven om mølletvangens ophævelse. Kilderne til undersøgelsen er fortrinsvis arkivmateriale fra Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig.⁷⁷ Det drejer sig især om rapporter udfærdiget i forbindelse med taksationer af de forhenværende tvangsmøller i hertugdømmet, korrespondance mellem lokaløvrigheden og Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig samt henvendelser fra de tidligere tvangsmølleindehavere til ministeriet. Desuden er der anvendt trykt kildemateriale i form af tidender fra den slesvigske stænderforsamling og helstatens rigsråd. Studiet omfatter hele hertugdømmet Slesvig, dog med særlig vægt på det nordslesvigske område. Personnavne på de forskellige tvangsmøllere som optræder i artiklen, er, med en enkelt undtagelse, for overskuelighedens skyld alene angivet under kildehenvisningerne i tekstens fodnoter.

Forordningen om mølletvangens afskaffelse

Der var overordnet set tre grunde til, at regeringen besluttede at afskaffe mølletvangen ved lov i begyndelsen af 1850'erne.⁷⁸ For det første havde styret siden midten af 1830'erne oplevet et stigende folkeligt pres for at få mølletvangen afviklet. Forsøg på en administrativ og gradvis afskaffelse havde ikke givet tilfredsstillende resultater. For det andet nødvendiggjorde den industrielle udvikling og tendensen til faldende kornpriser på verdensmarkedet en højere grad af forarbejdning i produktionen, hvilket krævede et opgør med de skranker, mølletvangen opsatte på eksportvirksomhed.⁷⁹ For det tredje kom mølletvangen, da man efter Treårskrigen harmoniserede told- og skattelovgivningen i det danske monarki, til at fremstå som en uretfærdig begrænsning på en række branchers erhvervsmæssige udfoldelsesmuligheder i hertugdømmerne⁸⁰, idet mølletvangen ikke fandtes i kongeriget, eller i hvert fald var et særsyn. Navnlig brændevinsbrænderiafgiftens indførelse i landsdelene syd for Kongeåen blev set som værende

---

⁷⁷ Sagsakterne til mølletvangens ophævelse ligger dels ordnet i tre arkivpakker om mølletvangens ophævelse, dels spredt i forskellige pakker med møllesager for hertugdømmet. Arkivalierne til mølletvangens ophævelse i Tønder og Løgumkloster amter ligger i pakken mærket Sønderborg og Nordborg. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig oprettedes i marts 1851 efter Treårskrigen afslutning.

⁷⁸ Jf. regeringens motiver til loven i den slesvigske stænderforsamling: *St. Tid.* 1853-54, Anhang, I. Afdeling, sp. 19-28.

⁷⁹ Se herom: Clausen 2013, s. 16-17.

⁸⁰ Mølletvangen afskaffedes i hertugdømmet Holsten ved lov af 10. maj 1854 med virkning fra 1. juli 1855.

uforenelig med mølletvangens fortsatte beståen. Hermed ville kornet som råstof til brænderierne nemlig blive dobbelt beskattet i hertugdømmerne – dels ved den fordyrende formaling under mølletvangen, dels ved selve brænderiafgiften – og dermed stille de derværende brændevinsproducenter dårligere end deres konkurrenter i kongeriget.

Mølletvangens centrale bestemmelse havde været den, at det var påbudt indbyggerne i et givet tvangsdistrikt at søge en bestemt mølle (tvangsmøllen) til formaling af deres korn.⁸¹ Ved mølletvangens ophævelse stod en række forhenværende tvangsmøllere derfor i fare for at miste dele af deres faste kundegrundlag af møllegæster. Forordningen af 21. november 1852 bestemte, at den ”kongelige kasse”, med andre ord: statskassen, skulle udbetale en kompensation for dette tab til de tidligere ejere og forpagtere af tvangsmøller. Kompensationens størrelse skulle udfindes ved en formel taksering af hver enkelt mølles skønnede nedgang i indtægter som konsekvens af mølletvangsrettens bortfald. Godtgørelsen skulle som udgangspunkt ydes som fradrag i den årlige grundbyrde, kaldet *canon*, mølleforpagteren ydede til møllens ejer. I de tilfælde hvor fradraget udgjorde et større beløb end møllens *canon*, skulle resten af godtgørelsen udbetales mølleren enten kontant eller i kongelige obligationer. Det maksimale erstatningsbeløb var for arveforpagtere en fjerdedel af møllens værdi, for tidsforpagtere en fjerdedel af forpagtningsafgiften. Møllens værdi opgjordes som den pris, den nuværende indehaver i sin tid havde betalt for tvangsmølleprivilegiet i form af en købs- eller forpagtningssum plus det femogtyvedobbelte beløb af møllens årlige *canon*.

Såfremt en møller ikke ville godtage den tilbudte erstatningssum, levnede forordningen ham⁸² to muligheder: Var han arve- eller tidsforpagter af en kongelig mølle, kunne han overdrage møllen til staten for den oprindelige erhvervelsessum. Den anden mulighed, som også gjaldt forpagtere af de privatejede møller, var at anlægge sag ved domstolene om erstatningsspørgsmålet mod møllens ejer. Ved de kongelige møller anlagdes sagen i så fald direkte mod regeringen. Ved de private møller havde både mølleejere og mølleforpagter mulighed for at gå rettens vej, idet førstnævnte kunne lægge sag an mod regeringen, mens sidstnævnte kunne sagsøge møllens ejer, hvis han som forpagter fandt, at den godtgørelse mølleejeren blev stillet i udsigt af regeringen, på den ene eller anden måde

---

⁸¹ Om mølletvangen frem til 1852 se artiklen ”Kampen om tvangsmølleriets afskaffelse i hertugdømmet Slesvig 1836-1852” i denne afhandling.

⁸² Skønt langt hovedparten af tvangsmøllere var mænd, talte gruppen også en del kvinder. Typisk var de enker efter tidligere mølleejere. Kvinderne var dog formelt set umyndige, hvorfor forhandlingerne om erstatning for mølletvangens afskaffelse som oftest varetoges af en mandlig ægtefælle, slægtning e.l.

brød med betingelserne i hans forpagtningskontrakt.⁸³ Et mindre antal tvangsmøllere havde som en del af deres forpagtningsaftale givet afkald på erstatning ved en eventuel ophævelse af mølletvangen, og var derfor ikke berettiget til nogen kompensation. Det gjaldt blandt andre forpagterne af Hørup Mølle og Asserballe Mølle på Als samt Lille Rundemølle i Aabenraa Amt.⁸⁴

Der fandtes ved midten af 1800-tallet knap 170 møller med mølletvangsrettigheder i hertugdømmet Slesvig.⁸⁵ Af disse var ca. 125 kongelige arve- eller tidsforpagtningsmøller, mens de resterende møller var i privateje.⁸⁶ Tvangsmøllernes antal lå ikke fuldkommen fast. Enkelte møllers juridiske status var uafklaret, således at det først i forbindelse med taksationen kom frem, om møllen tilhørte den ene eller den anden kategori, eller endda hvorvidt den overhovedet var at betragte som en tvangsmølle.⁸⁷ Desuden skete der ændringer i ejerskabsformen til flere møller i forbindelse med mølletvangens ophævelse, idet møllerne enten frasolgt af regeringen eller overgik fra tids- til arveforpagtning. Alle møllerne skulle som udgangspunkt takseres i forbindelse med mølletvangens ophævelse. Ved seks møller fandt der dog ingen taksationer sted, hovedsagelig fordi tidsforpagtningskontrakterne hvorpå disse var taget i besiddelse, udløb umiddelbart før 1. januar 1853.⁸⁸

Fællesnævneren for de møller der skulle takseres, var altså tvangsretten og til dels besiddelsesformen. Men hermed ophørte omtrent lighederne. Møllernes tvangsdistrikter varierede således ganske meget i størrelse og udformning. I Nordborg Amt talte f. eks. det mindste tvangsdistrikt omkring 400 (Brandsbøl Mølle), det største op imod 3500 indbyggere (Marstal Mølle på Ærø).⁸⁹ Dertil kom, at mens nogle tvangsdistrikter tilnærmelsesvis udgjorde et, geografisk set, sammenhængende hele, var andre distrikter mere udsprede og fordelt på mange jurisdiktioner. Ved

---

⁸³ Se f. eks. en sag herom i *Juridisk Ugeskrift for Hertugdømmet Slesvig* 1856, s. 393f.

⁸⁴ RA, Ophævelse af mølletvang (1852-1863) 3: Sønderborg Amt 115 D III - Nordborg Amt 115 D III mm. Herefter: RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg; RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig: Ophævelse af mølletvang (1852-1863) 1: Åbenrå Amt 115 A II. Herefter: RA, mølletvang Aabenraa.

⁸⁵ *Rigsraadstidende* 1856, Anhang A: sp. 1127. Antallet, som er højere end normalt antaget (jf. f. eks. Madsen 2011), understøttes af tabelliste i RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg.

⁸⁶ *St. Tid.* 1853-54, Anhang, I. Afdeling, sp. 22-23.

⁸⁷ Det gjaldt bl.a. Emmelsbül Mølle og møllen i Wyck på øen Föhr under Tønder Amt.

⁸⁸ RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 2. Departement, 2. Kontor: Møllesager (1849-1864) 2: 1851 Dalby Mølle - 1863 Haderslev Amt mm. Notat fra Finansministeriet af 12. juli 1854. Herefter: RA, møllesager Dalby Mølle. Tre tvangsmøller på Sylt, Østerhusum Mølle i Husum Amt samt to møller i Garding takseredes ikke.

⁸⁹ Taksationsrapporter i RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg.

den førnævnte Asserballe Mølle fulgte tvangsdistriktet sognegrænsen, således at hele Asserballe sogn med ca. 800 indbyggere var underhørende møllen. Dertil kom godt 500 indbyggere i tre omkringliggende landsbyer, som var møllepligtige til Asserballe Mølle, når deres ordinære tvangsmølle lå stille.⁹⁰ Tvangsdistriktet til den i Aabenraa Amt beliggende Hellevad Mølle derimod talte godt 350 gårde og huse fordelt på over 20 forskellige landsbyer.⁹¹ Endelig varierede møllernes kondition meget. Mens nogle møller, såsom Tørning Mølle i Haderslev Amt, havde været genstand for omfattende investeringer i produktionsapparatet, fremstod andre møller, som tvangsmøllen i Marstal, mere forsømte og utidssvarende.⁹² Det var altså møller af vidt forskellig beskaffenhed, taksatorerne i hertugdømmet skulle besigtige.

Taksationerne af møllernes tab

Efter udstedelsen af forordningen om mølletvangens afskaffelse tøvede regeringen ikke med at igangsætte dens implementering. I løbet af december 1852 sendte ministeriet besked til amtmændene om at iværksætte forberedelser til mølletaksationerne. De første taksationer afholdtes i begyndelsen af 1853.⁹³ Tvangsmøllerne på Ærø og i det tidligere augustenburgske godsdistrikt på Als blev alle takseret i løbet af januar. De kongelige arveforpagtningsmøller i Aabenraa Amt takseredes i første halvdel af februar. I Nordborg Amt foretoges taksationerne på hovedparten af de derværende kongelige arveforpagtningsmøller i løbet af forårsmånederne. I Tønder, Løgumkloster og Haderslev amter var så godt som alle forhenværende tvangsmøller blevet takseret inden udgangen af august 1853. Denne del af reformen blev altså ført hurtigt ud i livet.

Til at foretage vurderingerne af de enkelte møllers tab indsattes grupper på omkring fire taksationsmænd. Taksatorhvervet var en slags borgerligt ombud og varetoges således af folk af forskellige erhverv. Disse skulle være ”de mest forstandige husfædre, der er almindelig bekendte for retskaffenhed og god opførsel”.⁹⁴ Desuden var det et lovfæstet krav, at der blandt

---

⁹⁰ RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg, taksationsrapport for Asserballe Mølle.

⁹¹ RA, Mølletvang Aabenraa Amt, taksationsrapport for Hellevad Mølle.

⁹² RA, møllesager Ærø/Haderslev, møller Petersen til MHS.

⁹³ Dette og det følgende jf. datering af taksationsrapporterne i RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 2.

Departement, 2. Kontor: Møllesager (1849-1864) 1: 1849 Ærø Amt - 1864 Haderslev Amt. Herefter: RA, møllesager Ærø/Haderslev; RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg; RA, Ophævelse af mølletvang (1852-1863) 2: Haderslev Amt 115 B III. Herefter: RA, mølletvang Haderslev; RA, mølletvang Aabenraa.

⁹⁴ ”Forordning, angaaende bestandige Taksationsmænds udnævnelse, for Hertugdømmerne Slesvig og Holsten” i *Konge Frederik den sjettes...*, s. 310-314.

taksationsmændene skulle være repræsenteret håndværkssagkyndige. For deres deltagelse i vurderingerne modtog hver taksator diætpenge, et vederlag for selve taksationen samt en mindre sum i befordringsgodtgørelse. Taksationerne lededes almindeligvis af den lokale herredsfoged; kun i enkelte tilfælde blev taksationen styret af amtmanden.

Fremgangsmåden var i princippet den samme ved alle taksationer af tidligere tvangsmøller i hertugdømmet. Først opstillede taksatorerne et skøn over den ventede til- og afgang af møllegæster efter mølletvangens ophævelse. Var der tale om en samlet tilgang til møllen, beregnedes ingen skade for løsningen af tvangsbåndet, hvad angår malepligten. Det gjaldt f. eks. Havnbjerg Mølle i Nordborg Amt. Taksatorerne vurderede, at skønt møllen ville tabe ca. 50 møllegæster som følge af tvangsrettens ophævelse, ville den til gengæld modtage en tilgang på op imod 400 nye malesøgende fra omkringliggende tidligere mølledistrikter.⁹⁵ Hovedparten af mølletaksationerne konkluderede dog modsat, at mølletvangens ophør samlet set ville forårsage en nedgang i kundemængden. Hvad enten det ene eller det andet resultat fremkom, var sådanne adfærds kalkuler stærkt skønsmæssige og havde i det mindste to store usikkerhedsmomenter. For det første toges det for givet, at de tidligere tvangsgæster efter mølletvangens ophævelse altid ville søge nærmeste mølle. I realiteten var den geografiske afstand imidlertid blot ét af flere parametre af betydning for, hvilken mølle et givet områdes beboere valgte. Andre overvejelser, såsom vejenes beskaffenhed, personlige forbindelser til mølleren samt frem for alt den påregnede maletid, simpelt hen at kunne nå ud og hjem samme dag, havde også indflydelse på beslutningen.⁹⁶ For det andet kendte ingen, heller ikke taksatorerne, fremtidens møllelandskab. Udstedelsen af blot en enkelt ny møllekoncession i et område kunne forrykke balancen med hensyn til møllegæsternes anslåede antal fuldstændig. Muligheden, eller set fra tvangsmøllernes synspunkt: risikoen, for møllegrundlæggelser efter mølletvangens ophævelse indgik ikke i taksatorernes beregningsgrundlag, om end der i flere taksationsrapporter blev taget forbehold i denne retning. Efter at have bestemt nettoresultatet af de forventede forskydninger i antallet af møllegæster omregnedes dette til et pengebeløb. Hertil lagde taksatorerne den skønnede værdi af de til mølletvangen knyttede arbejdspræstationers bortfald. Også dette måtte i sagens natur få et lidt vilkårligt udfald, da møllehovertiets karakter varierede fra mølle til mølle, og derfor ikke ubetinget lod sig omsætte til en objektiv, pekuniær (pengemæssig) størrelse. Totalsummen udgjorde det takserede erstatningsbeløb. Selv om dette af de ovennævnte grunde næppe var helt retvisende, repræsenterede det trods alt et kvalificeret skøn baseret på den enkelte mølles særegne forhold.

---

⁹⁵ RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg, taksationsrapport for Havnbjerg Mølle.

⁹⁶ RA, møllesager Ærø/Haderslev, Chr. Jørgensen til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig (MHS) august 1853.

En typisk mølletaksation var taksationen af Store Rundemølle i Aabenraa Amt foretaget 12. februar 1853. Et taksatorkorps, bestående af sognefogeden, en bager fra Aabenraa købstad, en sandemand⁹⁷ fra Nybøl og en møllesagkyndig fra Genner slibemølle, mødte frem på Store Rundemølle for at vurdere møllens tab ved tvangsrettens ophævelse.⁹⁸ Møllens tidligere tvangsdistrikt opgjordes til 122 gårde og 244 huse, hvoraf de 19 gårde og de 18 huse skønnedes for fremtiden at ville søge til andre møller. En eventuel tilgang til møllen nævnes ikke i rapporten. Denne nettoafgang af møllegæster takseredes til et tab af 90 rd. cour.⁹⁹ Dertil lagdes omkostningerne ved tabte arbejdsydelser. Hidtil havde mølleren, i kraft af mølletvangsretten, haft krav på forskellige kørselstjenester fra distriktets beboere. Endvidere havde disse været pligtige til årligt at oprense mølledammen og den stedværende dæmning. Det samlede tab ved mølletvangens ophævelse takseredes til en årlig nedsættelse i canon af 210 rd. cour. Da beløbet ikke oversteg en fjerdedel af møllens værdi, blev denne godtgørelsessum tilbudt mølleindehaveren.

Modsat taksationen af Store Rundemølle forløb ikke alle taksationer af tidligere tvangsmøller i hertugdømmet til ministeriets tilfredsstillelse. Den forudgående instruering af taksatorerne havde i flere tilfælde været mangelfuld.¹⁰⁰ Følgen var, at der ved flere skadesvurderinger blev begået så graverende fejl, at der måtte foretages omtaksationer. Ved taksationerne af Tovskov, Tørning og Ultang Mølle i Haderslev Amt havde der således, skrev ministeriet til amtmanden på baggrund af dennes indberetning, ”fundet så store uregelmæssigheder sted, at ministeriet ikke på den kongelige kasses vegne kan acquiseres¹⁰¹ ved samme”.¹⁰² Navnlig det forhold at taksatorerne ikke havde medtaget omkostningerne ved tvangsarbejdets bortfald i vurderingerne, udgjorde et problem. Også ved den tidsforpagtede Bevtøft Mølle samt Brenduhr arveforpagtningsmølle, begge Haderslev Amt, kom det til omtaksationer. Ved omtaksationerne udskiftedes hele taksatorkorpset på nær den ledende øvrighedsperson.

---

⁹⁷ En ”sandemand” var en form for nævning.

⁹⁸ Det følgende bygger på taksationsrapporten for Rundemølle i RA, mølletvang Aabenraa.

⁹⁹ Rigsdaler cour. (courant) var hovedmøntfoden i hertugdømmerne. Den eksisterede ved siden af monarkiets officielle møntfod siden 1813: Rigsbankdaleren. 1854 indførtes en ny møntfod, *rigsdaleren*, som fælles valuta i helstaten.

¹⁰⁰ *St. Tid.* 1856-57, s. 803.

¹⁰¹ Korrekt: ”Akkviescere” = At affinde sig med/indvilge i.

¹⁰² RA, møllesager Dalby Mølle, MHS til amtmanden i Haderslev 30. april 1853.

Mølleren var som udgangspunkt personligt til stede ved taksationshandlingen. Var han forhindret i at give møde, stillede en repræsentant for ham. At dømme efter taksationsrapporterne¹⁰³ spillede møllerne en forholdsvis tilbagetrukket rolle under taksationerne. De stod til rådighed for taksatorerne med oplysninger om forskellige anliggender vedrørende møllen. Naturligvis var der en tilskyndelse til at fremhæve de særlige forhold, der kunne være dem til fordel ved erstatningsbeløbets fastsættelse. Et mindre antal møllere forsøgte imidlertid også mere aktivt at påvirke taksationens udfald. En af disse var møller Asmus Boysen, indehaver af den kongelige arveforpagtningsmølle Tørning Mølle i Haderslev Amt. Da taksatorerne ankom til møllen, mødte Boysen dem med en detaljeret beregning over sit tab ved tvangsrettens bortfald, som han forlangte skulle inddrages i taksationen.¹⁰⁴ En sådan optræden over for de kongelige taksationsmænd hørte sjældenhederne til. Boysen var dog heller ikke, som det senere vil fremgå, en hvilken som helst tvangsmøller.

Efter hver taksations afslutning udfærdigedes en rapport om dens forløb og udfald, som de tilstedeværende underskrev. Herefter indsendtes rapporten til amthuset, som samlede rapporter og sendte dem videre til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig i København ledsaget af en følgeskrivelse fra amtmændene. I ministeriet vurderede man de indkomne rapporter under inddragelse af amtmændenes bemærkninger. På dette grundlag udformedes nærmere instruktioner til amtsmyndigheden omkring den sum, hver enkelt tvangsmøller skulle tilbydes som godtgørelse for mølletvangens ophævelse. Hvis mølleren accepterede regeringens tilbud, var han forpligtet til at indsende en ”i behørig forbindende form affattet erklæring”, i hvilken han formelt accepterede godtgørelsen og frasagde sig ”ethvert [yderligere] krav på den kongelige kasse, der måtte tilkomme ham i anledning af mølletvangens ophævelse”.¹⁰⁵ I flere tilfælde var ministeriet utilfreds med de indsendte erklæringers formelle ordlyd, og pålagde derfor de pågældende møllere at indsende nye erklæringer. Så snart ministeriet havde modtaget en erklæring, og denne var affattet i overensstemmelse med ministeriets ønsker, gik der besked videre til Finansministeriet om at udbetale pengene til den vedkommende møller. Ministeriet for hertugdømmet Slesvig var temmelig nidkært i sine bestræbelser på at få lukket hver enkelt møllesag med en sådan erklæring. Da bønsskrifter om at få omstødt regeringens afgørelser i de enkelte erstatningssager begyndte at

---

¹⁰³ Rapporterne varierer i omfang og detaljerigdom. Nogle fylder en enkelt side, andre 7-8 sider. Standard er omkring 4 sider.

¹⁰⁴ RA, møllesager Dalby Mølle, taksationsrapport for Tørning Mølle.

¹⁰⁵ Således ministeriets standardformulering i skrivelser til amtmændene.

indkomme til ministeriet (se nedenfor), affærdigedes disse ansøgninger ofte med henvisning til, at der manglede en erklæring fra den pågældende møller. Det skete også i tilfælde, hvor henvendelserne omhandlede forhold, der angik andet end selve taksationsresultatet. Da mølleren på Solvig Vandmølle i Tønder Amt gjorde ministeriet opmærksom på, at han fejlagtigt havde betalt for meget i canon de senere år, fik han det svar, at ministeriet ikke kunne gå videre med sagen, førend han havde afgivet en erklæring om godtgørelsen for mølletvangens ophævelse.¹⁰⁶

Oftest oversteg det takserede tab en fjerdedel af møllens værdi.¹⁰⁷ Med andre ord blev flertallet af forhenværende tvangsmøllere tilbudt en godtgørelse, der var lavere end den sum, taksatorerne var kommet frem til. Forskellen mellem det takserede tab og den faktisk ydede erstatning kunne være ganske stor: For Hellevad Mølle var skaden ved mølletvangens afskaffelse blevet takseret til et beløb, der var næsten fire gange større end fjerdedelen af møllens værdi.¹⁰⁸ Det samme gjorde sig gældende med hensyn til Nybøl Mølle i Tønder Amt.¹⁰⁹ Ved andre mølletaksationer var differencen noget mindre, men stadig markant. For Krusmølle i Aabenraa Amt var forholdet omtrent 2:1. Arveforpagteren af tvangsmøllen i Løgumkloster fik tilbudt 10.300 rd. cour. i erstatning, skønt bortfaldet af hans tvangsret var blevet takseret til godt 13.500 rd. cour – et beløb han i øvrigt var stærkt utilfreds med. Det generelt store spænd mellem godtgørelsessummen, når den var baseret på møllens værdi, og når den var grundet på taksation, foranledigede en bølge af henvendelser til ministeriet fra de tidligere tvangsmøllere.

Tvangsmøllernes reaktioner på mølletvangens ophævelse

Som nævnt fik knap 170 møller ophævet deres tvangsret med forordningen af 21. november 1852. Alle disse møller var stort set blevet takseret ved udgangen af august 1853. Alligevel blev kun knap 50 sager afsluttet med udbetaling af godtgørelse til tidligere tvangsmølleindehavere inden for det første år efter mølletvangens afskaffelse.¹¹⁰ De resterende ca. 120 tvangsmøllere havde så godt som alle tøvet med at afgive en erklæring. Hvad holdt dem tilbage? Var mølleren ikke tilfreds med godtgørelsen, kunne han, som nævnt ovenfor, vælge enten at tilbagegive møllen eller at indlede en

---

¹⁰⁶ RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg, MHS til amtmand grev Reventlow 5. april 1856.

¹⁰⁷ På Ærø således f.eks. på fem ud af syv tvangsmøller. Denne fordeling synes at have været repræsentativ for hele hertugdømmet.

¹⁰⁸ Dette og det følgende baserer sig på taksationsrapporterne.

¹⁰⁹ RA, Sønderborg/Nordborg, møller Gørrisen til MHS d. 4. april 1857.

¹¹⁰ Sammentælling på baggrund af tabellister, jf. note 85.

retsproces mod mølleeejeren, som oftest staten. Forordningens ord var i denne henseende fuldkommen klare. Mange møllere foretrak dog at se tiden lidt an, inden de traf beslutning i sagen. Typisk erklærede de umiddelbart efter taksationen over for amtmanden, at de fandt regeringens tilbud utilfredsstillende, men undlod i øvrigt at oplyse, hvilken af de to muligheder i forordningen, de så ville gøre brug af. Dermed købte de sig tid. Mølleren på Ultang Mølle var én af mange, som forfulgte denne taktik. Han skrev herom senere til ministeriet: ”Jeg kan vel ikke fortænkes i, at jeg dengang smertelig bevæget af den tilbudte godtgørelses ubetydelige beløb i forhold til den netop ved min mølle så betydelige skade, mølletvangens ophør havde forårsaget, ikke straks erklærede mig tilfreds med tilbuddet, men ved foreløbig at forbeholde mig de ved forordningen hjemlede andre alternativer, søgte at vinde tid, for senere muligvis at kunne bevæge det kongelige ministerium til at bevilge mig en mere til det lidte tab svarende godtgørelse”.¹¹¹

Lige så vedholdende regeringen var med at få afæsket de tidligere tvangsmøllere en formel erklæring om, at de frasagde sig tvangsretten, lige så tilbageholdende var flertallet af møllere med at afgive denne erklæring. Mølleren på Melsgaard Mølle på Als, som var blevet tilbudt en erstatningssum, der var 1000 rd. cour. lavere end det takserede tab, udbad sig i efteråret 1853 betænkningstid, hvorefter han indsendte en ansøgning til ministeriet om at modtage taksationssummen frem for den tilbudte godtgørelse.¹¹² Også mølleren på Nybøl Mølle ansøgte ministeriet om at få forhøjet den tilbudte erstatningssum i overensstemmelse med den værdi, der var blevet udfundet ved taksationen. Som mølleren skrev: ”Møllens ugunstige beliggenhed har nu haft så stor en afgang til følge, at der næsten ikke en eneste er tilbage af de forrige møllegæster og på den anden side er tilgangen så ubetydelig, at den [tilbudte godtgørelse] ikke i fjerneste måde kan betragtes som erstatning for hvad møllen har mistet”.¹¹³ Endelig ansøgte også mølleren på Marstal tvangsmølle på Ærø ministeriet om en større godtgørelse. Mølletvangens ophævelse havde bragt et så stort fald i hans beskæftigelse, at han nu ”fra udsigt til et anstændigt erhverv, fra udsigt til anstændigt at kunne forsørge kone og børn”, nu så sig ”bragt bettelstaven nær”.¹¹⁴ En række møllere ansøgte tillige om at modtage hele eller en del af erstatningsbeløbet kontant frem for ved afdrag i canon.¹¹⁵ Atter andre forsøgte at opnå tilsagn fra ministeriet om, at der ikke ville blive

---

¹¹¹ RA, mølletvang Haderslev, møller Ravn på Ultang Mølle til MHS d. 26. februar 1857.

¹¹² RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg, møller Matzen til MHS.

¹¹³ RA, Sønderborg/Nordborg, møller Gorrisen til MHS d. 4. april 1857.

¹¹⁴ RA, møllesager Ærø/Haderslev, møller Petersen til MHS.

¹¹⁵ RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg, møller Voss til MHS maj 1854.

koncessioneret nye møller i deres område i årene fremover. Samtlige ansøgninger afsloges af ministeriet.¹¹⁶

I takt med ministeriets afslag på møllernes ansøgninger måtte stadig flere tvangsmøllere nødtvungent acceptere regeringens erstatningstilbud. Således afsluttedes yderligere godt 70 sager med udbetaling af godtgørelse for mølletvangens ophævelse i løbet af 1854.¹¹⁷ Kun et mindretal af møllerne benyttede sig af forordningens to alternative handlemuligheder. Den første mulighed, fratrædelse af mølleforpagtningen, blev taget i anvendelse af i alt otte forhenværende indehavere af tvangsmølleprivilegier, heraf de seks fra Sydslesvig.¹¹⁸ At så relativt få møllere gjorde brug af denne lovhjemlede ret, havde to hovedårsager. For det første betød den generelle udvikling i ejendomspriserne de foregående årtier, at den på erhvervelsestidspunktet betalte sum ofte var lav i forhold til mølleprivilegiets nutidige værdi. Derved stod en del møllere til at inkassere et stort, i nogle tilfælde nok nærmest ubærligt, tab, hvis de valgte at lade møllen gå tilbage. Indehaveren af tvangsmøllen i Alkersum på Föhr havde f. eks. erhvervet sin tvangsmølle i 1840 i forbindelse med et mageskifte¹¹⁹ for en værdi af 1653 rd. cour. I maj 1853 – altså få måneder efter mølletvangens ophævelse – solgte han møllen for 5866 rd. cour.¹²⁰ Havde han i stedet givet møllen tilbage efter forordningens bestemmelse, ville han kun have modtaget under en tredjedel af denne sum, nemlig de 1653 rd. cour. En anden tvangsmøller beklagede sig til ministeriet over, at ”den sum, for hvilken møllen til en tid blev overdraget mig, hvor al fast ejendom så at sige var værdiløs eller dog stod på et yderst lavt trin [...], er blevet lagt til grund for ejendomsvurderingen for at udfinde fjerdedelen”.¹²¹ I flere tilfælde var mølleejendommen overgået til den nuværende indehaver, uden at der var blevet betalt en egentlig købesum.¹²² Typisk var mølleprivilegiet gået i arv fra fader til søn, eventuelt mod at sidstnævnte skulle svare aftægtsydelser til den afgåede møller. I sådanne tilfælde

---

¹¹⁶ Det har således under arkivarbejdet ikke været muligt at finde én ansøgning, hvor det efterspurgte bevilgedes. Kun ansøgninger om betænkningstid blev i nogen udstrækning imødekommet.

¹¹⁷ Samme som note 85.

¹¹⁸ De otte møller var: Husby Mølle i Flensborg Amt, Gottorp Mølle og Hessel Mølle i Gottorp Amt, Stenten Mølle i Hütten Amt, Drelsdorf Mølle i Bredsted Amt, Crode (?) Mølle i landskabet Stabelholm samt Nybøl Mølle og Læk Mølle i Tønder Amt. Jf. tabellister i RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg.

¹¹⁹ Mageskifte = ”Erhvervelse af en urørlig ting (fast ejendom) mod en anden urørlig ting som helt ell. delvist vederlag” (definition hentet på ordnet.dk).

¹²⁰ RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg, koncept af MHS's svar til amtmanden i Tønder.

¹²¹ RA, møllesager Ærø/Haderslev.

¹²² Der henvises i almindelighed til diskussionen om sagen vedr. møller Beeck i Krusaa i *St. Tid.* 1856-57.

fastholdt regeringen i reglen den seneste erhvervelsessum som beregningsgrundlag for kompensationens størrelse. Det ramte f. eks. indehaveren af Nybøl Mølle, som fik sin godtgørelse udregnet på baggrund af faderens køb af møllen i 1822.

For det andet nødvendiggjorde en opgivelse af møllen oftest et brancheskifte. Denne omstændighed virkede uden tvivl afskrækkende på mange. Det gjaldt f. eks. mølleren på Vibæk Mølle i Sønderborg Amt. Hans tab ved mølletvangens ophævelse var blevet takseret til godt 3000 rd. cour., men da en fjerdedel af værdien af tvangsmøllen plus udbygning kun udgjorde 2500 rd. cour., var han blevet tilbudt denne sidstnævnte sum i erstatning. Mølleren kunne nu i foråret 1854 meddele regeringen, at da ”jeg som en svag og sygelig mand i en fremrykket alder, ikke kan slå ind på en ny næringsvej og altså ikke kan afstå min mølle til regeringen for hvad, jeg har erhvervet den [for], og hverken har evne eller lyst til at søge rettens vej, så har jeg efter moden overvejelse fundet det fornuftigt at gå ind på regeringens tilbud”.¹²³ For denne mølle, som for mange andre møllere, oplevedes valget mellem forordningens muligheder nok mindre frit, end antydnet i loven.

Hvad angår den anden valgmulighed, retssag mod mølleejeren, erklærede en betydelig andel af de tidligere tvangsmøllere efter taksationen, at ville gå denne vej.¹²⁴ Det var imidlertid kun et fåtal af møllerne, som fulgte op på denne udmelding og reelt indledte en retsproces. Mølleren fra Vibæk meddelte i den ovenfor citerede skrivelse også ministeriet, at det ”aldrig er faldet mig ind, virkelig at ville føre proces mod den kongelige kasse”. I Haderslev søgte en advokat, som skulle føre erstatningssager mod regeringen for flere tvangsmøllere, gentagne gange om udsættelse af retssagerne på sine klienters vegne.¹²⁵ Og på Brenduhr Mølle lykkedes det mølleren, som havde erklæret at ville tage rettens vej frem for at modtage regeringens erstatningstilbud, at trække sagen i tre år. Først da den kongelige oversagfører i Flensborg i februar 1857 satte tommelskrue på og forlangte en endelig erklæring, bøjede mølleren sig og accepterede den tilbudte godtgørelse for mølletvangens ophævelse.¹²⁶

Der var dog møllere, som gjorde alvor af hensigtserklæringerne. Navnlig én af disse sager er iøjnefaldende: Sagen som arveforpagtningsmøller Asmus Boysen på Tørning Mølle førte mod

---

¹²³ RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg, møller Jacobsen til amthuset i Sønderborg.

¹²⁴ Ifølge et udateret notat fra MHS (sandsynligvis december 1856) havde samlet set omkring 25 møllere ultimo 1856 erklæret at ville gå rettens vej. Listen synes dog ikke at være udtømmende, da eksempelvis Vibæk Mølle og Brenduhr Mølle ikke er medtaget. RA, Dalby Mølle.

¹²⁵ RA, mølletvang Haderslev, oversagfører Schmidt v. Leda til MHS d. 6. marts 1857.

¹²⁶ RA, møllesager Ærø/Haderslev, v. Leda til MHS februar 1857.

regeringen.¹²⁷ Boysen (1800-1883) var fra begyndelsen forkæmper for møllernes rettigheder i forbindelse med mølletvangens ophævelse. Således hævdede han at repræsentere 48 tidligere tvangsmøllere i hertugdømmet Slesvig, da han i januar 1853 sendte et næsten 30 siders langt skrift omhandlende mølletvangens ophævelse til regeringen.¹²⁸ I andragendet søgtes det med henvisning til gældende lovgivning bl.a. bevist, at mølletvangens ophævelse var en form for ekspropriation, for hvilken de tidligere tvangsmøllere havde krav på fuld erstatning – ikke kun en godtgørelse. Skønt ministeriet afviste ansøgningen begrundet med en procedurefejl, viste sagen, at møllerne ikke passivt ville se til, at deres tvangsrettigheder blev ophævet. Møller Boysen var i øvrigt allerede en kendt skikkelse i lokalsamfundet. Hans omgangskreds talte flere fremtrædende sønderjyder så som Laurids Skau. Desuden havde han kapitalstyrke nok til ved mindst to lejligheder at kautionere for fagfæller ved deres køb af møller.¹²⁹

Som nævnt havde der fundet betydelige uregelmæssigheder sted ved den ordinære taksation af Tørning Mølle, hvad der udløste en omtaksation. Denne taksation ansatte det lidte tab ved tvangsrettens ophævelse til knap 38.000 rd. cour. Ifølge regeringen var møllen i faderens testamente blevet overdraget til Asmus Boysen for 14.400 rd. cour. Erstatningssummen skulle, når man til dette beløb lagde den femogtyvedobbelte canon og tog en fjerdedel af det samlede resultat, udgøre 6600 rd. cour. Boysen på sin side hævdede modsat regeringens opfattelse hårdnakket, at beløbet i testamentet ikke var en overdragelsessum. Det var derimod nogle penge, han efter faderens vilje skulle give til sin mor, fordi hun havde investeret en del af sin familieformue i møllen. Boysen påstod endvidere, at faderen kort før sin død var blevet tilbudt 80.000 rd. cour. for møllen. Denne sum og ikke de 14.400 rd. cour., mente han, skulle lægges til grund for godtgørelsens udmåling. Regeringen stod imidlertid fast på sit. Den 1. juli 1854 erklærede Boysen, at han afslog regeringens tilbud og at han ville gøre sin ret gældende ved domstolene. Derved blev det. Ved en foreløbig dom i februar 1856 pålagde underretten Boysen at fremlægge dokumentation for sin påstand om møllens værdi. Boysen havde imidlertid ikke noget skriftligt bevis for købstilbuddet til faderen. Advokaten, der førte Boysens sag, gjorde i et brev til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig opmærksom på denne omstændighed, og opfordrede til et forlig mellem parterne: ”Jeg har alt tidligere foreslået min klient at indgå med et underdanigst andragende til det høje ministerium for at forsøge, om man ikke ad overenskomstens vej kunne få noget af det, der nu kæmpes om, og ganske vist for min klient

---

¹²⁷ Arkivalierne til belysning af denne sag er hentet i RA, mølletvang Haderslev.

¹²⁸ RA, mølletvang Haderslev. 48 indehavere af tvangsmøller til MHS.

¹²⁹ RA, Møllesager 1850-1864. Østergaard Vandmølle 1851-1856 m.m.; Gregersen 1970, s. 374.

med ulige våben, da bevisbyrden vil falde på ham for noget, man ikke tidligere havde tænkt sig at sikre sig beviset for".¹³⁰ Ministeriet svarede, at det gerne ville indgå forlig med Boysen, men at det ikke var villig til at yde ham mere end det oprindelige tilbud. Maj 1857 afsagde appellationsretten i Flensborg, hertugdømmets øverste retsinstans, dom i sagen: Boysens klage afvistes og han blev pålagt at betale sagens omkostninger. Efter domfældelsen meddelte ministeriet gennem oversagføreren i Flensborg Boysen, at han på grund af sagens udfald ikke længere var berettiget til nogen erstatning for bortfaldet af mølletvangen. Han skulle dog stadig afgive en erklæring som de øvrige møllere, hvori han frasagde sig ethvert krav på fremtidig erstatning for mølletvangens ophævelse. En lignende fremfærd fra regeringens side over for andre møllere, som tabte deres retssager om erstatningsspørgsmålet, synes ikke at have forekommet. Man havde sandsynligvis set sig sur på mølleren fra Tørning Mølle.

Boysen var dog ikke slået. Oktober 1857 indsendte han et langt og velformuleret andragende til ministeriet om sagen. Efter eget udsagn var Boysen den eneste møller i hertugdømmet Slesvig, der ikke var blevet behandlet efter lovens bogstav i forordningen om mølletvangens ophævelse. Det kunne "ikke nægtes, at det kongelige ministerium har villet gøre det, har troet at have gjort det, men det har ikke gjort det", skrev Boysen. Dernæst opridsede han sagsforløbet og gentog sin påstand om, at de 14.400 rd. cour. ikke var en købssum, men en erstatning til moderen for hendes investeringer i møllen. Møllens værdi måtte snarere sættes til 100.000 rd. cour. Hvis regeringen ikke var villig til at yde ham godtgørelse for mølletvangens ophævelse på basis af dette beløb, anmodede han om, alternativt at måtte blive tildelt en koncession på møllenæring i enten Øsby eller Jels sogn. Sideløbende hermed indledte han en ny retssag mod regeringen.

November 1857 udbad regeringen sig amtmandens betænkning omkring Boysens koncessionsansøgning. Svaret forelå i begyndelsen af 1858. Amtmanden kunne her berette, at der var stor mølletrang¹³¹ i begge sogne. Samtidig havde de lokale sognefogeder i Øsby og Jels, fra hvilke amtmanden havde indhentet oplysninger, benyttet lejligheden til at levere kraftige forsvar for Asmus Boysen i sagen mod regeringen. Alligevel meddelte ministeriet marts 1858 Boysen, at hans ansøgning om en møllekoncession afsloges. Til gengæld ville regeringen, "for at bevirke sagens hurtige afgørelse", genfremsætte sit tilbud til Boysen om en godtgørelse på 6600 rd. som kompensation for mølletvangens ophævelse. Denne, set fra regeringens synspunkt, udstrakte hånd

---

¹³⁰ RA, mølletvang Haderslev, advokat Salicath til MHS 4. marts 1857.

¹³¹ Mølletrang = Det forhold, at der i et område var for få møller i forhold til efterspørgslen på maleyder.

afviste Boysen imidlertid. For ham var det ikke blot et økonomisk spørgsmål, men i lige så høj grad en principsag.

Den verserende retssag mod regeringen var blevet udsat, mens behandlingen af Boysens koncessionsansøgning pågik. November 1858 afsagde underretten, akkurat som første gang, en kendelse, hvori Boysen pålagdes at fremlægge dokumentation for sin påstand om møllens værdi. Da Boysen som bekendt ikke kunne efterkomme dette krav, gik appellationsrettens endelig dom i sagen mølleren imod. ”Det glæder mig at kunne meddele”, skrev oversagføreren til regeringen juni 1859, ”at sagen således nu definitivt er påkendt og ikke vil kunne leve op igen i en anden skikkelse”. Det gjorde sagen nu på en måde alligevel. Efter at have udtømt sine muligheder ved domstolene, havde Boysen tænkt sig at indlevere en petition til den slesvigske stænderforsamling om sagen. Da tilsmilede heldet pludselig mølleren fra Tørning Mølle. I København var der i begyndelsen af december 1859 foregået et regeringsskifte, hvorved Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig blev overtaget af grev Blixen-Finecke. Allerede knap tre måneder senere var denne regering faldet og Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig på ny besat af H. F. Wolfhagen, der havde været minister for Slesvig uafbrudt siden oktober 1856, altså også mens retssagerne mod Boysen foregik. Under Blixen-Fineckes kortvarige embedsperiode havde Boysen nu truffet denne i Flensborg, og ministeren, som vel så på spørgsmålet med friske øjne, havde ved denne lejlighed lovet at tage Boysens sag op til genovervejelse.¹³² Da Wolfhagen atter overtog ministeriet, var sådanne tiltag allerede sat i værk. Dermed blev hele sagen genåbnet og Boysen fik sat igennem, at der skulle foretages en tredje taksation af hans mølleejendom. Denne taksation kom frem til et godtgørelsesbeløb, der var næsten tre gange så højt som regeringens oprindelige erstatningstilbud. For Asmus Boysen betød det, at hans vedholdenhed havde båret frugt. Efteråret 1862 indgav han som én af de sidste forhenværende tvangsmøllere i hertugdømmet Slesvig en erklæring om, at han godtog regeringens tilbud om godtgørelse for mølletvangens ophævelse.

Mølletvangens ophævelse i stænderforsamling og rigsråd

Forordningen om afskaffelsen af mølletvangen i hertugdømmet Slesvig udgik fra den enevældige kongemagt. Regeringen behøvede derfor ikke at forelægge den slesvigske stænderforsamling loven til gennemsyn, før den udstedtes. Da forsamlingen i oktober 1853 trådte sammen for første gang inden for rammerne af den rekonstruerede helstat, var det til gengæld naturligt, at stænderne fik

---

¹³² Om Blixen-Fineckes rejse til hertugdømmet Slesvig se Hjelholt (1925).

mulighed for at udtale sig om mølletvangens afskaffelse. På det tidspunkt var forordningens implementering som bekendt vidt fremskreden. Det udvalg, som stænderforsamlingen nedsatte til at behandle loven om mølletvangens ophævelse, erkendte da også, at forsamlingens betænkning om spørgsmålet syntes at være af ”underordnet praktisk betydning”.¹³³ På den anden side havde man nu erfaret, hvordan reformen virkede i praksis. Det styrkede på flere punkter udvalgets indsigelser imod forordningen.

Udvalget var stærkt besat med møllere og personer med mølleinteresser.¹³⁴ Denne personkreds havde ikke overraskende en række ændringsforslag, heraf nogle ganske vidtgående, til forordningen. Da udvalgets kommentarer må betragtes som et fremstød for de forhenværende tvangsmølleres sag, skal hovedpunkterne i komiteens betænkning her skitseres.¹³⁵ For det første ønskede man, at ordet ”godtgørelse” i forordningen, skulle stryges til fordel for ”fuldstændig erstatning”. Denne fordring støttede sig på en opfattelse af mølletvangens afskaffelse som en decideret ekspropriation. For det andet foreslog udvalget, at én og samme embedsmand skulle lede samtlige taksationsforretninger på hertugdømmets tidligere tvangsmøller for derigennem at sikre et mere ensartet resultat. Desuden skulle loven indeholde nøje fastlagte kriterier for taksationerne, således ”at samtlige erstatningens arter i almindelighed optages i forordningen”. Denne anskuelse udmøntede udvalget i syv underpunkter. Ifølge ét af disse punkter skulle taksatorerne ved vurderingerne af tabet ved mølletvangens ophævelse tage hensyn til ”kvantiteten af det hidtil af den tvangsberettigede til tvangsdistriktets behov formalede tvangspligtige korn af enhver art, og er dermed at tage hensyn til distriktets størrelse og befolkning, som og til befolkningens sædvaner, levemåde og øvrige forhold”. Denne formulering må siges at være så tilpas bred, at de øvrige seks punkter ikke behøver at omtales nærmere her. For det tredje fandt udvalget det urimeligt, at en fjerdedel af møllens værdi udgjorde godtgørelsens maksimum. Man fremhævede her de tidligere nævnte forhold omkring møllens overgang fra fader til søn samt de stigende ejendomspriser. For det fjerde forkastede udvalget forordningens bestemmelse om, at møllerne kunne anlægge sag ved domstolene, hvis de var utilfredse med den tilbudte erstatningssum. Langt hellere måtte mølleren have mulighed for at forlange en selvbetalt omtaksation. Resultatet af denne skulle være bindende. Endelig for det femte foreslog udvalget, at det fremover ikke skulle være amtmændene, som hidtil, der indgav udtalelse om behovet for nye møllekoncessioner i et bestemt område. I stedet

---

¹³³ *St. Tid.* 1853-54, Anhang II, sp. 65.

¹³⁴ Plesner 1925, s. 237.

¹³⁵ Betænkningen findes i *St. Tid.* 1853-54, Anhang II, sp. 65-76.

skulle der nedsættes en ”bestandig kommission af 3 sagkyndige mænd” til at rådgive regeringen om behovet for nye mølleanlæg. Dette punkt var det mest kontroversielle, idet der hermed ville åbnes op for en vid indflydelse til møllerne i spørgsmål om udstedelse af møllekoncessioner. Samtlige udvalgets hovedpunkter nedstemtes af stænderforsamlingen, ligesom også den kongelige kommissarius – regeringens repræsentant i forsamlingen – afviste de fremsatte ønsker. Et par mere moderate forslag gik igennem. Alt i alt var forsamlingens endelige udtalelse en bekræftelse af forordningen om mølletvangens ophævelse, som regeringen havde fremlagt den. Følgen af stændernes drøftelser blev, at regeringen 10. februar 1854 genudstedte forordningen af 21. november 1852 med en enkelt, mere kosmetisk, ændring. Lovens behandling i stænderforsamlingen var afgjort et nederlag for møllejerne.

Den slesvigske stænderforsamling var ikke det eneste politiske organ, der kom til at beskæftige sig med ophævelsen af mølletvangen. Også i helstatsmonarkiets *rigsråd* kom sagen på dagsordenen. Den 2. oktober 1855 udstedtes, med baggrund i løfter til de europæiske stormagter, en fællesforfatning for hele det danske monarki. To uger efter oprettedes et ministerium for Monarkiets Fælles indre Anliggender, der nærmest var et indenrigsministerium for helstaten. Et delvis folkevalgt rigsråd med repræsentanter for hertugdømmerne og kongeriget skulle efter forfatningen behandle lovgivning om forhold, som var fælles for hele monarkiet. Til dette område hørte finansieringen af mølletvangens ophævelse. Med forfatningen opdeltes statens indtægter og udgifter formelt i to hovedgrupper: De som var fælles for monarkiet, og de som var særlig knyttet til enkelte landsdele. Et udtryk som ”den kongelige kasse” fra forordningen om mølletvangens ophævelse gav ikke længere mening. Hidtil var udgifterne til udbetaling af godtgørelse til de tidligere tvangsmøllere blevet hentet i statskassen, dvs. fra de fælles indtægter. Sådan skulle det også være efter udstedelsen af fællesforfatningen. Blot krævede udredelsen nu – som et fællesanliggende – rigsrådets samtykke. Ved udarbejdelsen af forordningen af 21. november 1852 havde Finansministeriet anslået de samlede omkostninger for statskassen ved udbetalingen af godtgørelsessummer til 422.250 rd. cour.¹³⁶ Det beløb viste sig at være utilstrækkeligt. I foråret 1856 måtte regeringen derfor bede rigsrådet om yderligere midler. Dette blev ved lov bevilget op til en grænse af 215.000 rd. Der manglede på daværende tidspunkt at blive sluttet overenskomst med omkring 30 tidligere tvangsmøllere i hertugdømmet. Loven medførte en usikkerhed omkring udbetalingen af godtgørelse til de resterende møllere. Ministeriet for Monarkiets Fælles indre

---

¹³⁶ RA, Dalby Mølle, notat fra Finansministeriet af 12. juli 1854.

Anliggender og Finansministeriet indtog nemlig det standpunkt, at ingen udbetalinger kunne finde sted, før man kendte størrelsen på det samlede erstatningsbeløb for alle tilbageværende tvangsmøllesager i hertugdømmet. Indtil da kunne man ikke vide, om de 215.000 rd. ville slå til, hvorved man risikerede at forfordele de møllere, som fik afsluttet deres erstatningssager til sidst. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig argumenterede omvendt for en løbende udbetaling af godtgørelsessummerne uden skelen til de 215.000 rd. Det var dog klart de mere helstatsorienterede ministerier, der havde overtaget på dette tidspunkt. På den baggrund sattes alle udbetalinger af godtgørelse i bero. Det ramte bl.a. mølleren på Jyndevad Mølle i Tønder Amt. Også han havde tøvet med at indgive sin erklæring om compensation for mølletvangens ophævelse. April 1856 havde han dog oplyst herredsfogderiet, at han ønskede at tage imod regeringens tilbud. Alligevel kunne han et halvt år efter meddele regeringen, at der fortsat intet afdrag var sket i den canon, han blev opkrævet. Nu var han kommet økonomisk i klemme på grund af fastfrysningen af udbetalinger: ”Da om juletidene [...] denne canon er forfalden og jeg må frygte for, da atter at blive krævet for hele beløbet, så skulle jeg underdanigst tillade mig ved nærværende at henlede det kongelige ministeriums opmærksomhed på [...] berørte misligheder”.¹³⁷ Først da det med en resolution i november 1856 blev bestemt, at udgifter ud over de 215.000 skulle tages fra hertugdømmets særlige indtægter, åbnedes der igen op for udbetalinger.¹³⁸ Sagen illustrerede med al ønskelig tydelighed, at Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig var underordnet de to andre, mere helstatsprægede, ministerier. I praksis fik det dog ikke den store betydning for de forhenværende tvangsmøllere.

Sammenfatning

Ophævelsen af mølletvang i hertugdømmet Slesvig havde tre trin: Taksation af samtlige tvangsmøller, indhentning af erklæringer fra møllerne og endelig udbetaling af godtgørelse. Første trin forløb stort set efter regeringens drejebog. Udførelsen af andet trin blev mere problematisk. Det skyldtes især møllernes individuelle modstand mod forordningens bestemmelser. Også med fuldførelsen af tredje trin kom det til vanskeligheder. Ikke alene forsinkedes udbetalingen af godtgørelse til møllerne af det langsomme tempo, hvori erklæringerne blev indgivet. Også uenighed mellem flere centrale ministerier om udbetalingsspørgsmålet bragte uorden.

---

¹³⁷ RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg, møller Heinrich Voss til MHS 30. oktober 1856.

¹³⁸ RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg, Ministeriet for Monarkiets Fælles indre Anliggender til MHS 19. december 1856.

Møllernes svar på de afkrævede erklæringer var i reglen ukoordineret. Som man i enevældens tid havde henvendt sig til kongen med bønsskrifter, gik man nu til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig med ansøgninger om forskellige udvidelser til det gjorte tilbud om økonomisk kompensation.¹³⁹ Kun ved møller Boysens henvendelse til ministeriet på vegne af 48 møllere i hertugdømmet og i den slesvigske stænderforsamlings udvalgsbetænkning, kan man tale om en forenet indsats af tvangsmølleindehaverne efter forordningens udstedelse. I det samlede billede gjorde det ingen forskel, om møllernes handlinger var koordinerede eller foregik individuelt, idet henvendelserne i reglen blev afvist af regeringen.

Ved ophævelsen af mølletvang i hertugdømmet blev der ikke taget stort hensyn til indehaverne af tvangsmøller. Det lå dog i den liberale tidsånd, at afskaffelsen af velerhvervede rettigheder skulle kompenseres.¹⁴⁰ Ganske vist gav forordningen om mølletvangens afskaffelse møllerne to alternativer til modtagelse af godtgørelsen: Tilbagegivelse af mølleprivilegiet eller sagsanlæg. For hovedparten af de tidligere tvangsmøllere var ingen af disse alternativer imidlertid tillokkende. Mange så ikke andre udveje end at acceptere regeringens tilbud.

Der fandtes tvangsmøllere, som profiterede af mølletvangens afskaffelse. Det gjaldt i første række de, der, som besidderen af Havnbjerg Mølle, blev spået en tilgang i antallet af møllegæster efter tvangsrettens ophævelse. Oprettelsen af nye møller i landskabet kunne dog hurtigt annullere denne fordel. Mere var der trods alt ikke ændret efter mølletvangens afskaffelse.

UTRYKTE KILDER:

RA, 1849-1864 møllesager. Ærø Amt – Haderslev Amt.

RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 2. Departement, 2. Kontor: Møllesager (1849-1864) 2:

1851 Dalby Mølle - 1863 Haderslev Amt mm RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig:

Ophævelse af mølletvang (1852-1863) 3: Sønderborg Amt 115 D III - Nordborg Amt 115 D III mm.

---

¹³⁹ Betegnende er det, at mølleren i Marstal indleder sin ansøgning til ministeriet med ordene ”til Kongen!”. RA, møllesager Ærø/Haderslev, møller Petersen til MHS.

¹⁴⁰ Jf. Orla Lehmanns ytring under rigsrådets debat om mølletvangens ophævelse: ”Der gaves Tider, hvor disse [tvangsmøllerne] takkede Gud, naar de kunne slippe med at miste Rettighederne og beholde Livet”. *Rigsraadstidende* 1856, sp. 1465.

RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig: Ophævelse af mølletvang (1852-1863) 2: Haderslev Amt 115 B III.

RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 1852-1863. Ophævelse af Mølletvang. Aabenraa Amt.

RA, Møllesager 1850-1864. Østergaard Vandmølle 1851-1856 m.m.

TRYKTE KILDER:

Juridisk Ugeskrift for Hertugdømmet Slesvig 1856.

Konge Frederik den sjettes allernaadigste Forordninger og aabne Breve for Aar 1811, København. Rigsraadstidende 1856.

Tidende for Forhandlingerne ved den (...) Provindsialstænderforsamling for Hertugdømmet Slesvig (St. tid. 1853-54 og St. Tid. 1856-57).

LITTERATUR:

Clausen, Thomas (2013): "Kampen om tvangsmølleriets afskaffelse i hertugdømmet Slesvig 1836-1852", *Sønderjyske Årbøger*, s. 7-30.

Cohn, Einar (1967): *Økonomi og Politik i Danmark 1848-1875*, Gads Forlag.

Danker-Carstensen, Peter (2006): *Gewerbeentwicklung und Industrialisierung*, Stadt Elmshorn.

Gregersen, H. V. (1970): *Laurids Skaus brevvæksling med politiske venner i Sønderjylland*, Historisk Samfund for Sønderjylland.

Hjelholt, Holger (1925): "Den slesvigske stænderforsamling i 1860", *Historisk Tidsskrift*, bind 9, række 3, s. 209-344.

Linow, Hans og Jens Lampe (1966): *Møller på Als*, Forlaget Faklen.

Madsen, Lennart S. (2011): "Møllerier", i *Sønderjylland A-Å*, Historisk Samfund for Sønderjylland.

Nielsen, Leif Hansen (2007): *Ad Industriens Vej*, Historisk Samfund for Sønderjylland.

Plesner, Johan (1925): "Partidannelsen i de slesvigske Provindsialstænder i Tiden mellem de to dansk-tyske Krige", *Sønderjyske Årbøger*, s. 225-281.

Uldall, Michael (2007): *Tørnings historie*, eget forlag.

Tvangslånene

OM FISKALE FORHOLD I SLESVIG
UNDER OG EFTER TREÅRSKRIGEN

Af

Thomas Clausen

Bonden Johann K pke fra landsbyen Bustrup, Arns herred, i den sydlige del af hertugdømmet Slesvig blev i sommeren 1850 opsøgt af to mænd.¹⁴¹ K pke var på forhånd bekendt med mændene, da de også var bosiddende i landsbyen. Alligevel blev han noget overrasket over deres  rinde. Mændene kom til K pke for at optage et lån. Pengene var bestemt til at dække en lille del af det tvangslån, som den faktisk regerende myndighed, det slesvig-holstenske statholderskab, havde udskrevet blandt hertugdømmernes kommuner tilbage i maj 1849. Tilsammen skulle de krigsskattepligtige indbyggere i Bustrup bidrage til lånet med godt 920 mark courant. Mange af de skattepligtige i landsbyen havde imidlertid vægret sig ved at betale. Man var derfor kommet til enighed om, at den samlede pengesum skulle udredes hos de af Bustrups indbyggere, der havde formue og var villige til at låne penge ud. Det skulle dog ske således, at landsbyens indbyggere hæftede solidarisk for lånets tilbagebetaling og forrentning. Selv om K pke i realiteten var formuende nok til at efterkomme hele det ønskede bidrag alene, t vede han først med at tegne sig for lånet. I landet herskede ufred. Netop Bustrup, hvis kirkesprog var tysk, og hvis befolkning havde tæt erhvervsmæssig tilknytning til den nært beliggende slesvig-holstensk sindede købstad Slesvig, havde været en central kampplads under slaget ved Slesvig mellem danske og tyske tropper godt to år tidligere.¹⁴² Fremtiden var uvis, og ingen vidste, om pengene ville være sikkert anbragt. Omvendt lovedes der en offentligt garanteret renteydelse på fire procent. Risikoen for et større finansielt tab syntes desuden at være lille, eftersom de krigsskattepligtige indbyggere i Bustrup jo

---

¹⁴¹ Det følgende bygger på *Juridisk Ugeskrift for Hertugdømmet Slesvig* (1858), No. 37, s. 289-294.

¹⁴² Trap, J.P. (1864): *Statistisk-topografisk beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig – Specielle Deel*, Boghandler G. E. C. Gad: s. 539; Jensen, N.P. (1898): *Den første slesvigske Krig 1848-50*, Vilhelm Trydes Forlag: s. 147f.

hæftede fælles for lånet. Til sidst indvilligede Kópke: I dagene omkring det blodige slag ved Isted d. 25. juli 1850, tegnede han sig for lånet og indleverede pengene.

Treårskrigen afslutning i vinteren 1851 bragte statholderskabets styre til ophør. Hermed bremsedes også den varslede udbetaling af renter på Kópkes lånekapital. Endnu værre var, at de genkomne danske myndigheder ikke anerkendte selve lånesummen. Kópke henvendte sig da til de indbyggere i Bustrup, som havde lovet at hæfte solidarisk for lånet, men disse nægtede nu at betale ham pengene. Efter at Kópke gentagne gange uden det ønskede resultat havde påberåbt sig den solidariske overenskomst indgået under krigen, besluttede han sig for at gå rettens vej. Her led han ved underretten for Arns og Treja herreder i sommeren 1856 nederlag og blev pålagt at betale sagens omkostninger. Appellationsretten i Flensborg, hertugdømmets øverste retsinstans, stadfæstede to år senere underrettens dom. Johann Kópke, der i årene siden Treårskrigen var blevet aftægtsmand, måtte sande, at hans penge var gået tabt. At han delte denne skæbne med mange andre af hertugdømmernes indbyggere, var sikkert en ringe trøst.

Undersøgelsens sigte og kildegrundlag

Avisen *Flensburger Correspondent* var i foråret 1850, endnu et lille års tid før den endelige afslutning på Treårskrigen, ikke i tvivl om, hvad de finansielle byrder som fulgte af krigen, havde haft af betydning for hertugdømmet Slesvig: »... Slesvig [har] ved krigsskatter, tvangslån og utallige andre ofre, som har måttet gøres, lidt uberegnelig skade, alene derved at mange kommuner er belastet med store lån, og når også tusinde af familier er havnet i armod og uheld ...«. ¹⁴³ Avisens vurdering var udtryk for et ingeniørlig upartisk øjebliksbillede, endnu mens fronterne var trukket skarpest op. På grund af kildematerialets gode beskaffenhed kan avisens påstande imidlertid i betydelig udstrækning efterprøves. Det er nogenlunde velkendt, at økonomien blandt hertugdømmets bykommuner generelt forværredes kraftigt under Treårskrigen. Tvangslånene var en medvirkende årsag til, at Flensborg købstads gæld mere end fordobledes mellem 1848 og 1852. ¹⁴⁴ Også i Haderslev skete der betydelig lånoptagelse under krigen, hvilket forøgede den kommunale

---

¹⁴³ *Flensburger Correspondent*, 21. marts 1850.

¹⁴⁴ Hjelholt, Holger, Johan Hvidtfeldt og Knud Kretschmer (1955): *Flensborg bys historie 2. Tiden efter 1720*, Hagerups Forlag: s. 194.

gæld markant.¹⁴⁵ Store gældsstigninger forekom ligeledes i købstæderne Slesvig og Egernførde i perioden 1848-1850.¹⁴⁶

Mere end på kommunernes økonomi vil dette studie imidlertid fokusere på den anden del af flensborgavisens udsagn, nemlig de mange personer, som frivilligt eller under tvang ydede penge til tvangslåne. Særlig vægt lægges på følgende tre spørgsmål: Hvem var de mennesker, der betalte til tvangslåne? Hvilke motiver havde de for at bidrage til låne? Hvilke argumenter brugte långiverne for at få deres udlagte pengesummer tilbage efter krigen? Centralt i analysen står de to store tvangslån, som det slesvig-holstenske statsholderskab udskrev til opkrævning hos hertugdømmernes kommuner ved forordninger af 2. maj 1849 og 10. april 1850. Lånenes grundformål var at finansiere krigsomkostninger under Treårskrigen; de kom til at kaste økonomiske skygger hen over hertugdømmerne i årtier derefter.

Ingen af de eksisterende værker om Treårskrigen beskæftiger sig systematisk med den finansielle side af krigsførelsen og langt mindre med dens økonomiske konsekvenser på lidt længere sigt.¹⁴⁷ De tvangslån, som statholderskabet udskrev, har heller aldrig været genstand for en samlet undersøgelse til trods for, at samtidens aviser, stænderforsamlinger og retssystem beskæftigede sig indgående med sagen. Dette hul i forskningsbilledet søges udfyldt med nærværende artikel.

Kildematerialet falder i tre hovedgrupper. Den første består af utrykte arkivalier fra Landsarkivet i Slesvig-Holsten og Landsarkivet for Sønderjylland. Herfra er benyttet korrespondancemateriale om tvangslåne mellem de slesvig-holstenske myndigheder under krigen, petitioner om anerkendelse af tvangslåne rettet til hertugdømmet Slesvigs stænderforsamling i årene efter

---

¹⁴⁵ Fangel, Henrik (1975): *Haderslev bys historie*, Haderslev Bank: s. 538.

¹⁴⁶ T 1860 (jf. note 151): s. 474-475.

¹⁴⁷ Der foreligger omfattende studier af en lang række forskellige aspekter af Treårskrigen. Undtager man de grundige militærhistoriske skildringer, er hovedværket om krigen på dansk side fortsat Hjelholt, Holger (1959/61): *Sønderjylland under Treårskrigen. Et bidrag til dets politiske historie*, I-II, G.E.C. Gads Forlag. De to bind har flere, men spredte oplysninger om den finansielle side af krigsførelsen. I anmeldelsen af det første bind i *Historisk Tidsskrift* problematiserer Knud Fabricius fraværet af den økonomiske dimension: Fabricius, Knud (1960): »Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen. Et Bidrag til dets politiske Historie. 1. Del. Fra Revolutionens Udbrud til Våbenstilstandens Ophør i Foråret 1849. København, 1859«, i *Historisk Tidsskrift*, bd. 11, række 6, s. 96-104: s. 99. Blandt andre værker om Treårskrigen på dansk kan nævnes: Bjørn, Claus (1998): *1848. Borgerkrig og revolution*, Gyldendal; Knudsen, Joh. Fr. Chr. (1852): *Danmarks Kamp for Slesvig i Årene 1848, 49 og 50*, 1-3; Jensen (1898); Generalstaben (udg.) (1867-80): *Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848-1850* 1-12. På tysk side skal fremhæves Stolz, Gerd (1996): *Die schleswig-holsteinische Erhebung*, Idstedt-Stiftung; Ahlers, Jens (red.): (2012): *Aufbruch & Bürgerkrieg*, Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek bind 1-2. En tilbundsgående analyse af den slesvig-holstenske hær under Treårskrigen gives i Schlürmann, Jan (2004): *Die Schleswig-Holsteinische Armee 1848-1851*, Der Andere Verlag. Værket indeholder også et kortere afsnit om den finansielle side af krigsførelsen.

Treårskrigen afslutning, samt henvendelser om tvangslånene til forskellige myndigheder.¹⁴⁸ Den anden hovedgruppe af kildemateriale er domme i retssager vedrørende tvangslånene. Disse findes optrykt i *Juridisk Ugeskrift for Hertugdømmet Slesvig*.¹⁴⁹ Ingen af disse to grupper har været dyrket meget i forskningsmæssig sammenhæng, hvis man ser bort fra petitioner med mere nationalpolitisk indhold.¹⁵⁰ Den tredje hovedgruppe er de trykte tidender over forhandlingerne i de repræsentative forsamlinger i hertugdømmet Slesvig (og Holsten) under og efter krigen, nemlig den forenede stænderforsamling 1848, landsforsamlingen 1848-1851 og stænderforsamlingen for hertugdømmet Slesvig 1853-1863.¹⁵¹ Endelig er der inddraget samtidigt avisstof og andet trykt kildemateriale.

Geografisk dækker artiklen hele hertugdømmet Slesvig, dvs. området mellem Kongeåen og Ejderen foruden øen Femern, men ikke de kongerigske enklaver i Vestslesvig. Tidsmæssigt indledes artiklen med Treårskrigen begyndelse. Det kronologiske endepunkt er 1875. Dette år dækkedes kommunernes gæld fra tvangslånene delvis af det preussiske styre.¹⁵² Hovedvægten ligger dog på perioden 1848-1863, idet de følgende år kun behandles ganske kortfattet.

Tvangslån

Begrebet og fænomenet »tvangslån« er svært at definere og beskrive entydigt.¹⁵³ Som finanspolitisk instrument udgør tvangslånet en mellemform mellem beskatning og lån.¹⁵⁴ Den frivillige og gensidige overenskomst mellem kreditor og debitor, der normalt ligger til grund for et lån, er sat ud

---

¹⁴⁸ Materialet findes på Landesarchiv Schleswig-Holstein. Følgende afdelinger af arkivet er benyttet: Abt 51, 61, 62^{I+II} og 63.

¹⁴⁹ *Juridisk Ugeskrift for Hertugdømmet Slesvig* udkom 1854-1864, udgivet af juristen Heinrich Christian Piehl Wøldike (1818-1887).

¹⁵⁰ Adresser og petitioner er et bærende element i Hans Schultz Hansen (2005): *Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867 I-II*, Historisk Samfund for Sønderjylland.

¹⁵¹ Betegnes i noterne med *T* [årstal].

¹⁵² Cholet, Julia (2012): *Der Etat des Deutschen Reiches in der Bismarckzeit*, Berliner Wissenschafts-Verlag: s. 164.

¹⁵³ Det varierer således fra definition til definition, om lånedimensionen eller skattedimensionen vægtes som det styrende. Begrebet »tvangslån« kan både defineres som et »skattepålæg, der forudsætter, at den ydede skat, efter omstændighederne med renter, tilbagebetales på et senere tidspunkt« og som »et lån, som en stat i en nødssituation tvangsvis udskriver hos (en del af) befolkningen«. Se »Tvangsloan« i Horn, Fr. Winkel (red.) (1900): *Illustreret Konversationsleksion*, niende Bind: s. 159 samt »tvangslån« i Ordbog over det danske Sprog.

¹⁵⁴ Andersen, Kristian Blicher (2004): *Tvangslån under den tidlige enevælde*, utrykt specialeafhandling ved Københavns Universitet: Særlig s. 53ff.

af kraft. Omvendt er der ikke tale om en konsekvent gennemført beskatning, idet kreditor stilles i udsigt, at lånesummen, eventuelt med tillæg af renter, vil blive tilbagebetalt i fremtiden. Et motiv for at vælge tvangslånet frem for den rene beskatning kan være, at man fra en regerings side ønsker at opretholde et vist tillidsforhold og fornuftige finansielle relationer til statens borgere. Netop under Treårskrigen, hvor befolkningens opslutning bag enten den danske eller den tyske sag havde stor betydning, var dette aspekt vigtigt for beslutningstagerne at have i tankerne.

Forhold som karakteren af de anvendte pressionsmidler, tilbagebetalingsbetingelser og bestemmelser omkring en eventuel forrentning af tvangslån har varieret efter tid og sted.¹⁵⁵ Tvangslån som en måde at finansiere krigsomkostninger på blev ikke opfundet af den slesvig-holstenske regeringsmyndighed. Tværtimod havde denne form for statslig indtægtskilde en lang forhistorie. Frem til 1700-tallet var tvangslån et almindeligt udbredt middel til dækning af offentlige udgifter. I det følgende tidsrum blev det i højere grad et finanspolitisk instrument, man tog i anvendelse i ekstraordinære situationer, først og fremmest i tilfælde af krig.¹⁵⁶ Ikke mindst i den afsluttende fase af Napoleonskrigene 1812-1815 optoges der, navnlig i det tyske område, en række tvangslån til finansiering af militære operationer.¹⁵⁷ I dansk sammenhæng stammer de tidligst kendte eksempler på egentlige tvangslån fra 1500-tallet.¹⁵⁸ Sådanne lån var med til at finansiere krigene mod Sverige i de følgende århundreder. Gruppen af långivere prægedes generelt af formuende mænd, som i forvejen havde en vis tilknytning til staten, såsom embedsmænd, adelige o.l. Også den danske regering var under Treårskrigen langt fremme i overvejelserne om at optage et indenlandsk tvangslån. Først da der, nærmest lidt pludseligt, viste sig mulighed for at optage et større udenlandsk pengelån, skrinlagdes disse planer.¹⁵⁹

Krigens optakt

---

¹⁵⁵ R  th, Norbert (1980): *Die Zwangsanleihe als Finanzpolitisches Instrument*, Verlag Wilhelm Surbir St. Gallen: s. 5f.

¹⁵⁶ R  th (1980): s. 318.

¹⁵⁷ R  th (1980): s. 331-332.

¹⁵⁸ Andersen (2004): s. 56.

¹⁵⁹ Winding, Kjeld (1950): »Treschow, Hambro og statsl  net 1849«, i *Historisk Tidsskrift*, bd. 11, r  kke 3, s. 693-727.

Eftersom tvangslånene vanskeligt kan skilles fra deres kontekst, bliver de politiske og militære begivenheder op til og under Treårskrigen skitseret i det følgende. Spændingerne mellem dansk og tysk inden for det danske monarki var tiltaget fra begyndelsen af 1840'erne. I hertugdømmerne bragtes efterhånden de liberale og tyskorienterede slesvig-holstenere på den ene side og hertugen af Augustenborg, som gjorde arvekrav på Slesvig og Holsten, samt det konservativt indstillede ridderskab på den anden side, tættere sammen. Nogenlunde samtidig voksede en dansk national bevægelse frem, båret af gårdmandsstanden i Nordslesvig. I den tilspidsede situation udsendte Christian VIII i juli 1846 det »Åbne Brev«, som undsagde det augustenburgske arvekrav. Hermed skærpedes den nationale uro yderligere. D. 20. januar 1848 døde Christian VIII. D. 28. samme måned udstedte hans søn og efterfølger Frederik VII et under faderen forberedt forfatningsreskript, som bebudede indførelsen af en fælles stænderforsamling for kongeriget og hertugdømmerne.¹⁶⁰ Forfatningen byggede på det danske monarkis fire rådgivende stænderforsamlinger, der havde eksisteret siden midten af 1830'erne, idet den dog lovede udvidet medbestemmelsesret.¹⁶¹ Repræsentationen for hertugdømmerne og kongeriget skulle ifølge forfatningsreskriptet være ligelig, altså ikke vægtet efter folketal. Blandt indflydelsesrige kræfter i hertugdømmerne såvel som i kongeriget herskede der utilfredshed med forfatningsforslaget. I februar udbrød der revolution i Paris, som hurtigt spredte sig til hovedparten af de tyske stater. Folkenes krav var demokratisering og en mere ligelig fordeling af samfundsgoderne, kort sagt reformer. Forestillingen om et forenet Tyskland havde fra begyndelsen en central placering i det tyske revolutionsrøre. I Frankfurt dannedes en folkevalgt nationalforsamling. Disse begivenheder fik afgørende betydning for udviklingen i hertugdømmerne. D. 18. marts samledes flertallet af stænderdeputerede fra Slesvig og Holsten i Rendsborg i et forsøg på at opnå en fælles stillingtagen til forfatningsreskriptet. Den forenede stænderforsamling besluttede at sende en deputation til København, bl.a. med kravet om Slesvigs optagelse i Det Tyske Forbund. I hovedstaden dannedes i de samme dage Martsministeriet, der havde Ejderpolitikken, dvs. den tættest mulige forbindelse mellem hertugdømmet Slesvig og kongeriget Danmark, som et fast programpunkt.¹⁶² I Kiel reagerede man på rygtet om

---

¹⁶⁰ Forfatningsreskriptet er optrykt i Knudsen (1852), første Del, Anhang: s. I-IV.

¹⁶¹ Ifølge stænderanordningerne af 28. maj 1831 havde stænderforsamlingerne for Slesvig og Holsten medbestemmelsesret ved lovforslag vedrørende kommunale anliggender og visse skattespørgsmål, mens kongerigets forsamlinger alene havde rådgivende myndighed. Jensen, Hans (1931): *De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848 I*, J.H. Schultz Forlag: s. 183-184.

¹⁶² For en grundigere behandling af dette begivenhedsforløb kan henvises til Vammen, Hans (1988): »Casino 1848«, i *Historisk Tidsskrift*, bd. 15, række 3, s. 253-281.

Martsministeriets dannelse, men uden at afvente deputationens tilbagekomst, ved at oprette en provisorisk regeringsmyndighed til at varetage styret i majestætens – eller ”Landsherrens” - navn i hertugdømmerne. Samme dag, d. 24. marts, bemægtigede slesvig-holstenerne sig uden kamp den stærke fæstning i Rendsborg. Oprøret var en kendsgerning.

Baggrunden for tvangslånene – skattepolitiske overvejelser

Krigsførelse koster penge. Mange penge. Det måtte den provisoriske regering efter udbruddet af martsopstanden i 1848 hurtigt sande. I 1848 gik godt 62 procent af de slesvig-holstenske statsindtægter til krigsvæsenet, mens andelen i 1849 var over 80 procent.¹⁶³ Samlet set skal de skiftende slesvig-holstenske centralmyndigheder under Treårskrigen have anvendt knap 44 mio. mark på krigsførelsen.¹⁶⁴ Heraf udgjorde omkring 1.250 mio. mark frivillige bidrag fra tyske stater. Resten af pengene blev i det store og hele opkrævet via skatter af forskellig art. Tilsammen udgjorde krigsskatter og tvangslån i begge årene 1849 og 1850 godt 25 procent af de samlede statsindtægter.¹⁶⁵

En dækkende startkapital til bekostning af de militære operationer var på forhånd sikret. Da oprørsstyrker fra hertugdømmerne overtog fæstningen i Rendsborg, faldt, foruden en stor mængde militært udstyr, også hertugdømmernes hovedkasse, indeholdende 2½ mio. rigsbankdaler, den provisoriske regering i hænde.¹⁶⁶ Pengene skulle have været sendt i sikkerhed i København og Hamborg, men ordren herom blev aldrig efterkommet.¹⁶⁷ Hermed sikrede slesvig-holstenerne sig et gunstigt finansielt udgangspunkt for den forestående krig. Alligevel skulle der snart blive hårdt brug for yderligere, kontinuerligt indstrømmende pengemidler til underhold af tropperne. Lønninger, forplejning samt omkostninger til beklædning og udrustning udgjorde de tre største udgiftsposter for den slesvig-holstenske statskasse i forbindelse med krigsførelsen. Tilsammen androg disse

---

¹⁶³ Schlürmann (2004): s. 328. Der haves ikke fuldstændige tal for året 1850.

¹⁶⁴ Beseler, Wilhelm Hartwig (1856): *Zur Schleswig-Holsteinische Sache*, Schwetschke: s. 120.

¹⁶⁵ Schlürmann (2004): s. 332.

¹⁶⁶ 2½ mio. rigsbankdaler svarede til 5,625 mio. mark courant, jf. Stolz (1996): s. 51.

¹⁶⁷ Nathanson, M.L. (1861): *Om Mynt- og Bankvæsen, Finantsvæsen, Handel og Industri*, Gyldendalske Boghandlings Forlag: s. 141-142.

omkring 15 mio. mark courant pr. år i 1848 og 1849.¹⁶⁸ For at dække de ekstraordinære omkostninger blev der under Treårskrigen udskrevet en række krigsskatter i hertugdømmerne, i øvrigt svarende til, hvad den danske regering gjorde i kongeriget.¹⁶⁹ En grundforudsætning for sådanne tiltag, nemlig territorial besiddelse, blev opfyldt kort efter opstandens udbrud. Efter de danske troppers sejr i slaget ved Bov nord for Flensborg d. 9. april indtrådte Preussen og tyske forbundssoldater i krigen på slesvig-holstensk side. Efter slaget ved Slesvig d. 23. april måtte de danske tropper trække sig tilbage til Als og Nørrejylland. Fra maj 1848 kontrollerede den provisoriske regerings tropper, når undtages en kortvarig genkomst af danske styrker i Nordslesvig fra slutningen af maj til slutningen af juni måned, det slesvigske fastland, som dermed lå åbent for rekvirering af krigsforsyninger og udskrivning af skatter.¹⁷⁰ Samtidig havde preussiske tropper overskredet grænsen til Jylland og besat store dele af halvøen.¹⁷¹ Disse trak sig dog tilbage over grænsen inden maj måneds udgang efter pres fra Rusland. Den provisoriske regeringsmyndighed havde straks efter opstanden vundet anerkendelse hos magistraterne i de fleste slesvigske byer. Kun i Haderslev virkede borgmesteren aktivt til fordel for den danske kongemagt, mens bystyrerne i Tønder og Sønderborg tøvede. I Flensborg rettede man ind efter de til enhver tid faktiske magthavere.¹⁷² Til søs havde den danske flåde herredømmet. Man kunne derfor effektivt blokere skibsfarten ved en række tyske havne. Als og Ærø forblev under dansk styre krigen igennem.

Den provisoriske regerings krigsøkonomi kom af flere årsager ret hurtigt i underbalance. En hovedudgift var udlæg til forplejning af de tyske tropper. Alene i året 1848 udgjorde denne post omkring fire mio. mark courant.¹⁷³ Desuden medførte det europæiske revolutionsrøre samme år stigende våbenpriser.¹⁷⁴ På indtægtssiden skete samtidig en betydelig nedgang. Dels blev de

---

¹⁶⁸ Schlürmann (2004): s. 330.

¹⁶⁹ Møller, Anders Monrad (2009): *Fra skat på hartkorn til indkomstskat 1818-1903. Dansk Skattehistorie V*, Told- og Skattehistorisk Selskab: s. 69-96.

¹⁷⁰ Bjørn, Claus (1998): *1848. Borgerkrig og revolution*, Gyldendal: s. 131-132.

¹⁷¹ Hjelholt (1959): s. 111.

¹⁷² Hjelholt, Holger (1950): »Flensborgs »anerkendelse« af den provisoriske regering«, i *Historisk Tidsskrift*, bd. 11, række 3, s. 379-396.

¹⁷³ *Verhandlungen der Schleswig-Holsteinischen Landesversammlung – Erste ausserordentliche Diät vom 9. September bis 5. October 1850*, »Actenstücke der schleswig-holsteinischen Landesversammlung – I. Finanzvorlage« (uden sidetalsangivelse).

¹⁷⁴ Schlürmann (2004): s. 329.

indgående skattebetalinger mindre som direkte konsekvens af krigstilstanden, dels havde den provisoriske regering ophævet et mindre antal ordinære skatter uden at erstatte dem med tilsvarende indtægtskilder. Afskaffelsen af bestemte afgiftstyper samt den ildesete kopskat i begyndelsen af april 1848 sigtede formentlig mod at vinde sympati i befolkningens brede lag.¹⁷⁵ Det sociale spørgsmål kom dog aldrig til at spille nogen fremtrædende rolle i den slesvig-holstenske revolution.¹⁷⁶

I slutningen af maj indkaldtes den forenede slesvig-holstenske stænderforsamling af den provisoriske regering til en samling, som kom til at vare fra 14. juni til 22. juli.¹⁷⁷ Blandt motiverne bag indkaldelsen var, at den provisoriske regering ønskede forsamlingens medvirken til at få statskassen suppleret op svarende til det finansielle merbehov, som krigssituationen havde medført. Optagelsen af et tvangslån kom i denne sammenhæng på dagsordenen som ét af flere mulige instrumenter. En række forskellige finans- og pengepolitiske virkemidler var på tale. Salg af statsdomæner, altså landejendom tilhørende staten, havde været overvejet, men den provisoriske regering fandt det generelt for usikkert at afhænde statsejendom, så længe krigen var i gang. En anden nærliggende mulighed var at gribe til seddelpressen. Her bar hertugdømmerne imidlertid rundt på dårlige erfaringer fra tiden omkring statsbankerotten i 1813; man ønskede at skåne indbyggerne for flere uindløselige papirpenge. Som et alternativ til regulære pengesedler foreslog den provisoriske regering udstedelsen af såkaldte »kassebeviser«, der skulle fungere som betalingsmiddel i transaktioner med de offentlige kasser, og som på grund af deres særstilling i pengecirkulationen og begrænsede mængde vurderedes at være uden de samme inflationsdrivende tendenser som papirpengene. Skattestigninger var en tredje mulighed. Man fandt dog det eksisterende skattesystem generelt uhensigtsmæssigt, hvorfor den provisoriske regering ikke ønskede at bruge dette som udgangspunkt for meropkrævningen. Kun en ren indkomstskat, noget man dengang kun havde yderst begrænsede erfaringer med, skønnedes at være et brugbart instrument. Da der imidlertid var usikkerhed omkring, hvor stort det samlede skatteprovenu ved en indkomstskat ville blive, foreslog den provisoriske regering i stedet et mere traditionelt skatteobjekt, nemlig beskatning af ejendom efter brandforsikringsværdien. Endelig var der den mulighed at

---

¹⁷⁵ Hjelholt (1959): s. 64-65.

¹⁷⁶ Bjørn (1998): s. 189f. I Holsten kom det til uroligheder blandt landarbejdere på visse godser. I Slesvig var sådanne optøjer stort set fraværende.

¹⁷⁷ Hjelholt (1959): s. 129.

optage et statslån. Et udenlandsk lån kunne under de gældende forhold kun stiftes til en ufordelagtig høj rente. Tilbage stod så et indenlandsk lån. Den provisoriske regering foretrak et lån optaget ad frivillighedens vej, men var realistisk nok til at erkende, at befolkningens økonomiske formåen, al god patriotisme til trods, havde sine grænser. Et tvungent lån måtte nødvendigvis komme på tale, i det omfang frivillige lån ikke slog til. I forhold til tvangslånenes fremtrædende placering på statsbudgettets indtægtsside i de følgende år er det bemærkelsesværdigt, hvor skeptisk den provisoriske regering i sommeren 1848 var over for at gribe til netop dette skattepolitiske middel. Den opstillede således en række forbehold over for sit eget forslag om optagelse af et tvangslån. For det første imødeså man klager over tvangslånets fordeling på de enkelte distrikter, hvad der for at fremme befolkningens opslutning bag den provisoriske regeringsmagt var vigtigt at undgå. Man ville for alt i verden ikke opildne til utilfredshed. For det andet var man betænkelig ved at trække betalingsmidler ud af hertugdømmernes pengecirkulation, idet man skønnede, at en eventuel manglende overholdelse af fremtidige tilbagebetalingsforpligtelser fra statens side ville have uheldige følger for pengemængdens samlede størrelse. For det tredje erkendte man, at de løbende renteydelser på tvangslånene ville udgøre en fremtidig belastning for statskassen. For det fjerde og sidste mindedes man, sandsynligvis med sigte på tvangslån optaget i årene 1813 og 1815 af den danske stat, »den store forlegenhed hos den enkelte og den almindelige pengesnød«, som tidligere tvangslån i hertugdømmerne havde bragt.¹⁷⁸

På baggrund af den provisoriske regerings anbefalede forslag til forøget statslig indkomstskabelse gav den forenede stænderforsamling samtykke til, at der d. 31. juli udstedtes tre skattelove. Med disse skattelove blev der udskrevet en grund- og hypotekskat samt en indkomstskat i hertugdømmerne. Desuden bemyndigedes den provisoriske regering til at udstede kassebeviser, der fungerede som lovligt betalingsmiddel til de offentlige kasser.¹⁷⁹ Tiden var endnu ikke inde til et tvangslån. Udskrivning af krigsskatter skete også løbende i de efterfølgende krigsår.¹⁸⁰

---

¹⁷⁸ *Verordnungen und Verfügungen der provisorischen Regierung der Herzogthümer Schleswig-Holstein. Erste Lieferung* (1849): s. 198; Rubin, Marcus (1895): *Frederik VI's Tid. Fra Kielerfreden til Kongens Død*, P.G. Philipsens Forlag: s. 231.

¹⁷⁹ Hjelholt (1959): s. 134.

¹⁸⁰ Således f.eks. ved forordninger af 29. marts 1849 og 10. april 1850, jf. »Rundschreiben, betreffend die Buch- und Rechnungsführung über die durch Verordnung vom 29. März 1849 ausgeschriebene außerordentliche Kriegssteuer«, i *Gesetzblatt für die Herzogthümer Schleswig-Holstein* (1849), 13. Stück: s. 54-56; »Verordnung, betreffend eine außerordentliche Kriegssteuer für die Herzogthümer Schleswig-Holstein, vom 10. April«, i *Gesetzblatt für die Herzogthümer Schleswig-Holstein* (1850), 9. Stück, 12. april: s. 35-36.

I anden halvdel af juli 1848 afholdtes i hertugdømmerne valg til en forfatningsgivende slesvig-holstensk landsforsamling, der skulle træde i stedet for den forenede stænderforsamling. Landsforsamlingen mødtes efter valghandlingen første gang d. 15. august. Allerede d. 9. september vedtog forsamlingen et endeligt udkast til en statsgrundlov for Slesvig-Holsten, som trådte i kraft d. 15. samme måned. Grundloven havde en række implikationer for den slesvig-holstenske krigsførelse. For det første indførtes med grundloven almindelig værnepligt for hertugdømmernes indbyggere. For det andet fastsloges i grundloven det princip, at opkrævning af nye skatter ikke kunne finde sted uden landsforsamlingens samtykke ud fra princippet »ohne Geld keine Regierung«. ¹⁸¹ For det tredje varslede loven oprettelsen af et ministerielt departementsstyre. Dette tiltrådte d. 17. oktober 1848. ¹⁸² Efter denne dato lå hovedansvaret for den økonomiske side af krigsførelsen hos Finansdepartementet. Endelig kan det i sammenhæng med tvangslånene være værd at nævne, at artikel 27 i grundloven indeholdt et forbud mod konfiskation af formue. ¹⁸³

Krigens videre forløb. Opsigelsen af våbenhvilen

Mens den forenede stænderforsamling – senere landsforsamlingen – holdt møder hen over sommeren 1848, var den militære front mere eller mindre fastlåst. Bortset fra enkelte danske udfald omkring Sundeved i forsommeren fandt der således ingen egentlige kamphandlinger sted. Imens gik begivenhederne videre i Tyskland. I slutningen af juni valgte nationalforsamlingen i Frankfurt ærkehertug Johan af Østrig til rigsforstander. Dermed var et tysk ministerielt centralstyre etableret, om end den politiske og militære magt i det tyske område i praksis fortsat lå hos Preussen og Østrig. D. 26. august blev der på baggrund af forhandlinger i Malmø indgået en våbenstilstandsaf tale mellem Preussen og Danmark. Våbenstilstanden skulle vare i syv måneder, men kom reelt til at bestå frem til 3. april 1849. ¹⁸⁴ Ifølge aftalen skulle der nedsættes et fælles styre for

---

¹⁸¹ Weimar, Volker (1959): *Der Malmöer Waffenstillstand von 1848*, Karl Wachholtz Verlag Neumünster: s. 152.

¹⁸² Weimar (1959): s. 114.

¹⁸³ »Staatsgrundgesetz für die Herzogthümer Schleswig-Holstein vom 15. September 1848«. Lokaliseret d. 21. februar 2014 på <http://www.verfassungen.de/de/sh/verfassung1848-i.htm>.

¹⁸⁴ Bjørn, Claus (2003): »Arvefølgeproblem og Treårskrig«, i Carsten Due-Nielsen, Ole Feldbæk og Nikolaj Petersen (red.): *Fra helstat til nationalstat 1814-1914*, Danmarks Nationalleksikon: s. 119.

hertugdømmerne.¹⁸⁵ Dette var baggrunden for, at der i oktober 1848 med dansk billigelse indsattes en såkaldt »fællesregering«. Da denne imidlertid i hovedtræk fortsatte den provisoriske regerings politiske linje, herunder fortsatte med opkrævningen af slesvig-holstenske krigsskatter, blev den i midten af december i en kongelig proklamation formelt erklæret for oprørsk.¹⁸⁶ Hermed ophørte officielt den danske regeringsmagts anerkendelse af fællesregeringen som forhandlingspartner. I foråret 1849 indsatte den tyske centralmagt i Frankfurt, i enighed med landsforsamlingen, et statholderskab bestående af de to ledende slesvig-holstenere Wilhelm H. Beseler og Fr. Reventlouw-Preetz, begge tidligere medlemmer af den provisoriske regering. Fællesregeringen opløstes. Statholderskabet kom til at fungere som reel magthaver i Holsten og den sydlige del af hertugdømmet Slesvig frem til krigens afslutning i vinteren 1851. Inddrivelsen af skatter fortsatte, undertiden med militær assistance. I det overvejende dansksindede Nordslesvig forløb skatteudskrivningen langt fra gnidningsløst. Særlig i Sundeved samt Haderslev vester- og østeramt var skattenægtelse udbredt. I vesteramtet indkom således i november 1848 blot omkring 2000 daler i skattepenge mod 25-30.000 rigsbankdaler i samme måned før krigen.¹⁸⁷ I januar 1849 satte en større flok bønder ved landsbyen Brøns sig til modværge mod skatteopkræverne, hvilket resulterede i et væbnet sammenstød med tab og tilskadekomne på begge sider.¹⁸⁸ Efter episoden var de nordslesvigske bønders modstandskraft formindsket, og betydelige pengeforsendelser gik sydpå.¹⁸⁹

I slutningen af februar 1849 opsagdes den mellem Preussen og Danmark indgåede våbenstilstand fra dansk side. Nationalforsamlingen i Frankfurt traf umiddelbart efter opsigelsen beslutning om, at der skulle sendes tropper til hertugdømmerne for at støtte slesvig-holstenerne. Det tyske rigskrigsministerium udnævnte den preussiske general Prittwitz til øverstkommanderende for hæren. D. 11. marts afgik de tyske rigstropper til hertugdømmerne. D. 22. marts fulgte de preussiske.¹⁹⁰ Ved genoptagelsen af kamphandlingerne i begyndelsen af april stod en slesvig-

---

¹⁸⁵ Hjelholt, Holger (1960): »Om tilblivelsen af fællesregeringen for hertugdømmerne af 22. oktober 1848«, i *Historisk Tidsskrift*, bd. 11, række 6, s. 1-80: s. 4, 9-10.

¹⁸⁶ Hansen, Hans Schultz m.fl. (2009): *Sønderjyllands Historie 2. Efter 1815*, Historisk Samfund for Sønderjylland: s. 96; Hjelholt (1959): s. 166.

¹⁸⁷ Weimar (1959), s. 223.

¹⁸⁸ Linvald, Axel (1932): »Landstormen ved Brøns«, i *Festskrift til H.P. Hanssen*, Historisk Samfund for Sønderjylland, Sprogforeningen og Sønderjydske Skoleforening, s. 134-163.

¹⁸⁹ Hjelholt (1959): s. 207.

¹⁹⁰ Weimar (1959): s. 321-326.

holstensk hær på 20.000 mand og en rigstysk på godt 46.000 mand over for en dansk, som talte omkring 41.000 mand.¹⁹¹ Det begyndte dårligt for den danske hær. D. 5. april mistede man to krigsskibe og et stort antal besætningsmedlemmer ved Egernførde. D. 20. april gik de tyske rigstropper og slesvig-holstenerne over grænsen til Jylland og besejrede d. 23. april den danske hær ved Kolding. Omkring d. 6. maj rykkede tyske tropper, som i forening med slesvig-holstenerne udgjorde godt 36.000 mand, frem i Jylland med det erklærede mål at udskrive skatter og rekvisitioner som kompensation for de økonomiske tab, der fulgte af den danske blokade af tyske havne.¹⁹² Af de danske tropper, som ikke lå på Als, forskansede en del sig bag Fredericias fæstningsvolde, mens en anden del overførtes til Fyn.

Forplejningen af rigstropperne var en bekostelig affære for det slesvig-holstenske styre og en hovedårsag til, at statholderskabet langt overskred krigsbudgettet for finansåret 1849.¹⁹³ For at skaffe pengemidler til veje besluttede man sig for at gribe til et andet af de finansinstrumenter, som havde været på tale tilbage i 1848: Optagelsen af et indenlandsk tvangslån. Tidspunktet var ganske gunstigt set i lyset af sejrene ved Egernførde og Kolding.

Det første tvangslån

Torsdag d. 26. april og lørdag d. 28. april 1849 behandlede den slesvig-holstenske landforsamling et forslag fremsat af statholderskabet om optagelse af et indenlandsk tvangslån til forplejning af de tyske rigstropper i hertugdømmerne. Forslaget blev ved behandlingens afslutning vedtaget med 72 stemmer mod 1.¹⁹⁴ Der var altså nærmest enstemmig tilslutning til optagelsen af tvangslånet i landsforsamlingen.

---

¹⁹¹ Bjørn (2003): s. 119.

¹⁹² Neergaard, Niels (1973) [1892]: *Under Junigrundloven I*, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie: s. 349.

¹⁹³ Krigsdepartementet, som bl.a. afholdt løn- samt beklædnings- og udrustningsomkostninger, havde for finansåret 1849 et faktisk forbrug, som var knap 5.550.000 mark større end det budgetterede beløb. *Die Statthaltschaft der Herzogthümer Schleswig-Holstein* (1849): s. XXIV-XXV.

¹⁹⁴ *Verhandlungen der Schleswig-Holsteinischen Landesversammlung 1848-1849*: sp. 933.

D. 2. maj udstedtes selve forordningen om opkrævning af et tvangslån.¹⁹⁵ Den samlede lånesum, der skulle udredes i hertugdømmerne, var 4½ mio. mark. Pengene skulle som nævnt anvendes til at dække omkostningerne til forplejning af de tyske rigstropper. Lånet betragtedes som et forskud eller udlæg. Det var dermed hensigten, at de lånefinansierede udgifter til forplejningsmidler efter en fredsslutning skulle refunderes fra tysk eller rigstysk side.¹⁹⁶

Som finansielt mellemled mellem regeringen og borgerne i forbindelse med udredningen af tvangslånet sattes *kommunerne*. Kommunerne var i denne sammenhæng til lejligheden skabte distriktsområder, der i hovedtræk byggede på de eksisterende administrative enheder.¹⁹⁷ For hertugdømmet Slesvig var der imidlertid givet flere undtagelser fra denne regel. De folkerige Haderslev Amt og Tønder Amt var begge blevet delt i to, således at Haderslev vester- og østeramt udgjorde hver sin kommune,¹⁹⁸ ligesom de tønderske geestherreder og marskherreder var ordnet hver for sig. Endelig var Munkbrarup herred i Flensborg Amt slået sammen med flækken Glücksborg. Samtlige klostre og adelige godser i hertugdømmerne gjaldt som én fælleskommune. Tvangslånets fordeling på de enkelte kommuner blev ansat efter områdets landskattetaksation og brandforsikringsværdien af bygningsmassen og ikke efter indbyggertal.¹⁹⁹ Ifølge forordningen skulle de enkelte kommuner som udgangspunkt udrede deres pålagte andel af tvangslånet ved selv at stifte nye lån i kommunens navn. Hertil blev kommunerne givet fuld bemyndigelse fra det slesvig-holstenske styre under forudsætning af, at der altid henvistes til forordningen i de lånebeviser, som udstedtes til kreditorerne.

---

¹⁹⁵ Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCS), D 8000, »Verordnung, betreffend die Aufbringung einer Anleihe zum Zwecke der Abhaltung der vorschußweise zur leistenden Verpflegung der Reichstruppen für die Herzogthümer Schleswig-Holstein«.

¹⁹⁶ *Verhandlungen der Schleswig-Holsteinischen Landesversammlung 1848-1849*: sp. 847-848.

¹⁹⁷ En kommune kan ifølge Ordbog over det Danske Sprog defineres som et »by- eller landområde, der udgør en enhed og har en relativt selvstændig styrelse i forhold til staten«. Et ensartet kommuneregulativ eksisterede på dette tidspunkt ikke i hertugdømmet Slesvig, skønt der var blevet stillet forslag om indførelse af et sådant i årene umiddelbart før Treårskrigen. Om den administrative inddeling af hertugdømmet generelt, se Schlaber, Gerret Liebing (2007): *Hertugdømmet Slesvigs forvaltning. Administrative strukturer og retspleje mellem Ejderen og Kongeåen ca. 1460-1864*, Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

¹⁹⁸ Haderslev Amt havde gennem det meste af anden halvdel af 1700-tallet formelt været delt i en østlig og en vestlig del, jf. Furdal, Kim (2011): »Haderslev Amt«, i *Sønderjylland A-Å*, Historisk Samfund for Sønderjylland: s. 152.

¹⁹⁹ Købstaden Burg på Femern, der administrativt og statsretligt hørte til Slesvig, skulle eksempelvis udrede nogenlunde det samme beløb som Husum i Vestslesvig trods det forhold, at byens indbyggertal udgjorde mindre end halvdelen af Husums. Befolkningstal fra 1845 i *Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins* (1967), Statistisches Landesamt Schleswig-Holstein: s. 13-15.

Det var den stedlige repræsentations opgave og ansvar – i bykommunerne bystyret, i landkommunerne typisk amtsforstanderskabet – at organisere indkrævningen af tvangslånet. I de kommuner, hvor der ikke umiddelbart fandtes en egnet repræsentation, skulle en sådan vælges ved mundtligt afgjorte valg under den øverste lokalmyndigheds ledelse. Lånene skulle indbetales af kommunerne til den slesvig-holstenske stat i fire månedlige rater d. 1. juni, d. 1. juli, d. 1. august og d. 1. september 1849. Til mindre overskridelser af tidsfristerne kunne der opnås dispensation hos Finansdepartementet. Terminernes indbetaling skulle som udgangspunkt ske til den kasse, hos hvilken kommunen almindeligvis lagde sine skatter og afgifter. Ved indbetaling af de enkelte lånerater og efter registrering af disse hos Finansdepartementet udstedtes statsgaranterede obligationer lydende på fire procent årlig rente til kommunerne. I praksis var renten på de lånebeviser, kommunerne udstedte til *deres* långivere, ofte lavere end fire procent, typisk tre eller 3½ procent. På den måde regnede kommunerne med at sikre sig en økonomisk gevinst. Endelig nævnte forordningen udtrykkeligt, at statens tilbagebetaling af lånene fandt sted under forbehold af det tyske riges eller de enkelte tyske regeringers løbende refundering af lånesummerne.

Forordningens bestemmelser omkring kommuneinddelingen gav hos flere af hertugdømmets lokaløvrigheder anledning til tvivlsspørgsmål. I Aabenraa købstad rettede borgmester Schouw, der i øvrigt hævdede kun at have læst om forordningen i aviserne, i begyndelsen af maj henvendelse til Finansdepartementet for at få afgjort en række uklarheder ved tvangslånsforordningens bestemmelser i forhold til byens specifikke jurisdiktioner.²⁰⁰ I flækken Kappel på den slesvigske østkyst følte den stedlige opkrævningsmyndighed sig d. 8. juni foranlediget til at spørge Finansdepartementet om, til hvilken kommune Kappel var at regne. Den første rate havde byen indbetalt som selvstændig kommune. Ifølge forordningens ordlyd måtte Kappel ikke desto mindre tilhøre det omkringliggende amt, nemlig Gottorp Amt, mens byen omvendt i den gældende verdslige jurisdiktion henhørte under 1. Angler godsdistrikt.²⁰¹ Forståelsen af forordningens kommuneinddeling var altså ikke uden problemer.

Under behandlingen af lovforslaget om udredelsen af tvangslånet i landsforsamlingen havde den deputerede Reiche henledt opmærksomheden på en anden potentiel vanskelighed ved kommuneinddelingen. Han pegede på, at lånet for kommunerne i forhold til staten ville være tvungent, mens det for de private borgere, der valgte at låne penge til kommunerne, var et frivilligt

---

²⁰⁰ Landesarchiv Schleswig-Holstein (LASH) Abt. 51 nr. 656.

²⁰¹ LASH Abt. 51. nr. 656.

foretagende. Dermed stilledes kommunerne med de mest kapitalstærke borgere bedst, mens navnlig geestkommunerne og kommunerne i Nordslesvig ville få sværere ved at rejse de udkrævede pengesummer. For at forbedre disse mindre velstillede kommuners muligheder for at optage lån hos private borgere til dækning af deres respektive andele af tvangslånet foreslog Reiche, at også kommunerne skulle gives bemyndigelse til at udstede statsgaranterede obligationer.²⁰² Denne tanke vandt dog ikke tilslutning hos statholderskabet. I store dele af landkommunerne i Nordslesvig blev det under alle omstændigheder også i højere grad militære tvangsmidler end økonomiske tilskyndelser, der blev bestemmende for omfanget af indkommende tvangslånsbetalinger. Heraf fremgår – som berørt tidligere – at graden af frivillighed ved indbetalinger af tvangslån kunne variere stærkt.

Opkrævningen af tvangslånet

Rudolph Schleiden, en fremtrædende udenrigspolitisk aktør på slesvig-holstensk side under Treårskrigen, giver i sine erindringer følgende indtryk af tvangslånets inddrivelse i hertugdømmet Slesvig: »Det er bestemt ikke almindeligt, at skattepligtige rejser milevidt for at betale afgifter til en øvrighed, som ikke ville evne at inddrive midlerne med tvang, og endda udsætter sig selv for risiko i den forbindelse ... Men de tilfælde var ikke sjældne, hvor de skattepligtige mødte frem i Kiel; efter at have afleveret pengene fik de en kvittering og afhentede deres obligationer, for så vidt det handlede om tvangslånene«. ²⁰³ Schleidens skildring er uden tvivl for unuanceret. Han fremhæver således eksplicit Haderslev øster- og vesteramt samt Aabenraa og Flensborg Amt og by som nogle af de områder, hvorfra tvangslånsmidlerne indkom i større summer. Dette harmonerer mildest talt dårligt med det billede, kilderne i øvrigt tegner.

Begejstringen for at skulle bidrage til det tvungne krigslån var ikke udelt i hertugdømmets kommuner. I Flensborg kom de to organer i bystyret i konflikt med hinanden over indbetalingen af lånet.²⁰⁴ Byens andel af tvangslånet udgjorde godt 80.000 mark, som magistraten og deputeretkollegiet i fællesskab besluttede at tilvejebringe gennem lånoptagelse. Juni indbetaltes

---

²⁰² *Verhandlungen der Schleswig-Holsteinischen Landesversammlung 1848-1849*: sp. 846-847.

²⁰³ Schleiden, Rudolph (1894): *Schleswig-Holstein im zweiten Kriegsjahre 1849-1850*, Verlag von J.F. Bergmann: s. 212-213. Frit oversat af denne artikels forfatter.

²⁰⁴ Hjelholt (1955): s. 186-187.

således 24.000 mark og juli 12.000 mark til den slesvig-holstenske hovedkasse i Rendsborg. Omkring indbetalingen af tredje termin d. 1. august var de politiske forhold imidlertid forandret afgørende. Den danske hær havde d. 6. juli brudt den tyske belejring af Fredericia. Hertugdømmet var nu, jf. nedenfor, formelt overgivet en mellemstatslig bestyrelseskommissions styre og Flensborg besat af svenske soldater. Under indtryk af disse omstændigheder protesterede majoriteten af deputeretkollegiets medlemmer imod afsendelsen af tredje terminsydelse. Af denne årsag blev pengene ikke indbetalt rettidigt. Allerede d. 4. august rettede Finansdepartementet i Kiel henvendelse til magistraten i Flensborg og udbad sig, at augustterminen betaltes inden tre dage.²⁰⁵ Skete det ikke, ville det komme til militær eksekution, dvs. inddrivelse ved direkte tvang.²⁰⁶ Magistraten valgte da at handle egenhændigt og udbetalte 16.000 mark til hovedkassen.²⁰⁷ I Haderslev besluttede de to bykollegier i et fælles møde d. 11. maj at tilvejebringe kommunens andel af tvangslånet ved at låne pengene »til højst 4 procent rente«.²⁰⁸ I Sydslesvig så man gennemgående mere velvilligt på forsørgelsen af de tyske tropper.²⁰⁹ Alt i alt blev størstedelen af de budgetterede tvangslånsmidler inddrevet inden udgangen af regnskabsåret 1849: For amterne og landskaberne godt 70 procent og for byerne over 85 procent.²¹⁰ De områder, hvor det kneb mest med at få tvangslånene i hus, var Aabenraa Amt, hvor kun 50 procent af lånebidragene nåede hovedkassen inden årsskiftet, mens andelen i Haderslev vester- og østeramt var endnu lavere med knap 30 procent. Blandt byerne betalte de fleste, hvad de skulle. Dog var Flensborg, Haderslev, Tønder og Garding ved udgangen af 1849 i restance på indbetalingen af lånet med hver omkring 25 procent. Tendensen til at overskride ikke alene de månedlige betalingsterminer, men også den fastlagte indbetalingsperiode fra juni til september, bekræftes af obligationernes udstedelsesdato. Således blev der fortsat udstedt en mængde af statholderskabets tvangslånsobligationer i løbet af efteråret og vinteren. Endnu i forårs- og sommermånederne 1850 udfærdigedes obligationer til kommunerne til

---

²⁰⁵ LASH Abt. 51 nr. 656. Finansdep. til magistraten i Flensborg.

²⁰⁶ Fuglsang, Fritz m.fl. (red.) (1966): *Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt*, Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte: s. 313.

²⁰⁷ *Juridisk Ugeskrift for Hertugdømmet Slesvig* (1854): s. 38.

²⁰⁸ LASH Abt. 51 nr. 656. Extract aus dem Verhandlungsprotocoll beiden Stadtcollegien der Stadt Hadersleben.

²⁰⁹ Således i Husum, jf. Schmeitzer, Felix (1914): *Eine westschleswigsche Stadt in den Jahren 1848-1851*, Husum, C.F. Delff: s. 57.

²¹⁰ *Staats-Rechnung für das Jahr 1849 über die Staats-Einnahmen und Ausgaben der Herzogthümer Schleswig-Holstein* (1850): s. 27-29.

gengæld for indkomne tvangslånsmidler efter 1849-forordningen.²¹¹ For at effektivisere inddrivelsen af krigsskatter og tvangslån supplerede statholderskabet i sommeren 1849 et i forvejen eksisterende gendarmerikorps med en bereden afdeling.²¹² Denne enhed var aktiv i opkrævningen af tvangslånet i Nordslesvig.²¹³ Korpset fik en kort levetid og forsvandt fra området i løbet af september efter ankomsten af de neutrale svensk-norske tropper.²¹⁴ Forinden nåede det dog at komme til konflikt mellem besættelsestropperne og gendarmene. I Øsby øst for Haderslev indfandt sig i slutningen af august måned en flok gendarmere for at opkræve tvangslånet. Samme dag var imidlertid fra Fyn blevet landsat svenske husarer i nærheden. Disse undsatte byen og tog de slesvig-holstenske gendarmere til fange.²¹⁵

D. 10. juli 1849 kom det til en ny våbenstilstandsftale mellem Danmark og Preussen. En demarkationslinje skilte herefter et Sydslesvig besat af preussiske fra et Nordslesvig besat af svenske-norske soldater. De tyske forbundstropper blev demobiliseret.²¹⁶ En tremands bestyrelseskommission, bestående af et dansk, et preussisk og et engelsk medlem, fik i august overdraget regeringsmagten over hele hertugdømmet Slesvig. Bestyrelseskommissionen, som fik sæde i Flensborg, formåede dog aldrig at udstrække sin indflydelse til Sydslesvig, som, understøttet af de preussiske troppers iøjnefaldende, men passive tilstedeværelse, var helt i statholderskabets hænder.

Ved bestyrelseskommissionens tiltrædelse i august 1849 oprettede den som en af sine første handlinger en centralkasse i Flensborg. Formelt erstattede denne den slesvig-holstenske centralkasse i Rendsborg, men reelt kom der nu til at bestå to hovedkasser ved siden af hinanden. Et afgørende spørgsmål for bestyrelsen af den nye kasse var, hvordan den skulle forholde sig til den provisoriske regerings kassebeviser, som nu havde cirkuleret i hertugdømmerne i godt et år.²¹⁷

---

²¹¹ Obligationerne findes i Abt. 51 nr. 623 I + II i LASH.

²¹² Hjelholt, Holger (1961): *Sønderjylland under Treårskrigen. Et bidrag til dets politiske historie*, 2. del, G.E.C. Gads Forlag: s. 37-38.

²¹³ Lauridsen, P. (1900): *Mellem Slagene 1849-50*, Gyldendalske Boghandel (F. Hegel): s. 18f.

²¹⁴ Om gendarmkorpset, se Hjelholt (1961): s. 61-68.

²¹⁵ Knudsen, J.F.C. (1852): *Danmarks Kamp for Slesvig i Aarene 1848, 49 og 50*, tredje Del: s. 18.

²¹⁶ Schiers, Ulrich (2012): »Trommelschlag und Donnerknall: Die Schlachten und Gefechte der Erhebung«, i Jens Ahlers (red.): *Aufbruch & Bürgerkrieg. Schleswig-Holstein 1848-1851*, Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek Kiel, s. 349-374: s. 367.

²¹⁷ Hjelholt (1961): s. 82f.

Disse »provisoriske pengesedler« havde vundet betydelig udbredelse og anvendtes også som betalingsmiddel mand og mand imellem.²¹⁸ Fra dansk side frygtede man, at centralkassen i Flensborg ville blive opsamlingssted for de, set med danske øjne, værdiløse kassebeviser, mens sølvpengene ville strømme den anden vej til statholderskabet i Holsten. D. 9. september ophævede bestyrelseskommissionen kassebevisernes gyldighed for Slesvig. Dagen forinden havde kommissionen udsendt en bekendtgørelse, hvorved statsholderskabets forordning af 2. maj 1849 om udredelse af tvangslånet blev sat ud af kraft.²¹⁹

Det andet tvangslån og krigens afslutning

Mod slutningen af året 1849 fremlagde den slesvig-holstenske finansminister Francke i landsforsamlingen en oversigt over statsbudgettet for 1850.²²⁰ Hovedindtrykket af budgettet var positivt, og finansministeren forventede faktisk et betydeligt overskud. Størstedelen af dette overskud, tvangslånsrefusioner fra de tyske stater, var imidlertid i vid udstrækning fantasimillioner, som statholderskabet aldrig modtog. Finansiell nød var årsag til, at man nogle måneder efter valgte at udskrive et nyt tvangslån.²²¹

D. 9. april 1850 vedtog den slesvig-holstenske landsforsamling et fra statholderskabet udgået lovforslag herom. Formålet var denne gang, nu hvor der ikke var flere rigstropper at forsørge, at »fremskaffe pengemidlerne til krigsvæsenet«.²²² Lånet skulle tilvejebringe ca. fire mio. mark. Desuden blev der udskrevet en krigsskat på halvdelen af dette beløb.²²³ Bestemmelserne i forordningen om tvangslånet afveg kun i enkelte detaljer fra indholdet af 1849-forordningen. Antagelig på grund af den akutte finansielle situation var afdragsraternes antal skåret ned fra fire til to: Lånene skulle således indbetales d. 15. maj og d. 15. juni. Første renteudbetaling til

---

²¹⁸ Hjelholt (1961): s. 200; Davidsen, Liss (1962): *Krigerliv og bondesind*, Institut for Kirkehistorie: s. 155-156.

²¹⁹ ADCS, D8000: »Bekjendtgørelse, angaaende Ophævelsen af Forordningen af 2den Mai 1849 om Udredelsen af et tvunget Laan til Bestridelse af den forskudsvisse Forplejning af Rigstropperne«.

²²⁰ Schleiden (1894): s. 229.

²²¹ Schleiden (1894): s. 359.

²²² »Verordnung, betreffend die Aufbringung einer Anleihe zum Zwecke der Herbeischaffung der Geldmittel für das Kriegswesen«, i *Gesetzblatt für die Herzogthümer Schleswig-Holstein* (1850), 9. Stück, 12. April, s. 36-38.

²²³ Hjelholt (1961): s. 218.

kommunerne skulle ske i januar 1851, tilbagebetalingen af lånene efter en fredsslutning med Danmark.

Den helstatsorienterede avis *Flensburger Correspondent* udsendte sidst i april i anledning af tvangslånets udskrivelse nogle advarende ord henvendt til »kapitalisterne og kommunerepræsentanterne«²²⁴. Kun den retmæssige regeringsmyndighed i landet, nemlig bestyrelseskommissionen, kunne optage sådanne pengelån. Når ordenen blev genoprettet, kunne det ikke forventes, at det legitime styre ville anerkende lånene. Om avisens manende ord havde nogen betydning for indbyggernes manglende vilje til at betale, er tvivlsomt, men en kendsgerning er det, at inddrivelsen af det andet tvangslån kun lykkedes i et ganske utilstrækkeligt omfang. Skal man tro statholderskabets egen finansoversigt, var der i oktober 1850 – et halvt år efter tvangslånets udskrivelse – fra Sydslesvig kun indkommet knap 300.000 mark courant ud af ca. 1,9 mio., som området skulle bidrage med. Om situationen i Nordslesvig, hvor bestyrelseskommissionen både formelt og reelt havde magten, kunne man på grund af »manglende officielle efterretninger« ikke udtale sig.²²⁵

Hvordan modtoges nu meddelelsen om dette andet tvangslån rundt omkring i hertugdømmet? I Slesvig kommune drøftede magistraten tvangslånet og besluttede sig for at gå i dialog med statholderskabet om betalingsterminerne. Til opkrævning af krigsskatten iværksatte man straks de nødvendige foranstaltninger.²²⁶ I Kiel trådte i midten af maj repræsentanter for prælater og ridderskab sammen for at drøfte udredelsen af tvangslånet for deres fælleskommune. Bestyrelseskommissionen benyttede denne lejlighed til at gentage budskabet om tvangslånenes ulovlighed.²²⁷ I Flensborg Amt mødtes, under forsæde af den fungerende amtmand, en repræsentativ forsamling for de fire herreder i amtet for at træffe beslutning om måden for tvangslånets udredelse. En kommission på tre mand blev valgt til at forestå det praktiske omkring opkrævningen af tvangslånet. Amtshusets indberetning om sagen d. 28. maj til Finansdepartementet var præget af afdæmpet optimisme med hensyn til inddrivelsen af de udkrævede lånesummer.

---

²²⁴ *Flensburger Correspondent*, 29. april 1850.

²²⁵ *Verhandlungen der Schleswig-Holsteinischen Landesversammlung – Erste außerordentliche Diät vom 9. September bis 5. October 1850*, »Actenstücke der schleswig-holsteinischen Landesversammlung – I. Finanzvorlage« (uden sidetalsangivelse). Flere nordslesvigske kommuner, heriblandt købstæderne Flensborg og Haderslev, udbetalte aldrig penge efter forordningen om tvangslånet af april 1850.

²²⁶ *Flensburger Correspondent*, 7. maj 1850.

²²⁷ ADCS, D 8000, »Bekjendtgørelse i Anledning af et i Kiel vedtaget Statut med Tillæg ...«.

»Kommissionens bestræbelser på at stifte lån har ganske vist indtil nu ikke haft nogen særlig succes, idet de, der har penge, for øjeblikket holder sig tilbage på grund af de svingende forhold og amtets ejendommelige stilling«, skrev amtshuset. Alligevel følte amtsmyndigheden sig overbevist om, »at ved en blot nogenlunde gunstig situation med hensyn til de politiske tilstande ville de pågældende summer uden betydelige vanskeligheder, om end ikke præcis til den lovbestemte betalingsfrist, blive tilvejebragt«. ²²⁸ Anderledes pessimistisk så de ansvarlige for tvangslånets inddrivelse i sognene Bargum, Hjoldelund og Fjolde i Bredsted Amt på sagen. Der var i dette område store vanskeligheder med at få lånene inddraget, og d. 6. juni gav Finansdepartementet amtshuset bemyndigelse til at tage tvangsmidler i brug. ²²⁹ Dette skete dog aldrig. D. 13. juni afholdtes en forsamling af potentielle långivere i de tre sogne, men som en af de befuldmægtigede for opkrævningen af tvangslånet efterfølgende skrev i en indberetning til amtshuset i Bredsted, »nægtede interessenterne vedvarende at beslutte sig«. Han og hans kollega var »overbevist om, at tvangsmidler her ville være til hjælp, og desuden, at når sådanne toges i anvendelse, ville betalingerne falde øjeblikkeligt«. ²³⁰ Man anmodede på den baggrund amtshuset om, at der nu blev truffet bestemmelse om iværksættelsen af tvangsmidler mod sognenes beboere. Dette afslog man fra amtshusets side med den begrundelse, at man nok kunne tage anvendelse af tvangsmidler i brug mod en majoritet af kommuneinteressenter, men når det drejede sig om næsten alle indbyggere i kommunen, ville de midler, man havde til rådighed, ikke slå til. ²³¹ Da der fortsat ikke var indkommet betalinger fra de tre sogne i begyndelsen af juli, skrev Finansdepartementet d. 5. til amtshuset i Husum, at der nu skulle anvendes egnede midler for så hurtigt som muligt at få pengene indbetalt i statskassen. Dette var så meget mere nødvendigt, fordi der, som Finansdepartementet skrev, »tilsyneladende vil indtræde en vigtig forandring i landsforholdene inden for kort tid«. ²³²

Forandringen, der sigtedes til i skrivelsen fra Finansdepartementet, var den fredstraktat, som blev indgået mellem Danmark og Preussen d. 2. juli 1850. Først d. 7. juli fik statholderskabet officiel

---

²²⁸ LASH Abt. 51 nr. 627.

²²⁹ LASH Abt. 51 nr. 627.

²³⁰ LASH Abt. 51 nr. 627.

²³¹ LASH Abt. 51, nr. 627.

²³² LASH Abt. 51 nr. 1 627.

meddelelse om fredsslutningen.²³³ Kort efter rømmede de svensk-norske tropper Nordslesvig.²³⁴ Slesvig-holstenerne stod nu alene over for Danmark. Det slesvig-holstenske styre, som gennem forsommeren via tillidsmænd havde ligget i resultatløse forhandlinger med den danske regering om et grundlag for en afslutning på konflikten, var forbitrede over fredsaftalen. Under den i Preussen afskedigede general Willisen besluttede man at fortsætte krigen uden direkte tysk støtte. At generalen for sit førerskab bl.a. betingede sig pengemidler til et halvt års krigsførelse, var en finansiell udfordring for statholderskabet.²³⁵

En anden økonomisk vanskelighed var refusionen af tvangslånsmidlerne fra forordningen af maj 1849. Som nævnt havde de enkelte tyske staters regeringer, i hvert fald så længe der ikke eksisterede en stabil tysk centralmyndighed, forpligtet sig til at godtgøre hver deres andel af lånet. Fra sommeren 1849 var nationalforsamlingens virksomhed ophørt, mens rigsforstanderskabet gik ind et halvt år senere.²³⁶ Da samtidig Preussen vægrede sig ved at overtage lederskabet med henblik på at gennemføre en tysk samling, var alle realistiske udsigter til etableringen af en centralmagt forsvundet. Endnu i oktober 1850 havde kun fem tyske stater bidraget med, hvad der samlet svarede til godt 200.000 mark courant ud af i alt 2,4 millioner. To måneder senere var tallet trods flere rykkerskrivelser og henstillinger om betaling rettet fra Finansdepartementet til de tyske stater blot steget til ca. 330.000 mark courant. Kort før jul 1850 besluttede statsholderskabet, at denne sum skulle udbetales forholdsmæssigt til de holstenske kommuner, som havde bidraget til tvangslånet.²³⁷ De slesvigske kommuner fik intet.

Med den dansk-preussiske fredsslutning var scenen sat til det endelige militære opgør mellem den danske hær og slesvig-holstenerne. D. 17. juli besattes Femern af danske tropper. D. 7. august holdt de deres indtog i Frederiksstad. D. 25. juli stod slaget ved Isted, hvor den danske hær vandt en dyrekøbt sejr og trængte Willisens tropper tilbage. Det slesvig-holstenske militærs forsøg på at vende udviklingen i slaget ved Mysunde d. 12. september og belejringen af Frederiksstad fra d. 29.

---

²³³ Jensen (1898): s. 478.

²³⁴ Becker-Christensen, Henrik (1981): *Skandinaviske drømme og politiske realiteter. Den politiske skandinavisme i Danmark 1830-1850*, Arusia – Historiske Skrifter: s. 262.

²³⁵ Nielsen, Johs. (1993): *Treårskrigen 1848-1851*, Tøjhusmuseet: s. 49-50.

²³⁶ Thorsøe, Alexander (1898): *Vort Aarhundredes Historie 1815-1890*, Gyldendal: s. 328 og 346.

²³⁷ *Verhandlungen der Schleswig-Holsteinischen Landesversammlung – Erste außerordentliche Diät vom 25. November bis 17. Januar 1851*, »Actenstücke der schleswig-holsteinischen Landesversammlung – XL. 1. + XL. 2.« (uden sidetalsangivelse).

september til d. 4. oktober vendte ikke krigslykken. I oktober 1850 udstedte statholderskabet på ny, altså for tredje gang, en lov om optagelse af et tvangslån. Lånebeløbets størrelse var i dette tilfælde gjort afhængig af indtægts- og formueforhold, således at de mest velhavende indbyggere også skulle bidrage med de største beløb.²³⁸ Få måneder efter var krigen imidlertid endegyldigt forbi. Efter at have oprustet til en hærstyrke på over 43.000 mand under våben i midten af januar 1851, måtte det slesvig-holstenske styre få uger efter opgive ævred.²³⁹ D. 1. februar nedlagde statholderskabet officielt sit mandat. Efter en overgangsperiode administreredes Sønderjylland fra foråret 1851 hovedsagelig gennem det nyoprettede Ministerium for Hertugdømmet Slesvig. Med Januarkundgørelsen af 28. januar 1852 fastlagdes principperne for den fremtidige ordning af helstatsmonarkiets forfatningsforhold.

Tvangslånene efter Treårskrigen

Krigens afslutning bragte de militære spændinger til ophør. I stedet trådte en række politiske og økonomiske problemstillinger i forgrunden. Tvangslånene var én af disse. I et møde i statsrådet i slutningen af september 1851 fremlagde indenrigsminister Bardenfleth spørgsmålet om tvangslånene for de øvrige ministre og kongen.²⁴⁰ Indenrigsministeren understregede sagens finansielle betydning og fremhævede nødvendigheden af, at regeringen snarest muligt vedtog bestemmelser, der sikrede, at lånene blev kendt ugyldige. Han bemærkede samtidig, at der ville være politiske ulemper forbundet med en hvilken som helst beslutning, regeringen traf i spørgsmålet om tvangslånene. Frem for alt ønskede Bardenfleth, at valget måtte foretages, inden der faldt dom i en verserende retssag om tvangslånene fra Flensborg. D. 7. juni 1852 udsendte Finansministeriet en bekendtgørelse, ifølge hvilken tvangslånene i forhold til den danske statskasse skulle være »døde og magtesløse«.²⁴¹ Forholdsvis hurtigt udviklede denne bestemmelse sig til, at heller ikke kommunerne var forpligtede til at tilbagebetale lånene og de påløbne renter. Som det vil

---

²³⁸ »Gesetz vom 4. October 1850, betreffend eine nach Maaßgabe des Einkommens aufzubringende Anleihe«, i *Gesetzblatt für die Herzogthümer Schleswig-Holstein* (1850), 60. Stück, 8. Oktober, s. 477-479/»Gesetz vom 4. October 1850, betreffend eine nach Maaßgabe des Vermögens aufzubringende Anleihe«, i *Gesetzblatt für die Herzogthümer Schleswig-Holstein* (1850), 60. Stück, 8. Oktober, s. 481-486.

²³⁹ Schlürmann (2004): s. 195.

²⁴⁰ Jørgensen, Harald (red.) (1958): *Statsrådets forhandlinger 1848-1863*, bd. 3, Munksgaard: s. 466-467.

²⁴¹ *Chronologisk Samling af de i Aaret 1852 udkomne Love og Bekendtgørelser for Hertugdømmet Slesvig*: s. 48.

fremgå af det følgende, var regeringens beslutning om ikke at anerkende tvangslånene som kommunegæld i første omgang politisk og juridisk begrundet. Et underordnet, men ikke uvæsentligt motiv for beslutningen var desuden hensynet til kommunernes dårlige økonomi efter krigen.

Det var i første omgang de långivende borgere i hertugdømmet, der rammes af tvangslånenes ugyldighed. Det gav anledning til frustration hos de indbyggere, som havde lånt penge til kommunerne under krigen. Med det danske styres genkomst skete der en omfattende udrensning af slesvig-holstensk sindede embedsmænd i hertugdømmet.²⁴² Dermed forsvandt i store træk repræsentanterne for den myndighed – statholderskabet – som i sin tid havde været hovedsansvarlig for lånenes stiftelse. Kreditorerne – de långivende borgere – henholdt sig på deres side til, at de havde lånt penge til kommunale myndigheder, og at tilbagebetalingen af lånene i sidste ende var blevet garanteret af staten. Om denne kaldte sig slesvig-holstensk eller dansk måtte i deres optik være af underordnet betydning.

Eftersom regeringen ikke anerkendte lånene som offentlig gæld, gik borgernes gensidige fordringer over til at blive et rent privatretligt forhold. I retssystemet var der imidlertid ikke meget hjælp at hente for kreditorerne. Appellationsretten i Flensborg, principielt set en uafhængig del af statsmaskineriet, anerkendte heller ikke tvangslånenes gyldighed, men så grundlæggende optagelsen af dem som en retsstridig handling og endog som regulær pengeafpresning.²⁴³ Der dannedes inden længe retlig præcedens for, at enhver, der på lånetidspunktet havde været bevidst om, at en udgivet lånesum skulle anvendes til indbetaling til ét af tvangslånene, på forhånd havde mistet sin ret til at få klagen afprøvet ved domstolen.²⁴⁴ Såvel statsmagt som retssystem stillede sig altså afvisende over for en anerkendelse af lånene. En tredje kanal stod imidlertid fortsat åben for befolkningen: Den slesvigske stænderforsamling. Det følgende afsnit omhandler behandlingen af tvangslånene i de slesvigske stænderforsamlinger mellem 1853 og 1863.

Behandlingen i den slesvigske stænderforsamling

Regeringens beslutning om at erklære de af statholderskabet gennem kommunerne stiftede tvangslån ugyldige blev et tilbagevendende tema i den slesvigske stænderforsamling efter

---

²⁴² Hansen m.fl. (2009): s. 111.

²⁴³ *Juridisk Ugeskrift for Hertugdømmet Slesvig* (1856): s. 354.

²⁴⁴ *Juridisk Ugeskrift for Hertugdømmet Slesvig* (1858): s. 291.

Treårskrigen. Endda i en sådan grad, at historikeren Lorenz Rerup har placeret spørgsmålet om tvangslånenes anerkendelse i stænderforsamlingen i fornemt selskab med sprogsagen og debatten om fordelingen af helstatsmonarkiets fællesudgifter.²⁴⁵ Stænderforsamlingerne i hertugdømmerne skulle ifølge kundgørelsen af 28. januar 1852 om ordningen af det danske monarki genoprettes på grundlag af de bestemmelser fra 1831 og 1834, hvorpå de oprindeligt byggede.²⁴⁶ Forsamlingerne skulle mødes hvert tredje år. I alt afholdtes der fem samlinger i perioden mellem de to slesvigske krige i hertugdømmet Slesvig: Ordinære samlinger i 1853-54, 1856-57 og 1860, en ekstraordinær samling i 1855 og endelig en kort samling i 1863, som blev afbrudt, da majoriteten af stænderdeputerede valgte at nedlægge deres mandater. Befolkningen havde – med visse indskrænkninger – ret til at indsende petitioner til stænderforsamlingen. Der indkom i alt til samlingen i 1853-54 17 petitioner, i 1856-57 15 petitioner og til samlingen i 1860 21 petitioner omhandlende tvangslånene.²⁴⁷ Med enkelte undtagelser plæderede de alle for anerkendelse af lånene som kommunegæld. Antallet af underskrivere på petitionerne varierede fra en enkelt person til større grupper af långivere. Mængden af petitioner omhandlende tvangslånene lå nogenlunde på niveau med antallet af petitioner vedrørende andre mellemstore sagsområder som f.eks. vejsager og spørgsmål om krigsskadeerstatning.²⁴⁸ Den sociale spredning blandt underskriverne af petitionerne var betydelig. Således indkom der bønsskrifter fra såvel bønder som borgere og laverestående embedsmænd. Dette billede understøttes af en artikel i *Flensburger Zeitung* i sommeren 1852. Ifølge avisen var der blandt kreditorerne mange tilhængere af opstanden og den passive modstand, som ganske vel havde været bekendt med risikoen ved at anbringe deres penge i slesvig-holstenske statsobligationer under Treårskrigen. Men samtidig havde også mange småkårsfolk, herunder enker og umyndige, bidraget til tvangslånene. De havde handlet »dels under terrorismens tvang, dels i god tro til de lærde magistratpersoners forestillinger«.²⁴⁹ Også geografisk var petitionerne fra

---

²⁴⁵ Rerup, Lorenz (1982): *Slesvig og Holsten efter 1830*, Politikens Forlag: s. 168.

²⁴⁶ Engberg, Jens (1968): *Det slesvigske spørgsmål 1850-1853*, Historisk Samfund for Sønderjylland: s. 277.

²⁴⁷ Forfatterens sammentælling på grundlag af oversigterne over indkomne petitioner til stænderforsamlingerne i *Anhang til Tidenden for Forhandlingerne ved den syvende Provindsialstænderforsamling for Hertugdømmet Slesvig 1853 og 1854 – Første Afdeling*: s. 415; *Tillæg til Tidenden for Forhandlingerne ved den ottende Provindsialstænderforsamling for Hertugdømmet Slesvig 1856 og 1857 – Første Afdeling*: s. 358-359; *Tillæg til Tidenden for Provindsialstænderforsamlingen for Hertugdømmet Slesvig 1860 – Første Afdeling*: s. 267. Til den ekstraordinære forsamling i 1855 indkom der kun én enkelt, til gengæld meget lang, petition om tvangslånenes anerkendelse.

²⁴⁸ Det overvældende antal petitioner vedrørende de mellemslesvigske sprogreskripter unddrog sig enhver sammenligning.

²⁴⁹ *Flensburger Zeitung*, 24. juli 1852.

hertugdømmet nogenlunde jævnt fordelt. Dog stammede op imod halvdelen af petitionerne om tvangslånene til stænderforsamlingen i 1853-54 fra det efter nordslesvigske forhold særlig tyskorienterede Tønder Amt.

Petitionernes indhold belyser flere interessante forhold. For det første yder de som beretninger et indblik i omstændigheder ved Treårskrigen, som ikke fremgår af mere officielle kilder. Her tænkes navnlig på den af statholderskabet førte militær- og skattepolitikks virkemåde i praksis samt befolkningens sikkerhedsmæssige situation under krigen. For det andet udtrykker petitionerne gennem deres argumentationsopbygning tankemønstre hos en række befolkningsgrupper, som på forskellig vis var havnet i samme situation, nemlig at have tabt pengekapital på tvangslånene. I det følgende undersøges hovedmomenterne i petitionerne. Denne drøftelse danner baggrunden for en efterfølgende analyse af tvangslånssagens behandling i den slesvigske stænderforsamling.

Omdrejningspunktet i petitionerne er forskellige forklaringer på, hvorfor folk valgte at yde deres part til tvangslånene. Det gjaldt for indgiverne af bønsskrifter om at argumentere overbevisende for, at de ikke med deres gode vilje havde bidraget til lånene. Således fremhæves det f.eks. af landskabsforsamlingen i Stabelholm i en petition, at de ikke havde gjort noget »overilet og letsindigt« i forbindelse med opkrævningen af tvangslånene, men derimod først efter »vedholdende opfordring« havde besluttet at betale det fjerde afdrag på lånet i 1849, og at de året efter slet ikke havde betalt anden rate af tvangslånet fra 1850.²⁵⁰ Hyppigt henviser petitionerne til tilstandene under krigen, hvor den slesvig-holstenske militære tilstedeværelse gjorde det vanskeligt at unddrage sig betaling af skatter og lån. Truslerne om anvendelse af tvangsmidler fra statsholderskabets side og fraværet af en beskyttelsesmagt nævnes i den forbindelse ofte. Underskriverne af en petition fra sognet Klisebøl på den slesvigske vestkyst kunne bevidne, at truslerne også omsattes til handling. Juli 1850 kom det således til militær eksekution mod de stedlige landbesiddere, som var i restance med betalingen af det andet tvangslån. Forinden havde de fået besked på hver at betale tre mark courant, som hver tredje dag blev fordoblet, såfremt afdragene ikke blev afviklet.²⁵¹ Først eksekutionen fik dem til at betale. I en petition fra Husum Amt berettes, at den fungerende amtmand på stedet havde givet en frist på otte dage til indbetaling af tvangslånet, hvorefter der ville blive taget tvangsmidler i brug.²⁵² Ofte sammenkædes beskrivelsen af tvangselementet med

---

²⁵⁰ LASH Abt. 63 nr. 975.

²⁵¹ LASH Abt. 63 nr. 966.

²⁵² LASH Abt. 63 nr. 966.

fremhævelsen af en universal folkeretlig forpligtelse til at lyde den til enhver tid siddende magthaver.

Et andet argumentationssæt i petitionerne henviser til den autoritet og anseelse, der stod om de kongelige embedsmænd, som var gået over til slesvig-holstensk side, som forklaring på, hvorfor lånene blev ydet. Et sådan tilfælde var bolsmand Jørgen Petersen, som i 1849 havde lånt 2400 rigsbankdaler til den daværende magistrat i Aabenraa. I en petition stilet til Aabenraas nye magistrat, men altså med inddragelse af stænderforsamlingen, skriver Jørgen Petersen om det videre forløb: »Denne sum benyttede magistraten egenmægtigt og mod min vidende og vilje til dermed at afbetale på det samme år nemlig d. 2. maj 1849 udkrevne såkaldte tvangslån og udstedte til mig på kommunen Aabenraas vegne til bevis for mit tilgodehavende en d. 1. juni samme år dateret 3½ procent rentebærende obligation med ½ års opsigelse på begge sider ...«. ²⁵³ Jørgen Petersen bad nu den nye magistrat om at opsiges lånet hos den personkreds, der havde udgjort magistraten under Treårskrigen.

Endelig fremgår det af petitionerne, at der også var et mere rationelt-økonomisk aspekt på spil. For mange af kreditorerne var det simpelt hen tillokkende at få mulighed for at placere sine spareskillinger i værdipapirer til en rente på tre til fire procent, som blev garanteret af en offentlig instans, nemlig kommunerne. ²⁵⁴ Private indeståender i offentlige kasser var ikke gængs praksis i hertugdømmerne. I kongeriget derimod, havde hovedparten af sparekassemidler i mange år været placeret i statskassen til en pæn rente. ²⁵⁵ I 1855 var der af samtlige 35 sparekasser i hertugdømmet Slesvig ikke en eneste, som indbetalte midler til forrentning i statskassen, skønt det var dem muligt. ²⁵⁶ For Johann Kópke fra Bustrup, som vi mødte i artiklens indledning, var det økonomiske incitament efter eget udsagn af afgørende betydning for hans beslutning om at bidrage til tvangslånet. En anden person, for hvem dette motiv vejede tungt, var den da omtrent 75-årige Jürgen Friedrich Matzen fra Hestoft, Gottorp Amt. ²⁵⁷ Han var efter maj 1849 blevet opsøgt af den

---

²⁵³ LASH Abt. 63 nr. 975.

²⁵⁴ LASH Abt. 63 nr. 1009.

²⁵⁵ Rubin (1895): s. 149, 451. Det skal understreges, at selve renteniveauet gennemgående ikke var lavere hos hertugdømmernes sparekasser end i den danske statskasse. Andelen af sparekasser i kongeriget, som havde penge stående til forrentning i statskassen, gik dog stærkt ned fra 1830'erne, jf. Svend Aage Hansen (1972): *Økonomisk vækst i Danmark I, 1720-1914*, G.E.C. Gads Forlag: s. 156.

²⁵⁶ *Anhang A til Rigsraadstidenden. Lovforslag. Samling, 1856*: sp. 209.

²⁵⁷ LASH Abt. 63 nr. 996.

stedlige kæmner, som ville vide, om Matzen havde penge at udlåne. Kæmneren havde tilføjet, at han ikke løb den mindste risiko, da hele Gottorp Amt hæftede for lånet. Jürgen Friedrich Matzen anfører videre i sin petition til ständerforsamlingen, at »da jeg nu tilfældigvis havde 3200 rigsbankdaler liggende, og den mig tilbødte sikkerhed syntes så stor som muligt, så betænkte jeg mig ikke ved at udlevere den ovennævnte sum og modtog til gengæld fire forskellige enslydende obligationer, hver lydende på 800 rigsbankdaler«. Fra og med årsskiftet 1849/50 var rentebetalingen på lånet til Matzen pludselig ophørt. Senere var det kommet ham for øre, at kongen havde erklæret lånene for ugyldige. Den nu 82-årige Matzen fortsætter: »Jeg har tjent hver en mønt i mit ansigts sved, står nu på gravens rand, har slidt og slæbt for mine 6 børn og jeg kan oprigtig talt ikke forestille mig noget grusommere, end at jeg, uden at have gjort det mindste galt, nu skal miste, hvad der er mit«.

Enkerne og de forældreløse børn nævnes igen og igen i petitionerne som ofre for tvangslånenes ugyldighed. Heri lå utvivlsomt et taktisk element, idet petitionernes forfattere på denne vis håbede at appellere til kongens medfølelse og retfærdighedssans. At der samtidig har været betydelig sandhedsværdi i udsagnene, er hævet over enhver tvivl.²⁵⁸ Ofte har det blot drejet sig om, nominelt set, små beløb, som ikke har sat sig mange direkte spor i kilderne. Vi ved, at flere institutioner, bl.a. inden for forsørgelsesvæsenet, rammes af tvangslånenes ugyldighed. Således lånte Tønders magistrat i maj 1849 1600 rigsbankdaler af byens vajsenshus til tvangslånsudbetaling. Også døvstummeinstituttet i Slesvig by udgav penge til tvangslån.²⁵⁹ Af en senere opgørelse over renteydelser på tvangslånene fra Gottorp Amt fremgår det desuden, at også børn stod opført som långivere.²⁶⁰ Endelig mistede flere sparekasser, hvori mange mindrebemidlede havde deres indeståender, store kapitalindskud som følge af tvangslånene og krigsudgifter i det hele taget.²⁶¹ Enkelte petitioner anfører, at også dansksindede havde måttet låne penge ud.²⁶²

Bønsskrifterne slog også mere storpolitiske toner an. Én petition foretog således en kobling mellem den kongelige kundgørelse af januar 1852 om ordningen af monarkiets indre anliggender og

---

²⁵⁸ T 1855: s. 41; T 1853 og 1854: sp. 46.

²⁵⁹ Vajsenhuset i Tønders bestyrelse havde i begyndelsen af Treårskrigen et markant personsammenfald med byens magistrat, hvad der givetvis åbnede nogle døre. *Juridisk Ugeskrift for Hertugdømmet Slesvig* (1857): s. 282f.

²⁶⁰ LASH Abt. 62¹.

²⁶¹ Japsen (1970): s. 62; T 1853 og 1854: sp. 45.

²⁶² LASH Abt. 63 nr. 1009.

anerkendelsen af tvangslånene som kommunegæld.²⁶³ Kun ved lånenes anerkendelse, argumenterer petitionen, kunne kongens lande forbrødres og ordnes til et sammenhængende hele. I den lidt mere kuriøse afdeling fremfører flere petitioner det argument, at regeringen med krigens afslutning var kommet i besiddelse af det meste af det krigsmateriel, som blev anskaffet for tvangslånsmidlerne, hvorfor lånene burde anerkendes som offentlig gæld. Så vidt petitionerne. Med dem som ammunition var det nu op til den slesvigske stænderforsamling at få regeringen til at anerkende tvangslånene som kommunegæld.

Den kongelige kommissarius ved stænderforsamlingen modtog i begyndelsen af oktober 1853 underretning om, at der højst sandsynligt ville blive fremlagt et privat forslag om anerkendelse af tvangslånene som kommunegæld i løbet af de følgende dages møder. Han skrev derfor til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig i København for at blive instrueret nærmere om, hvordan han havde at forholde sig til en sådan proposition.²⁶⁴ Det er uvist, hvad ministeriet svarede. Men et brev fra ministeriet til kommissarius dateret d. 6. december, efter at den slesvigske stænderforsamling havde afgivet betænkning om privatforslaget, viser med al tydelighed, hvordan ministeriet stillede sig til sagen. Her hedder det: »Hvad komiteebetænkningen, betræffende anerkendelse af de for kommunerne i årene 1848-1850 optagne lån angår, så vil ministeriet aldrig gå ind på anerkendelse af den til oprørets fremme stiftede gæld, hvilket den kongelige herr kommissarius på det bestemteste vil erklære i provindsialstænderforsamlingen. Kommunerne står nemlig under regeringens umiddelbare og særegne beskyttelse, og har med hensyn til stiftelsen af gæld umyndiges rettigheder. Regeringen er altså efter ministeriets formening ikke engang berettiget til, efter de forudgående gentagne advarsler bagefter at anerkende den omtalte gæld, uanset de særdeles vægtige politiske grunde mod denne anskuelse«. ²⁶⁵ Den sidste bemærkning om de vægtige politiske grunde knyttede sig med al sandsynlighed til den generelle storpolitiske situation, hvor Danmark navnlig af Storbritannien blev kraftigt tilskyndet til at udvise mådehold og imødekommenhed over for de oppositionelle kræfter i hertugdømmerne.

Det privatforslag om tvangslånenes anerkendelse som kommunegæld, kommissarius havde fået nys om, blev fremsat i stænderforsamlingen i midten af oktober måned. Forslagsstilleren, inspektør

---

²⁶³ LASH Abt. 63 nr. 975. Hele kundgørelsen findes optrykt hos Neergaard (1973) [1892]: s. 571-574.

²⁶⁴ Landsarkivet i Aabenraa (LAA), »AE012, Kommissarius ved slesvigske stænder, 1853-1863. Sager vedr. de enkelte stænderforsamlinger, 1853 II 19 – 1854 II 25«.

²⁶⁵ Sst.

Beeck, motiverede blandt andet sit andragende ved at henvise til, at »mange institutbestyrere og formyndere havde ... glædet sig ved i en så sørgelig tid så sikkert at kunne anbringe de dem betroede penge«, men at »ingen havde drømt om, at en sådan handlings retsgyldighed nogensinde kunne blive dragen i tvivl«. ²⁶⁶ Den syv mand store komité, bestående af bl.a. to købmænd og to godsejere, der nedsattes til at behandle sagen under stænderforsamlingen, fulgte forslagsstilleren og anmodede i deres udvalgsberetning kongen om »allernådigst at ville bestemme, at de af kommunerne i hertugdømmet Slesvig i årene 1848-50 gjorte lån anerkendes som kommunegæld, og altså afbetales og forrentes af kommunerne«. ²⁶⁷ Komitéen argumenterede med, at både de private långivere og de ansvarlige kommunale embedsmænd ville blive ruineret, hvis gældsforpligtelsen blev placeret hos dem. Desuden havde de stedlige myndigheder været tvunget til at optage lånene på kommunernes vegne under trusler fra de daværende magthavere. Sagen kom ikke videre i denne ombæring. I foråret 1854, efter afslutningen af den slesvigske stænderforsamling, vedtoges det i et statsrådsmøde at give tilladelse til, at lånene i Holsten internt i de enkelte kommuner kunne blive anerkendt som kommunegæld, hvis blot beslutningen herom var truffet i overensstemmelse med de gældende kommunalforfatninger. ²⁶⁸ Denne omstændighed udnyttedes flittigt i de efterfølgende slesvigske stænderforsamlinger i bestræbelserne på at få regeringen til at anerkende tvangslånene i Slesvig.

Da stænderforsamlingen atter var indkaldt i efteråret 1855, blev sagen taget op igen. Her blev regeringens velvillighed på ny forsøgt stimuleret ved at henvise til de økonomiske følger for befolkningen. Som en deputeret fremhævede, måtte »man ... ikke blot tro, at kun rige folk og kapitalister havde givet penge til disse tvungne lån«. Også »tjenestefolk, som ved deres hænders arbejde, og deres ansigts sved, havde erhvervet en lille sum«, var kommet i klemme som indbetalere af de ikke-ankendte lån. ²⁶⁹ Regeringen lod sig imidlertid ikke besnære, og andragendet afvist. I januar 1857 bragtes spørgsmålet om tvangslånene igen op i stænderforsamlingen. Forslagsstillerne accepterede nu principielt den kongelige beslutning om lånenes ugyldighed. Til gengæld anmodede man om, at kommunerne gennem en flertalsbeslutning i de styrende organer skulle gives ret til at

---

²⁶⁶ T 1853 og 1854: sp. 40.

²⁶⁷ T 1853 og 1854, Tillæg I: sp. 79.

²⁶⁸ Jørgensen, Harald (red.) (1962): *Statsrådets forhandlinger 1848-1863, V. bind 27. april – 31. maj 1854*, Rigsarkivet: s. 301.

²⁶⁹ T 1855: s. 41.

tilbagebetale de pågældende summer af kommunekassen på samme måde, som det var blevet de holstenske kommuner tilladt.²⁷⁰ Også dette afvistes af den kongelige kommissarius med henvisning til den allerede truffe beslutning. Sagen var atter genstand for debat under stænderforsamlingen i 1860. Nu havde fortalerne for anerkendelse af tvangslånene som kommunegæld fået ny ammunition, idet regeringen havde anerkendt en part af lånesummen for købstaden Slesvig og derved fraveget grundprincippet om fuldstændig afvisning af tvangslånene. Den kongelige kommissarius afværgede den prekære situation ved at fremhæve kommunernes dårlige økonomi og bruge denne omstændighed til at argumentere mod tvangslånenes anerkendelse. Med godtagelsen af tvangslånene i hertugdømmet Holsten og Slesvig by stod regeringen dog efterhånden med en dårlig sag. Denne udvikling var efter alt at dømme medvirkende til, at kongen til stænderforsamlingen i 1863 resolverede, at de enkelte kommuner i hertugdømmet Slesvig, når særlige omstændigheder talte for det, kunne gives bemyndigelse til at tilbagebetale lånene og bestemme betingelserne herfor.²⁷¹ Nogen endelig afgørelse kom der imidlertid ikke i sagen inden krigen i 1864. Tvangslånene blev derfor også et anliggende for det preussiske styre, som overtog magten derefter.²⁷² I 1871 indbragte provinsstyret i Slesvig-Holsten en petition til den preussiske landdag om, at tvangslånet fra 1849 måtte blive anerkendt som preussisk statsgæld. Andragendet afvistes næsten enstemmigt af landdagen, der henviste til, at lånene var blevet optaget af kommunerne med henblik på at forsørge de tyske rigstropper, ikke de preussiske. I 1874 bevilgede den preussiske kejser Wilhelm I 1,2 mio. mark, ca. 25 procent af det samlede tvangslån, til den slesvig-holstenske provinslanddag; penge, som var øremærket de kommuner i Slesvig-Holsten, der havde lidt tab i 1849. Året efter, i 1875, overførte den preussiske stat yderligere 4,5 mio. til provinsen Slesvig-Holsten. Med de to udbetalinger af 1874 og 1875, i alt 5,7 mio., fra den kejserlige centralmagt til rigets nordligste provins var den oprindelige lånesum fra tvangslånet af maj 1849 på 4 mio. plus renter dækket. Preussen anerkendte, lige som den danske stat, aldrig tvangslånene som statsgæld. En overtagelse af tvangslånet af april 1850 kom ikke på tale.

Konklusion

---

²⁷⁰ T 1856 og 1857: s. 547f.

²⁷¹ T 1863, Tillæg: s. 6.

²⁷² Cholet (2012): s. 164.

Formålet med artiklen har været at belyse baggrunden for og forløbet omkring de i maj 1849 og april 1850 udskrevne tvangslån. Særlig har det været ønsket at fastslå, *hvem* der bidrog til tvangslånene, *hvorfor* de gjorde det, samt *hvordan* de prøvede at komme ud af det igen. Før resultaterne af undersøgelsen sammenfattes, skal det understreges, at en del af kildematerialet – petitionerne og stænderforsamlingernes forhandlinger – har tendens. Hovedparten af aktørerne i tvangslånssagen havde den klare målsætning, at lånene skulle anerkendes som kommunegæld, og argumenterede med dette som udgangspunkt. Generelt må man imidlertid tillægge kildernes udsagn om det faktisk foregåede stor troværdighed. Tendensen rækker således ikke ved konklusionerne.

Til det første spørgsmål, nemlig hvilke af hertugdømmets indbyggere der bidrog til tvangslånene, har undersøgelsen givet belæg for at hævde, at der såvel socialt som geografisk var tale om et ret bredt udsnit af befolkningen. Størst var nok den socio-økonomiske spredning: Såvel de mindrebemidlede som de velstående og kapitalstærke borgere bidrog til lånene. Geografisk set var tendensen, med udjævning af alle nuanceforskelle, at sydslesvigerne bidrog forholdsmæssigt mere til lånene end nordslesvigerne. Det hang ikke mindst sammen med de nationale tilhørsforhold og den politiske udvikling. Betragtet under ét var tvangselementet ved lånene størst i Nordslesvig, mindst i Sydslesvig.

Det andet spørgsmål gjaldt motiverne for at bidrage til lånene. Her har studiet peget på en lille håndfuld grundmotiver, der som oftest var sammenflydende. Nogle indbyggere bidrog til tvangslånene af frygt for repressalier. Andre bidrog af pligttroskab over for statholderskabet eller på grund af patriotiske følelser for den slesvig-holstenske og/eller tyske sag. Et tredje motiv var den traditionsbundne respekt, stedvis grænsende til ærefrygt, folk i almindelighed nærede over for de kongelige embedsmænd, hvoraf en stor andel trådte i den provisoriske regerings tjeneste ved Treårskrigen udbrud. Endelig, og måske mest nyskabende, har undersøgelsen vist, at mange kreditorer var drevet af økonomisk-rationelle motiver i deres beslutning om at udgive penge til tvangslånene. Særlig synes den offentlige garanti af lånene at have haft betydning.

Uanset karakteren af de bagvedliggende motiver må det for den nutidige iagttagere forekomme iøjnefaldende – krigssituationen og de usikre fremtidsudsigter taget i betragtning – at så forholdsvist mange individer og institutioner i hertugdømmet Slesvig bidrog til tvangslånene. Forklaringen skal formentlig et langt stykke af vejen søges i, at tvangslånet i 1849, det eneste af lånene, der for alvor bragte penge i kassen, blev udskrevet på et tidspunkt, hvor hertugdømmet i over et år havde været regeret af en anden myndighed end den kongelige danske. En vis stabilisering i den rådende tilstand var indtrådt. Dertil kommer, at bestyrelseskommissionen i Flensborg og i endnu højere grad

centralmagten i København om ikke geografisk så i hvert fald mentalt befandt sig langt væk. At udlåne penge under disse konditioner har sikkert forekommet mindre hasarderet, end det umiddelbart kan synes.

Det tredje og sidste spørgsmål vedrørte de argumenter, der efter Treårskrigen afslutning fremsattes for at få regeringen til at anerkende tvangslånene som kommunegæld. Undersøgelsen har klarlagt, at der var tale om et bredspektret sæt af begrundelser. Alle de tre klassiske appellformer, logos (fornuft), patos (følelser) og etos (troværdighed), er således rigt repræsenteret i petitioner og stænderforsamling. Fornuftsmæssigt argumenteres der for tvangslånenes gyldighed ved henvisning til forhold som truslerne om militær eksekution, fraværet af beskyttelse og folkerettens grundsætninger. Appellen til følelserne fremkommer tydeligt ved de mange henvisninger til umyndige, gamle og mindrebemidlede långiveres skæbner. Troværdigheden appelleres der til, når modstanden mod tvangslånenes inddrivelse fremhæves, hvad der f.eks. er tilfældet i petitionen fra landskabsforsamlingen i Stabelholm. Det kan således konkluderes, at kreditorerne benyttede sig af forskelligartede argumentationsformer i bestræbelserne på at få regeringen til at anerkende tvangslånene.

Det er bemærkelsesværdigt, at ingen af de undersøgte kilder peger på det ganske relevante forhold, at tilbagebetaling af tvangslånet af 1849 faktisk ikke, under de givne omstændigheder, var hjemlet i forordningen om dette låns udskrivelse. Her hed det netop udtrykkeligt, at staten kun var forpligtet til at tilbagebetale lånene til kreditorerne under forudsætning af, at pengene refunderedes af de tyske stater eller en tysk centralmagt. Dette skete, som artiklen har påvist, kun i meget begrænset omfang. Når den danske regering ikke fremdrog dette forhold som argument for tvangslånenes ugyldighed, skyldtes det den dybe uvilje mod at beskæftige sig med alt, der vedkom oprørsstyret under Treårskrigen.

Johann Kópke fra Bustrup så formentlig aldrig sine penge igen. Hvorvidt hans tilfælde også udtrykker det generelle billede, er ikke belyst tilbundsgående inden for artiklens rammer. En nærmere undersøgelse af dette spørgsmål ville formentlig komme til det resultat, at nogle långivere fik deres penge retur, mens andre, givetvis de fleste, led permanente kapitaltab.²⁷³ Indtil et andet studie nærmere afdækker omfanget af lånesummernes tilbagebetaling, må det stå som resultat, at tvangslånene skabte en række triste skæbner, som dem der er givet eksempler på i nærværende

---

²⁷³ LASH Abt. 62¹ indeholder sagsakter om tvangslånene i årene umiddelbart efter 1864.

artikel. Dertil kommer naturligvis forstyrrelsen af det normale kreditflow, som ikke alene krigen selv, men også dens finansiering gav anledning til.

SUMMARY

The Compulsory Loans.

On Fiscal Conditions in the Duchy of Schleswig during and after the First Schleswig War

During the First Schleswig War (1848-51), the governorship instated by the Schleswig-Holstein insurgents who demanded secession from the Danish crown, levied three compulsory loans upon the districts of the region. However, only the two first were actually collected as the final one was decided just a few months before the end of the war. The compulsory loans were a war tax, with the particular characteristic though, that in principle those citizens who contributed enjoyed status as creditors. Eventually, the money would be paid back, fully and with interest.

The purpose of the first loan, imposed May 1849, was the creation of funds for provisioning the pan-German troops that assisted the Duchies in their war against the Kingdom of Denmark. The collection of the requested amounts took place by each district issuing interest-bearing loan certificates to citizens in exchange for cash. They passed the yield on to the Schleswig-Holstein treasury that in its turn issued bonds to the district authorities. The second loan was raised in April 1850 with the purpose of covering the deficit created by the swelling war expenditure. The procedure was the same as in the previous case.

The present study shows that in the Duchy of Schleswig all strata of the population were involved in paying: small savings bank depositors no less than people of more substantial wealth. Some would do so on a voluntary basis or after some persuasion, seeing it as a civil duty and/or a sensible investment. On a number of occasions though, especially in the northern districts where pro-Danish sentiments prevailed, local residents would only pay up after threats by central authorities to take possession by military execution. In some instances, this measure was actually carried into effect.

After the war, the Danish regime, reinstated after making peace with the German powers and defeating the insurgents, refused to acknowledge the validity of the compulsory loans. In other words, the state was entirely unwilling to underwrite the debt incurred to local units by the former rulers of the territory. At the same time, district authorities, according to legal arrangements made

when the loans were raised, were not justified in, let alone obliged to, reimburse the money raised from local citizens on behalf of the – at the time – legitimate holder of sovereign government power. The judicial system refused on principle to deal with any matter regarding the compulsory loans.

However, over the period between the two Schleswig Wars, the assembly of the estates of the Duchy of Schleswig became the forum of encompassing debates on reimbursement. A number of individuals, groups and incorporated units, all of them among the contributors, endeavoured through the agency of the Assembly to persuade the Danish government to recognize the loans as municipal debt, thus permitting repayment. A few concessions were made, but a general solution was not reached until the 1870s when the Prussian state, of which the Duchies now formed part, covered a portion of the great loss many Schleswig districts had suffered on account of the compulsory loans.

The monetary reform of 1854 in the Duchy of Schleswig: a case of attempted state-building

This article is a survey of the monetary reform of 1854 in the Duchy of Schleswig, then part of the Danish monarchy. The reform can be seen as the third of three major attempts to overcome the economic and political difficulties associated with a heterogeneous and divided monetary system within the Danish state in the period from the end of the eighteenth to the middle of the nineteenth century. Informed by theories of institutional economics and state-building and based on contemporary sources, the article critically examines the problematic implementation of a single currency in a nineteenth century region torn by ethno-political tensions and upheaval. The national split between German and Danish in the Duchy seriously hampered the dissemination of the new currency, thus obstructing the reform and the fulfilment of its underlying ambition: to transform Schleswig into a more harmonious polity within the institutional framework of the Danish composite monarchy.

Keywords: economic history; monetary reform; Duchy of Schleswig; state-building.

From an institutional point of view, the economic benefits of a single, harmonized monetary system, confined to and firmly embedded within the territory of any given sovereign state, seem theoretically incontestable.²⁷⁴ By avoiding constant monetary conversions and exchange rate fluctuations, a great amount of resources – measured in time as well as money – are saved. Transaction costs, incurred when trading goods and services, are reduced, leading to greater efficiency in the overall economic system of the society in question. In addition, the incentive to speculate in the occasional lack of or varying exchange rates between specific currencies circulating

---

²⁷⁴ Helleiner, *Territorial Currencies* (2003); North, *Institutions* (1990); Kenwood and Lougheed, *Growth* (1992), 103.

within the borders of a fixed territory will most likely decrease when a common currency is settled upon. A firm, unified, and stable monetary system thus provides substantial impetus for national economic growth. Admittedly, the explanatory value of this theoretical perspective is reduced by its neglect of foreign trade and international capital flows. On a national level, however, the fact remains that the main actors of state-building in the nineteenth century considered a uniform and standardized coin and banknote system to be a cornerstone of the strong, consolidated state they envisaged.

In the Danish state, three large-scale attempts at establishing such consistent monetary structures were made from the late 1780s to the 1850s. The best-known effort at instituting a harmonized monetary system by the Danish government was the so-called *statsbankerot* [state bankruptcy] of 1813. While this reform has been subject to a substantial amount of scholarly work,²⁷⁵ less attention has been paid to the last of the three attempts at monetary unification, the monetary reform of 1854. At first glance, this law seems indeed to have had only a minor impact on the economy: for most of the Danish state, the reform essentially did little else than change the name of the existing main currency unit from *rigsbankdaler* to *rigsdaler*. In the case of the Duchy of Schleswig, however, the act of 1854 constituted a serious attempt at transforming older monetary structures into new more standardized and complete structures. Two recent studies have discussed the reform in the context of related research subjects. Märcher (2012) explores different aspects of the minting process in connection with the *rigsdaler* reform and emphasizes the magnitude of the monetary operations conducted. In his study of the link between money and nationalism, Sørensen (2013) stresses the importance of the reform of 1854 as a means of reintegrating the Duchies into the Danish monarchy. Furthermore, in his book *Sølv- og Guldmøntfod 1845-1914* from 1930, Julius Wilcke

---

²⁷⁵ Rubin, *Studier* (1892), 268-320; Svendsen et al., *Pengehistorie* (1968), p. 84-127; Henningsen, 'Statsbankerotten' (2013).

discusses the debates on monetary matters in the Danish monarchy in the 1840s and 1850s.²⁷⁶ None of the above studies, however, deals with the direct impact of the reform in the Duchy of Schleswig, nor do they scrutinize the immediate outcomes of the monetary change. The present article examines the effects of the introduction of the *rigsdaler* in Schleswig by addressing the following questions:

First, how did the inhabitants of the Duchy respond to the introduction of the *rigsdaler* currency? As a region within the Danish state, Schleswig in the 1850s was troubled by latent political unrest due to existing tensions between the German and the Danish communities living there. It is easy to imagine that this hampered the currency's spread, as the introduction of the new legal tender was widely regarded as a means of illicitly imposing Danish institutions onto the Duchies.

Second, were there regional variations in attitudes towards the *rigsdaler* in Schleswig? As the first half of nineteenth century progressed, an ever-deeper national cleavage materialized between German-minded and Danish-minded citizens. The respective national allegiances, however, were unevenly distributed across the region. The possible existence of centres of dissatisfaction in the landscape may, all else being equal, have challenged the implementation of the reform in these locations more than in others.

Third, which policy measures did the Danish government take in order to fulfil the goals of the reform? The government was perfectly aware of the discontent among the Duchy's German-minded population. Furthermore, the region was still in the process of recovering from three years of civil war (see below). Considering these facts, it seems reasonable to expect that the authorities in Copenhagen prioritized the implementation of the reform in Schleswig.

---

²⁷⁶ Märcher, *Møntsteder* (2012); Sørensen, 'Monetary romanticism' (2013); Wilcke, *Sølv- og Guldmøntfod 1845-1914* (1930).

Fourth and finally, to what extent was the reform in accordance with contemporary monetary undertakings in other European states? The revolutionary events of 1848 embraced most of continental Europe. In the majority of states, the turbulence of the period was followed by a restoration of pre-revolutionary regimes. Denmark proper to some extent represented an exception to this rule, as the liberal constitution of 1849 largely survived the reinstallation of conservative forces in Europe (even if some retrogressive or restrictive changes to the constitution were made in the following decades). As for the Duchies, not covered by the Danish constitution, the formal power of the king was still close to absolute. Likewise, the fact that the Danish government had to take into consideration the mutual national animosity between groups within the state was a basic condition shared among other European decision-makers like the Habsburg monarch, the Prussian king, or the Russian Tsar. Overall, reflecting on these circumstances, it seems reasonable to suppose that the motivations for introducing a common currency in the Danish monarchy did not significantly deviate from the European norm.

The first part of what follows is an overview of the historical background of the Duchy of Schleswig and its relationship with the Danish monarchy. The second part outlines the theoretical perspective of the study and comments on the sources used. The third part, which constitutes the main section of the article, considers the monetary structures of nineteenth-century European states in general and of the Danish monarchy in particular. Against this background, it then goes on to examine the evidence in the case of Schleswig. The fourth part offers a conclusion on the findings.

1. The Duchy of Schleswig

Schleswig was one of three geographically defined areas tied to the Danish crown as Duchies. Its origin as a jurisdictional unit dated back to the thirteenth century.²⁷⁷ The Danish monarchy

---

²⁷⁷ Rasmussen, 'Slesvig, Hertugdømmet' (2011).

consisted of the Duchies; the royal core territory of ‘the Kingdom’, that is, Denmark proper; Denmark’s colonies; and up until 1814, Norway. The river Eider was the natural border between the two larger Duchies, Schleswig and Holstein. The smaller Duchy of Lauenburg, part of the Danish monarchy from 1816, was located southeast of Holstein. This state formation is often referred to by historians as the Danish *helstat* [unified state] although this term in fact coincides more specifically with the Danish-Schleswig-Holstein-Lauenburg state of the period between 1850 and 1864.²⁷⁸ In the mid-1840s, the Danish monarchy, not counting its overseas possessions, had around 2,300,000 inhabitants: 1,400,000 in Denmark proper; 480,000 in Holstein; 360,000 in Schleswig; and 46,000 in Lauenburg.²⁷⁹ In terms of landmass, Schleswig and Holstein made up about two-fifths of the Danish national territory. With regard to their stage of economic development, the Duchies, and in particular Holstein, were in a more advanced position than the Kingdom. As for Schleswig, however, this standing diminished gradually from the 1830s or 1840s as the economic progress quickened in Denmark proper. Furthermore, the Duchies did not have the same degree of uniform legislation as did the Kingdom. Some areas had freedom of trade, others did not, and some of the estate districts had their own, private jurisdiction.²⁸⁰ This tendency toward heterogeneity recurred in the monetary system, as the article will show. The following section depicts historical development in the Duchy prior to the reform of 1854.

Owing to its geographical position as a bridge between the distinctly German Duchy of Holstein and the Danish Kingdom, two ethno-linguistic groups – German and Danish respectively – of approximately the same size occupied the Duchy of Schleswig. As mentioned in the introductory section, the geographical distribution of the two groups was uneven. Roughly speaking, the Danish-

---

²⁷⁸ Degn, ‘helstaten’ (1999); Rian, ‘urokkelige helstat’ (2007).

²⁷⁹ Bjørn, *Borgerkrig og revolution* (1998), 12.

²⁸⁰ The private jurisdiction for the estates, the so-called *patrimonialjurisdiktion*, was abolished in the beginning of the 1850s. See Hansen, ‘Godssystemets afvikling’ (1992).

speaking and Danish-minded inhabitants lived in the northern part of the Duchy while the German-speaking and German-minded population was concentrated in its southern parts.²⁸¹ The coexistence of the two²⁸² nationalities in Schleswig was traditionally relatively frictionless, with the king and the monarchy constituting a unifying force that bound them together. The founding of the German Confederation in 1815, of which Holstein and Lauenburg became members, caused a temporary surge in German national manifestations in the southern parts of the territory of the Danish monarchy.²⁸³ Nevertheless, even though ideas of a 'German nation' were being slowly fostered, citizens of the Duchies generally remained loyal to the Danish state.²⁸⁴ That all changed from the beginning of the 1840s, when differences of opinion between the German and Danish communities came to prominence and ended in conflict. Ignited by the wave of European revolutions of 1848, a civil war broke out in the Danish monarchy in March that year. On the one side stood the supporters of a united state of Schleswig-Holstein as part of a greater Germany. On the other side stood the forces that wanted to tie Schleswig more closely to Denmark proper or to at least quell the rebellion in the Duchies. The insurgents in the Duchies quickly took over the strong fortification at the city of Rendsburg and set up a provisional government to rule Schleswig and Holstein. Outnumbered by the Danish army rushing towards the Duchies, the Schleswig-Holsteiners applied for help from the German states. Inspired by the vision of a unified Germany and spurred on by its intra-German competition with Austria, the Prussians intervened in the military conflict on the side of the

---

²⁸¹ This state of affairs was complicated by the fact that there was no perfect correlation between language and national conviction. Many German-minded citizens had Danish as their mother tongue and vice versa. In addition, country dwellers with Danish allegiances lived in the central part of South Schleswig, while strong German minorities were represented in the market towns of North Schleswig.

²⁸² A third and smaller ethnic group with its own language, the Frisians, lived in the western coastal areas. The Frisians, however, were not generally considered a national group.

²⁸³ Hansen et al., *Sønderjyllands Historie 2* (2009), 13.

²⁸⁴ Kraack, 'Gesamtstaatspatriotismus' (2012); Pauly, 'Gesamtstaat' (1952).

Schleswig-Holstein forces. The advantage caused by this strong military reinforcement was nullified later in the war, however, as Prussia and other intervening German states were forced to pull out due to diplomatic pressure, primarily from Russia. Peace was formally concluded in the beginning of 1851, ending what became known as the Three Years' War (or First Schleswig War). Neither of the combatants was an obvious victor. Nevertheless, the Danish-German monarchy was re-established on its pre-war basis, with the exception, as mentioned above, that Denmark proper changed during the war from being an absolutist state to being a constitutional monarchy.

Every one of the long succession of Danish governments in the post-war period had its own underlying agenda in national policy, not least concerning the future affiliation of Schleswig. The matter occasionally caused turmoil even within specific governments between 1850 and 1864. While some ministers wanted to tie Holstein closer to Denmark, integrating the Duchy into the Danish monarchy, most of the leading political figures of the time considered the Eider to be the natural state border. To this party, the ideal state was a united nation-state consisting of Denmark proper and Schleswig, with Holstein completely left out. Despite these differences of opinion, all governments of the period shared one main objective: to enhance the power of the state as a means of keeping hold on one or both of the Duchies. This was done by engaging in a process of state-building. In practice, leaving out for a moment the theoretical approach, the actions taken by the Danish authorities in building a strong state had profound implications. In the beginning of the 1850s, the remaining differences in customs duties between the Duchies and the Kingdom were harmonized, as was the system of taxation.²⁸⁵ Ministries of Schleswig and Holstein-Lauenburg were established in Copenhagen, and regional autonomy was limited. Traditional local and regional privileges were abrogated, and state power became more dominant as semi-feudal structures were

---

²⁸⁵ Winding, *Frihandelsproblemet* (1959), 19f.

broken down. Reforming the monetary system, as this article argues, was an important component of this trend.

2. Theoretical approach

Over the course of the nineteenth century, a process of state- or nation-building took place in most countries in the western world as a means of strengthening and consolidating control over the territory within their boundaries.²⁸⁶ The two concepts are not synonymous though. State-building refers to the process of military and territorial consolidation, in which the boundaries of the state are fixed and reinforced. Many scholars have stressed the significance of recurrent warfare between polities and their striving for geopolitical hegemony as a key factor in the formation of states on the European continent in the Early Modern period.²⁸⁷ Nation-building in turn, has more to do with the construction of cultural boundaries and is defined by political scientist Stein Rokkan as an ‘accentuation of the cultural significance of borders between territories.’²⁸⁸ Generally speaking, the formation of the nation-state, at least in its initial phases, was not strictly a top-down process. Often, intellectuals of various kinds, such as editors, publicists, or politicians, spurred on the process by cultivating and popularizing the history and symbols of the nation.²⁸⁹

These brief definitions imply that the process of state-building would most frequently, but not necessarily, precede that of nation-building. Furthermore, the split between the concepts has a decisive implication in the case of Schleswig: Since the official objective of the Danish government for most of the 1850s was not the formation of a culturally and ethnically homogeneous state but of a bicultural unified polity, the term nation-building is to some extent unsuitable. State-building as a

---

²⁸⁶ Bayly, *Modern World* (2005), 247.

²⁸⁷ Tilly, *Capital* (1992); Giddens, *Nation-State* (1987).

²⁸⁸ Flora, ‘Introduction’ (1999), 67.

²⁸⁹ Breuilly, ‘Nationalism’ (2009), 14.

concept, on the other hand, seems too much associated with the historical period between the High Middle Ages and the French Revolution.²⁹⁰ In addition, it contains no specific guidelines that can support an understanding of the motives behind the introduction of a unified monetary system. In order to bridge this theoretical gap, I draw upon Michael Mann's concept of the *infrastructural power* of the state. According to Mann, infrastructural power can be defined as 'the capacity of the state to actually penetrate civil society and to implement logistically political decisions throughout the realm.'²⁹¹ Although his focus is on earlier periods of history, Mann explicitly mentions coinage as an example of the infrastructural power of the state.²⁹² Integrating these different perspectives into each other, I define state-building as targeted actions from the side of leading internal forces (the government) in order to create uniform administrative, legal, and economic structures. In order to establish or improve these structures, an *active* state was required. Apart from foreign investments in the Danish infrastructure,²⁹³ this must be construed as part of domestic affairs. The post-Cold War interpretation of the concept of state-building, implying an intervention of external forces in order to stabilize weak states that pose a threat to international society, is irrelevant in this context.²⁹⁴ Nevertheless, the Danish government actually *was* under great external pressure from the powers of the Concert of Europe to settle national disagreements within the monarchy. This served as a further incentive to build a strong state.

Somewhat surprisingly, the efforts to incorporate the Duchies, or Schleswig alone, have been subject to little attention in discussions by political scientists on Danish state-building.²⁹⁵ For

---

²⁹⁰ Kuhnle et al., *State Formation* (1999).

²⁹¹ Mann, *State, War and Capitalism* (1988), 5.

²⁹² Mann, *State, War and Capitalism* (1988), 9.

²⁹³ Foreign investment in this period consisted primarily of British capital investment in the construction of railroads.

²⁹⁴ Robinson, 'International Politics' (2007).

²⁹⁵ Knudsen and Rothstein, 'State Building' (1994).

historians, the ‘loss’ of the Duchies in 1864 is normally considered a significant defeat, a reasonable assessment from a politico-military point of view. However, when referring to the formation of modern Danish society, many scholars are inclined to see the territorial loss as more or less a prerequisite for setting out on the final stretch of the path of modern state-building.²⁹⁶ The underlying assumption is that the binational arrangement was blocking the realization of Denmark’s potential to become an accomplished, homogenous nation-state.

A remark on the source material of this study is appropriate. To illustrate the concrete impact of the monetary reform in the Duchy, contemporary articles from the *Flensburger Zeitung* newspaper have been included in the survey. The content of the newspaper reflected the political and economic interests of the majority of merchants and ship-owners in Flensburg, the biggest town in Schleswig. As most of them had strong economic ties to the Danish monarchy,²⁹⁷ the paper was strongly biased towards supporting the *helstat*, that is, the dual state under Danish hegemony. Furthermore, news of trade and business took a dominant position in the columns. The newspaper took a great interest in matters concerning the monetary system and fully supported the introduction of a common currency for the Danish state.²⁹⁸ Correspondence between different authorities of the Danish monarchy concerning the monetary reform was examined as well. This material is held at the Danish National Archives in Copenhagen.

Having defined the basic theoretical concepts, the next section investigates the impact of the monetary reform of 1854 in Schleswig. To place the law in its proper context, this part begins by outlining contemporary European monetary arrangements in general. The section also highlights a

---

²⁹⁶ Jensen, ‘Nationalstat’ (2001).

²⁹⁷ Hjelholt, *Christian Hansen* (1963), 30.

²⁹⁸ *Flensburger Zeitung*, 4 December 1852; *Flensburger Zeitung*, 10 March 1853.

few significant events in the earlier monetary history of the Danish state that facilitate understanding of the law in question.

3. The three great monetary reforms

Before a thorough reorganization of the monetary systems of the European states was conducted during the nineteenth century, the monetary spheres in these societies were characterized by traditional structures. The pre-modern monetary system, in other words, differed profoundly from that of today.

Firstly, notes and coins were considered distinct and essentially different monetary means of payment, even if they were denominations of the same currency.²⁹⁹ Ever since their official appearance in the Danish money circulation at the beginning of the eighteenth century, banknotes had been regarded as inferior to coins. Many people simply did not consider banknotes to be real money, especially not if the notes were inconvertible.³⁰⁰ Consequently, banknotes were mainly used for monetary transactions involving the state.

Secondly, coins, as the actual foundation of the pre-modern monetary system, had three common types of value, compared to two today.³⁰¹ Besides their nominal value and market value, the coins also had an intrinsic value, which was determined by their fineness, that is, the share of precious metal used in the alloy. Because of this intrinsic value, coins were considered regular tradable goods, the price of which depended on such conditions as degree of wear and tear, cost of transport, and size of the overall supply. Furthermore, devaluations were carried out by lowering the amount of precious metals in the coining process. One of the main features of pre-modern monetary systems

---

²⁹⁹ Svendsen et al., *Pengehistorie* (1968), 17.

³⁰⁰ Svendsen et al., *Pengehistorie* (1968), 53.

³⁰¹ Märcher, *møntsteder* (2012), 29-31.

was precisely the prevailing position of such ‘commodity money’ over ‘fiduciary money’, that is money with a value unrelated to its inherent amount of precious metals.³⁰²

Thirdly, no clear-cut segregation of territorial currencies existed until well into the nineteenth century. Indeed, several – often many – different currencies circulated within the same state territory, without necessarily being in any firmly anchored rate of exchange to each other. In England and France, the diversity was not as great as in the German states, in which French, British, Russian, and Danish coins still made up a substantial part of the domestic monetary flows in the first decades of the nineteenth century.³⁰³ Although the heterogeneity of the monetary system was not as pronounced as in the German states, a variety of different foreign, mainly German, coins circulated within the territory of the Danish *helstat*. This state of affairs applied in particular to the Duchies and the southern part of Jutland. The extensive commercial activity between this part of the Danish monarchy and some of the German states, above all the city-state of Hamburg, caused a broad range of foreign coins to circulate alongside the Danish standard coins.³⁰⁴ Other factors besides trade influenced the composition of the monetary supply. During the Three Years’ War, the influx of Prussian *thalers* into the Duchies was extraordinarily great due to the economic policy pursued by the provisional government. Considering these aspects of the monetary system, one can see that the economic agents in Schleswig were accustomed to handling a diverse range of coins in everyday trade. In general, the inhabitants do not seem to have considered this a circumstance of greater inconvenience.³⁰⁵

---

³⁰² Helleiner, *Territorial Currencies* (2003), 20-21.

³⁰³ Holtfrerich, ‘Monetary Unification’ (1989), 218.

³⁰⁴ Nielsen, ‘mønthistorie’ (2002).

³⁰⁵ Only a few primary sources from contemporary Schleswig express that the parallel use of different currencies was a problem. For an example of the general trend, see Janus (ed.), *Sieben Jahre* (1998).

As pointed out in the introductory part of the article, three attempts at instituting a uniform and standardized monetary system were carried out from the end of the eighteenth to the middle of the nineteenth century within the framework of the Danish monarchy. The challenges were not the same on these occasions, and each of the three attempts at harmonizing the monetary system called for different solutions. Nevertheless, in spite of variations in background conditions, the basic monetary goal of the rulers was the same: the creation of a single currency for the territorial possessions of the Danish monarch.

The first attempt at forming a nationwide, single currency for the Danish monarchy was made in 1788. The point of departure for this reform was the ambition to tidy up the state's finances and improve the framework conditions for business and industry.³⁰⁶ The prevailing *courant* coins and banknotes, by then the standard legal tender of the Danish monarchy, were to be substituted with another unit of value, namely the *specie* coins and *specie* banknotes under a changed denomination.³⁰⁷ The monetary standard of silver was to be retained. The plan was to phase in this new money in two separate stages for the main parts of the monarchy: Schleswig and Holstein first, then Denmark proper and Norway. As a base for the issuing of *species* money, two separate banks, called *species* banks, were established: one for the Duchies in the Holstein city of Altona in 1788 and one for the Kingdom and Norway in Copenhagen in 1791. However, while the reform was carried out effectively in Schleswig and Holstein, its execution in Denmark-Norway was marked by inconsistency. Firstly, the great amount of old and inconvertible *courant* banknotes in circulation was a burden. Secondly, the fact that the bank in Copenhagen that held the coinage privilege was privately owned by a joint-stock company with limited silver reserves, in contrast to the state-

---

³⁰⁶ Wilcke, *Specie-, Kurant og Rigsbankdaler* (1929), 76.

³⁰⁷ 'Specie' literally means the main monetary unit with the higher nominal value in contrast to smaller denominations for use in most transactions.

owned bank in Altona, further enhanced the problems. Indeed, the shareholders of the former was incapable of supplying the silver reserves necessary for issuing a sufficient amount of *specie* banknotes.³⁰⁸ In addition, a trade crisis set in at the turn of the century, causing irreparable damage to the *specie* bank in the Kingdom.³⁰⁹ Consequently, the ambitions of a single currency were not fulfilled.

The second attempt at establishing a unitary currency was made towards the end of the Danish participation on the losing French side in the Napoleonic Wars. The monetary system of the monarchy had been wrecked during the war due to the excessive issuing and influx of inconvertible and unstable banknotes in the circulation. Owing primarily to a much more solid base of precious metals in Schleswig and Holstein, the banknote system of the Duchies did not collapse as quickly as it did in the Kingdom. In the final period of the war, however, the banknotes in the Duchies lost their convertibility as well.³¹⁰ The government's answer to these monetary difficulties was a complete reorganization of the monetary system of the Danish state. This restructuring, *statsbankerotten*, had profound implications. The finances were to be restored and the monetary circulation modernized by the founding of a state-owned bank with a monopoly on issuing notes. A new monetary unit, the *rigsbankdaler*, was introduced. The new national bank, *Rigsbanken* [The Bank of the Realm], had its domicile in Copenhagen and was meant to cover the whole monarchy. However, persistent and vehement protests by powerful interests in the Duchies soon weakened the actual impact of the monetary reform in this part of the monarchy, as the government was compelled to carry out substantial derogations. A long-term consequence of the reform in the case of Schleswig (and Holstein) was that a bipartite monetary system was institutionalized. In most

---

³⁰⁸ Märcher, 'Danish banking' (2010), 135.

³⁰⁹ Wilcke, *Specie-, Kurant og Rigsbankdaler* (1929), 192.

³¹⁰ Rubin, *Studier* (1892), 256; Hansen et al., *Sønderjyllands Historie 1* (2008), 460.

cases, the new *rigsbankdaler* was reserved for transactions with state authorities, whereas the old *courant* made up the basis for private monetary transactions.³¹¹

There were several reasons for the opposition in the Duchies against the *rigsbankdaler* in the decades following 1813. Initially, resistance was sporadic and uncoordinated and had limited impact. However, following the founding of the *stænderforsamlinger* [Assemblies of the Estates of the Realm]³¹² in the first half of the 1830s, abrogation of the *rigsbankdaler* and full reintroduction of the *courant* became an explicit political issue as most of the deputies from the Duchies wanted to get rid of the currency created in 1813. Indeed, in 1837, the two assemblies in the Duchies addressed the king with the proposal of permanently removing the *rigsbank* currency from circulation in Schleswig and Holstein. The following section gives an overview of the case against the *rigsbankdaler* in the Duchies. These opinions were prevalent in the whole period from 1813 to the monetary reform in 1854.

One main complaint was that the difference in the ratio of subunits between the *courant* and the *rigsbankdaler* complicated changing.³¹³ Besides the general nuisances caused by this feature, the troublesome rate of conversion had an economic downside as well. Payment to the public coffers in other currencies than the *rigsbankdaler* was allowed following the introduction of the new common currency in 1813, yet given that the official monetary unit of the monarchy was now the *rigsbankdaler*, taxes and fees paid in other currencies had to be calculated using the *rigsbank* currency as a base. Many taxpayers in the Duchies had the impression that they suffered an

---

³¹¹ Hansen, *Hjemmetyskheden* (2005), 79.

³¹² The formation of such assemblies was promised in the Final Act of the Congress of Vienna. Four assemblies were created in the Danish monarchy: two representing the Kingdom, one representing Schleswig and one representing Holstein. With the outbreak of the Three Years' War, the two assemblies of the Duchies united.

³¹³ The *rigsbankdaler/rigsdaler* as a main unit was subdivided into six *mark á 16 skilling*, the *courant* main unit in three *mark á 16 skilling*. One *rigsdaler courant* was equal to $1 \frac{3}{5}$ *rigsbankdaler*, cf. Fangel, *Haderslev* (1975), 101.

economic loss during this process of calculation.³¹⁴ The fact that many public authorities continued keeping their accounts in *courant*, despite its unofficial status, only made matters worse. Likewise, the bothersome conversion ratio between the *rigsbankdaler* and a variety of specific foreign – that is, German – currencies prompted criticism. The majority of merchants in the Duchies wanted to keep the *courant* for the sake of their trade relations with the German states in general and Hamburg in particular, as this currency fitted the denominations of the German monetary units better than did the *rigsbankdaler*. Furthermore, economic ties to the south were not confined to the Duchies. In fact, a substantial part of southern Jutland across the border in Denmark proper calculated in *courant* as well.³¹⁵ A third point of criticism was the general lack of *rigsbank* small change, which had characterized the circulation of money in the Duchies ever since 1813. This fact was a staple argument in the agitation for the reintroduction of the *courant*, the claim being that the *rigsbank* currency was unable to fulfil the monetary needs of everyday trade in the Duchies. Fourth and finally, the legal obligation for all tradesmen to post their accounts in *rigsbankdaler* was scorned with reference to the fact that this currency was rarely used in actual business.³¹⁶

The underlying tone of the various arguments against the *rigsbankdaler* was increasingly nationalistic: Danish money was widely regarded as a harbinger of a complete Danification to be forced upon the Duchies. According to the Danish newspaper *Fædrelandet*, aggression against the Danish money in the beginning of the 1840s was so strong that every shop in the Duchy had the text ‘Hier wird nur in Courant gehandelt, nicht in Reichsbankgeld’ [We only do business in courant, not

---

³¹⁴ Rubin, *Frederik VI's tid* (1895), 383-384.

³¹⁵ Bergsøe, *Den danske Stats Statistik* (1847), 644.

³¹⁶ *Tidende for Forhandlingerne ved den (...) Provindsialstændersforsamling for Hertugdømmet Slesvig*, 1836, 1838, and 1840.

in rigsbank money] written above the door.³¹⁷ Although this was undoubtedly an exaggeration, the message certainly foreshadowed difficulties to come.

Trying to reach a compromise, the Danish government acceded partly to some of the demands from the opposition.³¹⁸ At the same time, however, withdrawal of the *courant* from circulation – melting down the coins – was steadily carried out.³¹⁹ Further steps toward monetary unity were checked by the outbreak of the Three Years' War in March 1848. Not only did the war cause a stop in monetary reform, it also meant a serious setback to the ongoing endeavours of the Danish authorities to eradicate the *courant* and other unwanted currencies from the Duchies. During the war, the provisional government issued its own coins and banknotes. The aims of the new authorities were, in accordance with the opinion of the united *stænderforsamling* of the Duchies, to eliminate the *rigsbankdaler* and restore the *courant* to its previous prominence.³²⁰ The enhanced influx of Prussian *thalers* mentioned above further distorted the monetary base compared to its pre-war composition. After the war, the reinstalled Danish authorities nullified the monetary laws made by the provisional government.³²¹ Attitudes, however, remained unchanged. In the following years, the denunciation of the *rigsbankdaler* by the majority of inhabitants in the Duchy continued.³²² This unresponsive attitude was supported by some short-term consequences of the monetary policy of the provisional government. Most noticeable and of greatest impact was the rather massive inflow of Prussian coins. This money had been relatively common in Schleswig during the time before the Three Years' War, but now Prussian coins became an extensive part of the monetary circulation. 'The fact that almost all major coins in circulation are embossed with the picture of the Prussian

---

³¹⁷ Frandsen, *Opdagelsen* (1995), 448, reference 132.

³¹⁸ Wilcke, *Specie-, Kurant og Rigsbankdaler* (1929), 388-399.

³¹⁹ Märcher, *møntsteder* (2012), 188.

³²⁰ Märcher, *møntsteder* (2012), 201.

³²¹ *Flensburger Zeitung*, 5 April 1853; Märcher, *møntsteder* (2012), 206.

³²² Neergaard, *Under Junigrundloven* (1973) [1916], 76.

king has a most pernicious effect on the mindset of the common man,' as *Flensburger Zeitung*, probably with some exaggeration, wrote in the spring of 1853.³²³ The abundance of Prussian coins certainly did not pave the way for the introduction of the *rigsdaler*.

The law of February 1854 represented a third attempt to establish a unitary currency for the Danish monarchy.³²⁴ This reform meant that the denominations of the *rigsbank* money virtually remained unchanged. The only obvious alteration was that the word 'bank' was formally erased from the name of the currency, which became simply *rigsdaler*. This retitling was not arbitrary. While the Danish Minister of Finance held it to be 'rather unimportant' whether or not the use of the name of the pre-1854 currency was prohibited in Denmark proper following the introduction of the *rigsdaler*, he found it of 'utmost importance' that the use of the word *rigsbankdaler* was ruled out in the Duchies.³²⁵ The reform explicitly called for a reconciliation of the opposition with the official monetary system.³²⁶ Clearly, the new name's emphasis on 'the realm' as opposed to merely the institution performing the coinage was an attempt to enhance the infrastructural power of the state in order to quell resistance from civil society in the Duchies against the Danish monetary system. In accordance with this new designation, the reform presented a clear demarcation between legal and illegal tender in the Danish monarchy as well. From January 1854, no public coffers were allowed to receive foreign coins.³²⁷ From April of that same year, this prohibition included old domestic coins as well. The *courant* was banned as were the old *species* coins.³²⁸ Furthermore, merchants were obliged to accept *rigsdaler* as payment.³²⁹ With the implementation of the law, a

---

³²³ *Flensburger Zeitung*, 10 March 1853.

³²⁴ Algreen-Ussing, *Love og Anordninger* (1855), 356-358.

³²⁵ Jørgensen, *Statsrådets forhandlinger* (1962), 344.

³²⁶ *Tidende for Forhandlingerne ved den syvende Provindsialstændersamling 1853*, Anhang I: Collum 372.

³²⁷ Märcher, *mønsteder* (2012), 207.

³²⁸ Algreen-Ussing, *Love og Anordninger* (1855), 357.

³²⁹ Märcher, *mønsteder* (2012), 207.

great piece of machinery was set in motion. In the years of 1854 and 1855 alone, around nineteen million *rigsdaler* were coined at the mints in Altona and Copenhagen, a hitherto unsurpassed amount for the Danish state in such a short period.³³⁰ Simultaneously, the authorities in Copenhagen launched a massive information campaign in the Duchy. In the cities, posters with the wording of the money ordinance were put up, and the text was distributed door-to-door. In towns like Aabenraa and Sønderborg on the east coast of Schleswig, the authorities demanded from the citizens a written declaration on familiarity with the new monetary conditions.³³¹ Likewise, printed tables showing the exchange rate between *courant* and *rigsdaler* were distributed among taxpayers in the Duchy.³³² In schools, new arithmetic books were introduced in line with the new currency unit, and all teaching of calculation in *courant* was prohibited.³³³

The changeover itself was another important aspect of the reform. An adequate amount of *rigsdaler* needed to be available from the very outset to cover the need for legal tender in Schleswig. Moreover, the government had to ensure a smooth transition in order not to incite further opposition against the *rigsdaler* in the Duchy. The process of exchanging *courant* and other old currencies for *rigsdaler* was arranged to meet these ends. Holders of *courant* or any other domestic or foreign currency covered by the reform could show up at almost any given public office in Schleswig and exchange their monies for *rigsdaler*. Even with the minor officials in rural districts, small sums of the new money were deposited for exchange.³³⁴ This procedure no doubt proved effective. In Haderslev, at one of the sites of conversion, the district revenue officer complained in a letter to a friend about a heavy increase in his workload, stating that he was doing

---

³³⁰ Märcher, *møntsteder* (2012), 209.

³³¹ *Flensburger Zeitung*, 29 June 1854.

³³² Rigsarkivet (RA), 'Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 2. Departement, 1. Kontor. 1852-1863 Rigsmøntens indførelse, regnskabsvæsenet m.m.'; *Flensburger Zeitung*, 2 September 1853.

³³³ Hansen, 'Bondeliv' (1990), 105; *Flensburger Zeitung*, 11 July 1853.

³³⁴ *Flensburger Zeitung*, 27 September 1854.

almost nothing besides exchanging *rigsdaler* coins for *courant* from morning until evening.³³⁵

Nevertheless, he was worried that the endeavours to make an adequate amount of the new money go into the monetary supply of the Duchies would be in vain. His concern was not groundless: In spite of the careful precautions taken by the authorities, the new *rigsdaler* coins were not sufficiently finding their way into circulation. Something prevented the bulk of newly minted coins from gaining a foothold in the Duchies. In the case of Schleswig, and in all likelihood, even more so in Holstein, that something was the population.

The following case illustrates this point. In mid-April 1854, the Ministry of the Duchy of Schleswig received a letter from a merchant resident in the town of Hojer in western Schleswig. In this letter, the correspondent complained about the monetary situation in his hometown. He stated that since the time he had started to price his groceries in *rigsdaler*, as required by the law of February 1854, most of his costumers had left him. In addition, all other tradespeople in the area continued using the old *courant* and even preferred foreign German coins to *rigsdaler*. As he put it: 'For peasants and other ordinary folk, calculation in courant will inevitably be easier than using a new standard of coinage; so they are presented with yet another motive for buying from shopkeepers who continue making transactions in courant, while forsaking those who see themselves obliged to list their prices and keep their records according to the official rules.'³³⁶ The merchant from Hojer feared that his business would be destroyed. He implored the ministry to inform him of whether he had misinterpreted the meaning of the law or otherwise to make sure that the reform was properly implemented everywhere. As a direct cause of the merchant's complaint, further investigations into the matter were carried out. In October 1854, the Ministry of Finance in

---

³³⁵ Gregersen, *Laurids Skaus brevveksling* (1970), 383.

³³⁶ RA, 'Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 2. Departement, 1. Kontor. 1852-1863 Rigsmøntes indførelse, regnskabsvæsenet m.m.'

Copenhagen wrote in a letter to the Ministry of Schleswig that the ‘inconveniences’ caused by the monetary conditions in the so-called *blandede distrikter* [mixed districts]³³⁷ in western Schleswig, in which Hojer was located, would be hard to eradicate unless more radical measures were taken.³³⁸ This applied to other parts of Schleswig as well. In Angel in eastern Schleswig, an area with an affluent agrarian economy, the Danish money was met with ill feelings all the way up to 1864.³³⁹

The question of whether the resistance was mainly based on nationalism or on practical familiarity with the *courant* is difficult to answer. It seems indisputable that antipathy towards the *rigsdaler* was connected to hostility towards perceived Danification combined with identification with the German nation. On the other hand, rational and practical considerations were involved as well. People in the Duchy simply did not like the idea of changing to an unfamiliar way of calculating. This was accentuated in a letter from a county official in western Schleswig to the Ministry of the Duchy of Schleswig in July 1854. The letter also made clear that the endeavours to ensure a quick and enduring spread of *rigsdaler* had miscarried. According to the official, the introduction of the *rigsdaler* ‘was made more difficult by old customs [and] lack of knowledge of the calculation.’³⁴⁰ He also claimed that *rigsdaler* small change was all but absent in day-to-day trade in Holstein, Schleswig, and the southern districts of Jutland. Here, the official touched upon a vital point: The insufficient amount of Danish small coins at the consumer’s disposal undermined the implementation of the reform. As already clarified, this was not a new situation; similar

---

³³⁷ This concept refers to the rather complicated jurisdictional circumstances in parts of western Schleswig, where enclaves of territory constitutionally belonging to Denmark proper were found within the Duchy. In some locations, even properties within the same village had different jurisdictional affiliations.

³³⁸ RA, ‘Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 2. Departement, 1. Kontor. 1852-1863 Rigsmøntes indførelse, regnskabsvæsenet m.m.’

³³⁹ Selk, ‘Die Nationale Entwicklung’ (1952).

³⁴⁰ RA, ‘Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 2. Departement, 1. Kontor. 1852-1863 Rigsmøntes indførelse, regnskabsvæsenet m.m.’

observations had been made ever since the introduction of the *rigsbankdaler* in 1813. In the opinion of *Flensburger Zeitung* the year prior to the introduction of the *rigsdaler*, ‘So long as the housewife has nothing besides Prussian thalers and courant small change, etc. in her hands, she will not get the idea to pay the butcher, the provision dealer, etc. in rigsbankdaler; indeed, the sort of money she actually holds will be requested by the shopkeeper, and she will pay it to him.’³⁴¹ In other words, small coins of the denomination authorized by the Danish state were not available in adequate quantities in Schleswig.³⁴² One reason for this was that a substantial portion of the coins fell out of circulation in the Duchies. Some of these coins returned to the Kingdom as payment of taxes and fees.³⁴³ Another share, due to the relatively high fineness of the Danish coins, went to the banks of Hamburg where they were stored. Furthermore, due to trade relations and the fact that the exchange rate of *courant* was generally more rewarding in Hamburg than in the Danish state, many of these coins floated into that city.³⁴⁴ As a result, a large proportion of old coins escaped re-melting. Instead, they often ended up back in the Duchies as payment for the agricultural products of Schleswig and Holstein.³⁴⁵ Following the reform of 1854, the old Danish *courant* was put out of circulation in the Hanseatic towns of Hamburg and Lübeck.³⁴⁶ Additionally, the northern German states of Mecklenburg and Hannover had changed their monetary systems by then, so that they were no longer in consonance with the denominations of the *courant*.³⁴⁷ The readjustment of monetary policy in these German states and cities aided the *rigsdaler*’s advance but had no decisive impact.

---

³⁴¹ *Flensburger Zeitung*, 11 August 1853.

³⁴² *Flensburger Zeitung*, 1 May 1855.

³⁴³ *Flensburger Zeitung*, 3 Juni 1854.

³⁴⁴ *Flensburger Zeitung*, 28 December 1854.

³⁴⁵ *Flensburger Zeitung*, 17 October 1854.

³⁴⁶ Wilcke, *Sølv- og Guldmøntfod 1845-1914* (1930), 39.

³⁴⁷ Collin, *Om Rigsmønt og Courant* (1855), 50.

The government needed to repeatedly stress the prohibition against the use of *courant* coins in Schleswig. Warnings and fines were common instruments in trying to model the behaviour of merchants on the local level.³⁴⁸ In June 1854, a circular stated that the special authorisation and concessions under which some merchants and artisans were running their businesses risked being discontinued by the ministerial authorities in case of continued violation of the monetary rules.³⁴⁹ In a ministerial notice to the public in August 1855, the government played a trump card: Half of the given amount in a transaction involving use of the illegal *courant* coin would be assigned to the person who informed the authorities.³⁵⁰ Overall, the Copenhagen authorities were relentless in their attitude when it came to eradicating older currencies. When in January 1856 the magistrate of the city of Tønder in western Schleswig asked the Ministry in Copenhagen whether local authorities were allowed to exchange small sums of different *courant* coins from the alms and church boxes in the city into *rigsdaler*, the answer was no. Instead of handing ‘those useless coins’ over to the public coffers, the magistrate ‘could send the coins directly to the mint in Altona’, which would ‘provide compensation by their real metal value,’ the Ministry replied.³⁵¹

In terms of geographical distribution, the dissemination of the *rigsdaler* was, judged by the special correspondents of *Flensburger Zeitung*, probably greater in the north of Schleswig than in the south.³⁵² There was quite simply less resentment towards the new currency in the part of the Duchy closest to the border of the Kingdom. Nevertheless, passive resistance against the *rigsdaler* was noticeable even in Haderslev, the city in Schleswig located closest to the border of Denmark

---

³⁴⁸ E.g. *Flensburger Zeitung*, 27 March 1855.

³⁴⁹ *Flensburger Zeitung*, 29 June 1854.

³⁵⁰ Det Kongelige Bibliotek: ‘Ø 8020 2 °. Pakke med love, forordninger og reskripter for Slesvig 1852-1864’.

³⁵¹ RA, ‘Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 2. Departement, 1. Kontor. 1852-1863 Rigsmøntes indførelse, regnskabsvæsenet m.m.’

³⁵² *Flensburger Zeitung*, various issues, e.g., 6 December 1854.

proper, immediately after the law came into force.³⁵³ In business and trade, the reform gave rise to both constraints and opportunities. A general inconvenience was, as mentioned, the impractical rate of conversion between the *rigsdaler* and the old *courant*, due to the difference in denomination. The old lace tradesman Peter Wulff from western Schleswig wrote in his diary, ‘Unfortunately one is compelled to keep one’s accounts in *rigsdaler* since from 1 April this is the only legal tender, and also this currency and its calculation is as difficult as it is unpleasant, especially for an old man, but one has to reconcile oneself to it.’³⁵⁴ In certain industries, the tradesmen sought to make a virtue of necessity. The bakers in Flensburg took the opportunity to raise the prices on bread a notch.³⁵⁵ The bakers in the city of Rendsburg, formally part of Holstein but located on the border between the Duchies, did the same.³⁵⁶ Although the monetary reform most likely did not start an inflationary process by itself, a general rise in price levels following the trend of the world economy characterized the years around 1854.³⁵⁷ Indeed, the consumers, already experiencing overall inflation, came to perceive the introduction of the *rigsdaler* as a further cause of the rising prices. The size of the net profits gained by sellers who specified their prices in *rigsdaler* instead of *courant* was by a contemporary observer estimated to be as high as 20%.³⁵⁸ Still, even if prices were spelled out in *rigsdaler*, everyday business was in most cases conducted using *courant* either as a unit of account or even as a medium of exchange.³⁵⁹ This situation corresponded to that of the pre-war parallel monetary system mentioned earlier.

---

³⁵³ *Flensburger Zeitung*, 20 April 1854.

³⁵⁴ Iversen, ‘Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog’ (1955), 189.

³⁵⁵ *Flensburger Zeitung*, 6 April 1854.

³⁵⁶ *Flenburger Zeitung*, 11 January 1855.

³⁵⁷ Hyldtoft, *Danmarks økonomiske historie* 1999, 36-37.

³⁵⁸ *Flenburger Zeitung*, 19 October 1855.

³⁵⁹ *Flensburger Zeitung*, 5 April 1854.

By autumn 1855, the *rigsdaler* coins gradually became more dominant in the Duchy. However, the *courant* was still in circulation, and the lack of *rigsdaler* small coins was observed in many places.³⁶⁰ A musician who entertained the audience at the annual market in the town of Garding in the summer of 1856 found several smaller *courant* coins when he calculated the winnings of the day.³⁶¹ In December 1857, *Flensburger Zeitung* could report that pricing of the same groceries in both *courant* and *rigsdaler* was still a common practice in North Schleswig and that the local police authorities in Tonder had recently issued a ban on such a practice.³⁶² The Prussian *thaler* continued to be present in the Duchy.³⁶³

This article set out to investigate four hypotheses regarding the monetary reform of 1854 in Schleswig. So far, three of the assumptions have been tested. Before proceeding to testing the last hypothesis, the findings so far will be summed up.

Regarding the first question, concerning the responses by inhabitants in the Duchy to the introduction of the *rigsdaler*, the survey has found evidence of a general resistance to the monetary reform. This opposition was quite deep-rooted by the middle of the 1850s as it dated back to the time around 1813 and *statsbankerotten*.

As for the second question, sources confirm, if not unequivocally, the initial hypothesis of geographical differences in the strength of the opposition to the *rigsdaler*. This conclusion builds upon the general picture provided by *Flensburger Zeitung*. Some of the evidence, however, indicates that disapproval of the *rigsdaler* was almost as marked in the cities of northern Schleswig as in other parts of the Duchy, with Flensburg being a probable exception to the rule. Even in this

---

³⁶⁰ *Flensburger Zeitung*, 4 October 1855; *Flensburger Zeitung*, 6 October 1855.

³⁶¹ *Flensburger Zeitung*, 12 June 1856.

³⁶² *Flensburger Zeitung*, 11 December 1857.

³⁶³ *Flensburger Zeitung*, various issues 1855/1856. On the Prussian *thalers* in the town of Friederichsstadt: *Flensburger Zeitung*, 5 September 1856.

city though, the Danish authorities occasionally had to enjoin upon citizens the illegality of using foreign and older coins like the *courant*.³⁶⁴ Opposition against the *rigsdaler* in the towns closest to the border of the Kingdom is surprising, given the established Danish national adherences in northern Schleswig. Then again, it points to the significance of the well-known southwards trade relations as far up as southern Jutland as well as the dominant position of the German burghers in the cities.

Regarding the third assumption, that the Danish government had a strategy for implementing the *rigsdaler* reform, the study indicates that the authorities had reflected on the possible outcomes of the implementation of the new monetary provisions.³⁶⁵ The following section concerns the fourth and final of the research questions.

Was the monetary reform in 1854 a distinctive feature of the monetary policy of the Danish state, or should it rather be seen as part of a broader European trend? Professor in political economy Eric Helleiner has laid down four empirically based overall motives for creating standardized and harmonized monetary systems.³⁶⁶ According to Helleiner, these motives became relevant when ‘new industrial technologies and the rise of the nation-state enabled territorial currencies to be created.’³⁶⁷ Leaving aside the technological aspect of these prerequisites for the formation of territorial currencies, focus will rest on the economic aspects. Even though the Danish monarchy was not strictly a nation-state, seeing as it contained two ethnicities and cultures, Helleiner’s assumptions can be tested on the *helstat* as well.

---

³⁶⁴ *Flensburger Zeitung*, 15 November 1854.

³⁶⁵ Neither this author nor Anders Ravn Sørensen has been able to find written evidence explicitly stating a strategy for the implementation of the reform in 1854.

³⁶⁶ Helleiner, *Territorial Currencies* (2003).

³⁶⁷ Helleiner, *Territorial Currencies* (2003), 7.

One motive among nineteenth-century European governments for launching a territorial currency, was the ambition to reduce transaction costs suffered on account of a heterogeneous monetary system, as outlined in the beginning of this article. A second motive was rooted in macroeconomic considerations aimed at better controlling the monetary supply within the borders of the state. Furthermore, the necessity of a more active monetary policy became apparent as social life became increasingly embedded in the money economy as the nineteenth century progressed. A third motive was of a fiscal nature. Revenues provided by seigniorage were now allotted to the state, in contrast to private minting. The nominal value of the money was higher than the cost of production, which counted as state income. Finally, a fourth motive was to strengthen the national identity and the identification of the citizens with the state. More specifically, this development was encouraged through use of relevant symbols and illustrations on coins and banknotes. Besides, a solid and safe monetary system was expected to inspire confidence, encouraging economic growth and development.

When comparing Helleiner's model with the official motivation provided by the Danish government for introducing a united currency in 1854, the evidence seems to fit the theory of what motivates governments to create standardized and harmonized monetary systems quite well. At the presentation of the bill in the *stænderforsamling* of Schleswig in 1854, the following reasons for introducing the territorial currency were emphasized by the government's representative:³⁶⁸

Helleiner's model	Motivation in the 1854-reform
Reducing transaction costs	“removing a condition that is harmful to the subjects in everyday dealings”

---

³⁶⁸ *Tidende for Forhandlingerne ved den syvende Provindsialstænderforsamling for Hertugdømmet Slesvig 1853-54*, Anhang I: Collum 374-378.

Better control of the monetary supply	“must lead to a reduction in the whole money circulation to such a range of coins as the present conditions allows”
Interest of the state finances	Must be “of benefit for the state treasure”
Strengthening national identity	“to promote communication and cohesiveness between the different parts of the state.”

Even though the monetary reform of 1854 in the Duchy was carried out in the singular context of a prolonged civil war and demoralizing national tensions, it still bears a remarkable similarity to the general motivations for creating unitary currencies in other states. Ideas, knowledge, and technology were disseminating faster and more profoundly across borders as the European continent began its process of industrialization. Indeed, the table above supports the claim that the Danish *rigsdaler* reform drew on inspiration from the global trend in monetary policy as far as the Duchies were concerned.

It was to no avail though. In 1864, the Danish *helstat* was torn apart. After a campaign against the Danish army, the coalition of Prussia and Austria conquered the Duchies in 1864. In 1867, Schleswig, Holstein, and Lauenburg became part of the Prussian state following a brief war between the same two powers, joined by their allies among other German states. The official monetary system in Schleswig now became Prussian, later German.³⁶⁹ The lack of monetary conformity continued for a time, however, in some parts of the Duchy. In Flensburg, calculation in

---

³⁶⁹ Pfeiffer, *Geschichte des Geldes* (1977), 72; Waschinski, *letzte Epoche* (1936).

several currencies persisted for many years after 1864.³⁷⁰ As late as 1873, the following was stated in the annual report of the Chamber of Commerce in Flensburg:

‘Only he who has conducted his business under such circumstances over several years can truly appreciate the amount of problems and disadvantages incurred when some tradesmen make out their bills in Danish currency, others in Hamburg courant, and others again in Prussian courant, so that the small change that goes around never fits completely in either system.’³⁷¹

4. Conclusion

Despite the fact that the reform of 1854 was one of the ‘biggest monetary operations in the history of the [Danish] Realm,’³⁷² it had no enduring impact in Schleswig. From the beginning, the diffusion of the *rigsdaler* coins was stagnant. After the war in 1864 and the cession of the Duchies to Prussia, the use of monetary policy as a means of building a binational Danish state was, of course, definitively concluded. Before then, however, the Danish governments of the 1850s had tried to build up a centralized, strong, and coherent state comprised of both nationalities. This could only be accomplished if the aspirations of the polity could bear down on civil society. In the case of the monetary reform of 1854 (and 1813 for that matter), the state’s infrastructural power was weakened by a public unwilling or unable to reconcile itself to the official currency. The majority of the inhabitants in Schleswig had either historical, cultural, or economic reasons – in most cases, probably a combination – for rejecting the Danish *rigsdaler* coins. This does not mean that a common monetary system was not an aspiration in the Duchy: As we have seen, the monetary opposition agitated for a territorial currency as well, but one based on the *courant*. In Schleswig,

---

³⁷⁰ Hjelholt et al., *Flensborg bys historie* (1955), 326.

³⁷¹ *Jahresbericht der Handelskammer zu Flensburg* (1873), 8.

³⁷² Märcher, *møntsteder* (2012), 215.

however, the repercussions of the wartime events and the general tension between German and Danish meant that the *rigsdaler* never had a fair chance of spreading in line with the intentions, in spite of the conformity of the reform with prevailing ideas in Europe on how to achieve administrative, technological, and economic progress.

Was the failure of the monetary reform, seen in hindsight, more or less predestined? The present account serves to remind us that neither the Danish government nor the public in the Duchy acted arbitrarily. Past actors were dead serious in their intention to either enforce the monetary reform or reject it. As for the Danish governments, and according to the state-building theory by which we interpret the events, their strategy was not irrational, even if it was, perhaps, unrealistic in the actual context.

Literature:

Algreen-Ussing, Tage. *Love og Anordninger samt andre offentlige Kundgørelser Danmark vedkommende for Aarene 1853 og 1854*. København: Den Gyldendalske Boghandlings Forlag, 1855.

Bayly, C.A. *The Birth of the Modern World 1780-1914*. Oxford: Blackwell Publishing, 2005.

Bergsøe, Adolph Frederik. *Den danske Stats Statistik*. København: Forfatterens Forlag, 1847.

Bjørn, Claus. *1848 - Borgerkrig og revolution*. København: Gyldendal, 1998.

Breuilly, John. "Nationalism and the Making of National Pasts." In *Nations and their Histories*, eds. Susana Carvalho and François Gemenne, 7-28. New York: Palgrave MacMillan, 2009.

Collin, E. *Om Rigsmønt og Courant*. København: Jacob Lunds Forlag, 1855.

Degn, Jens. "Hvad er helstaten?" *Fortid og Nutid* (1999): 220-226.

Fangel, Henrik. *Haderslev bys historie 1800-1945 I*. Haderslev: Haderslev Bank, 1975.

- Flora, Peter. "Introduction and Interpretation." In *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe: The Theory of Stein Rokkan Based on His Collected Works*, eds. Stein Kuhnle et al., 1-91. Oxford & New York: Oxford University Press, 1999.
- Kuhnle, Stein et al. (1999), *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe: The Theory of Stein Rokkan Based on His Collected Works*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Frandsen, Steen Bo. *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-1864*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 1995.
- Giddens, Anthony. *The Nation-State and Violence*. Cambridge: Polity Press, 1987.
- Gregersen, H.V. *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 1970.
- Hansen, Hans Schultz, Lars N. Henningsen, and Carsten Porskrog Rasmussen. *Sønderjyllands Historie 2. Efter 1815*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 2009.
- Hansen, Hans Schultz, Lars N. Henningsen, and Carsten Porskrog Rasmussen. *Sønderjyllands Historie 1. Indtil 1815*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 2008.
- Hansen, Hans Schultz. *Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867 I*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 2005.
- Hansen, Hans Schultz. "Godssystemets afvikling i Sønderjylland fra 1830'erne til 1864." *Sønderjyske Årbøger* (1992): 141-164.
- Hansen, Hans Schultz. "Bondeliv på Broagerland." *Sønderjyske Årbøger* (1990): 101-156.
- Helleiner, Eric. *The Making of National Money: Territorial Currencies in Historical Perspective*. New York: Cornell University Press, 2003.
- Henningsen, Lars N. "Statsbankerotten 1813". *Sønderjysk Månedsskrift* (2013): 295-302.
- Hjelholt, Holger. *Christian Hansen Junior (1804-1873)*. København: Nordisk Forlag, 1963.

- Hjelholt, Holger, et al. *Flensborg bys historie, 2. bind*. København: Hagerups Forlag, 1955.
- Holtfrerich, Carl-Ludwig. "The Monetary Unification Process in 19th-Century Germany: Relevance and Lessons for Europe Today." In *A European Central Bank? Perspectives on monetary unification after 10 years of the EMS*, eds. Marcello de Cecco and Alberto Giovanni, 216-243. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Hyldtoft, Ole. *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*. Århus: Systime, 1999.
- Iversen, Peter Kr. "Kniplingskræmmer Jen Wulffs dagbog 1854-1858." *Sønderjyske Årbøger* (1955): 184-227.
- Janus, Reinhold. *Sieben Jahre auf Sylt*. Neumünster: Wachholtz Verlag, 1998.
- Jensen, Bernard Eric. "Nationalstat." In *Gads Historieleksikon*, eds. Tønnes Bekker-Nielsen et al., 449-450. København: Gads Forlag, 2001.
- Jørgensen, Harald. *Statsrådets forhandlinger 1848-1863 V*. København: Rigsarkivet, 1962.
- Kenwood, A.G., and A.L. Lougheed. *The Growth of the International Economy 1820-1990*, 3rd ed. London and New York: Routledge, 1992.
- Knudsen, Tim, and Bo Rothstein. "State Building in Scandinavia." *Comparative Politics* (1994): 203-220.
- Kraack, Detlev. "Gesamtstaatspatriotismus und Bürgerverein 1828. Der *Altonaische Mercurius* als Schaufenster der Herzogtümer Schleswig und Holstein." *Rundbrief des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins* (2012): 11-22.
- Mann, Michael. *State, War and Capitalism: Studies in Political Sociology*. Oxford and New York: Blackwell, 1988.
- Märcher, Michael. *De kongelige møntsteder i Altona og København 1813-1873*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2012.

- Michael Märcher. "Danish banking before and after the Napoleonic Wars. A Survey of Danish banking 1736-1857." In *Monetary Boundaries in Transition: A North European Economic History and The Finnish War 1808-1809*, eds. Tuukka Talvio and Cecilia von Heijne, 127-143. Stockholm: 2010.
- Neergaard, Niels. *Under Junigrundloven II*, 1. København: Nordisk Forlag, 1973 [1916].
- Nielsen, Jørgen Steen. "Sønderjyllands mønthisorie til 1864." *Sønderjyske Årbøger* (2002): 7-60.
- North, Douglass. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Pauly, Friedrich. "Der deutsch-dänische Gesamtstaat ums Jahr 1820." In *Festschrift für Otto Scheel. Beiträge zur deutschen und nordischen Geschichte*, ed. Harald Thureau, 262-281. Schleswig: Johs. Ibbeken Verlag, 1952.
- Pfeiffer, Werner. *Geschichte des Geldes in Schleswig-Holstein*. Heide: Westholsteinische Verlagsanstalt Boyens & Co., 1977.
- Rasmussen, Carsten Porskrog. "Slesvig, Hertugdømmet." In *Sønderjylland A-Å*, eds. Inge Adriansen et al., 338-339. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 2011.
- Rian, Øystein. "Den urokkelige helstat – Norge under den danske enevælde." *Siden Saxo* 4 (2007): 4-15.
- Robinson, Neil. "State-Building and International Politics: The Emergence of a 'New' Problem and Agenda." In *State-Building: Theory and Practice*, eds. Aidan Hehir and Neil Robinson, 1-28. New York: Routledge, 2007.
- Rubin, Marcus. *Frederik VI's tid. Fra Kielerfreden til kongens død*. København: P. G. Philipsens Forlag, 1895.
- Rubin, Marcus. *1807-1814. Studier til Københavns og Danmarks historie*. København: P. G. Philipsens Forlag, 1892.

Selk, Paul. "Die Nationale Entwicklung Angels in Spiegel der volkstümlichen Überlieferung." In *Festschrift für Otto Scheel*, ed. Harald Thureau, 185-198. Schleswig: Johs. Ibbeken Verlag, 1952.

Svendsen, Knud Erik et al. *Dansk Pengehistorie I. 1700-1818*. København: Nationalbanken, 1968.

Sørensen, Anders Ravn. "Monetary Romanticism: Nationalist Rhetoric and Monetary Organisation in Nineteenth-Century Denmark." *Scandinavian Economic History Review* (2013): 1-24.

Tilly, Charles. *Coercion, Capital and European States, AD 990-1992*. Oxford: Blackwell, 1992.

Waschinski, Emil. "Die letzte Epoche der schleswig-holsteinische Münzpolitik vom 1863-1868." *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* (1936): 346-396.

Wilcke, Julius. *Sølv- og Guldmøntfod 1845-1914*. Gad: København, 1930.

Wilcke, Julius. *Specie-, Kurant og Rigsbankdaler 1788-1845*. København: G.E.C. Gad, 1929.

Winding, Kjeld. *Frihandelsproblemet i Danmark 1855-1863*. København: Dansk Videnskabs Forlag, 1959.

Institutionel stagnation i hertugdømmet Slesvig 1840-1860

It is only under the shelter of the civil magistrate that the owner of that valuable property, which is acquired by the labour of many years, or perhaps of many successive generations, can sleep a single night in security. He is at all times surrounded by unknown enemies, whom, though he never provoked, he can never appease, and from whose injustice he can be protected only by the powerful arm of the civil magistrate continually held up to chastise it.³⁷³ (Adam Smith, *The Wealth of Nations*).

Indledning

I den klassiske økonomiske tænkning var målet markedskræfternes frie udfoldelse og midlet fravær af aktiv statslig indgriben i det økonomiske liv. Markedet anskuedes som værende i vid udstrækning selvregulerende, så længe de økonomiske aktører blev givet frie rammer til at forfølge egen vinding. Modstanden mod staten var dog i højere grad relativ end absolut.³⁷⁴ Det var samtidig merkantilistiske indretninger, man vendte sig imod, ikke statens funktioner generelt. Ifølge Adam Smith (1723-1790) fandtes der tre vigtige områder, hvor det var statsmagten tilladt – eller snarere påbudt – at intervenere. Således havde staten til opgave at opretholde et forsvar til landets beskyttelse, at sikre retfærdighed for indbyggerne samt at grundlægge og vedligeholde offentlige institutioner til fremme af handel og oplysning.³⁷⁵ Det indledende citat illustrerer, at en vis grad af statslig indgriben i den økonomiske samfærdsel var ønskelig, om end ikke altid i tilstrækkeligt omfang til stede.

Nærværende artikel omhandler aspekter af de to sidstnævnte forhold ved statens eksistensberettigelse ifølge Smith, nemlig retssystemet samt (andre) offentlige institutioner. Begrebet ”offentlige institutioner” skal i denne sammenhæng forstås bredt. Det omfatter de faciliteter af betydning for det økonomiske liv, som først og fremmest staten tilvejebringer og vedligeholder, såsom fysisk infrastruktur, domstole og lovgivning. Mere præcist vil studiet fokusere på udviklingen i de institutionelle strukturer - eller rammevilkår - for næringsdrift i hertugdømmet

---

³⁷³ Adam Smith: *The Wealth of Nations*: Bantam Dell 1776/2003, s. 902.

³⁷⁴ David A. Reisman: ”Adam Smith on Market and State”, *Journal of institutional and theoretical economics*, vol. 154, no. 2, 1998, s. 357-384, s. 364.

³⁷⁵ Smith: *Wealth*, s. 879-962.

Slesvig i midten af 1800-tallet med hovedfokus på tidsrummet 1840-1860. Undersøgelsen omhandler byerhvervene, nærmere betegnet håndværk, handel, industri og søfart. Næringsdrift i landdistrikterne inddrages i det omfang, denne havde betydning for byerhvervene. Artiklen opererer på det generelle niveau og går ikke i dybden med enkelte brancher eller geografiske lokaliteter. Den sideløbende, men afgjort ikke parallelle, udvikling i kongeriget holdes op mod erhvervsbetingelserne i hertugdømmet Slesvig. Det sker for at underbygge artiklens hovedpointe, nemlig at der skete en relativ stagnation i udviklingen af de institutionelle rammer sidstnævnte sted, hvad der hæmmede byerhvervenes udviklingspotentiale. Den ofte fremsatte påstand at hertugdømmet Slesvig endnu omkring 1864 økonomisk set var placeret mellem et mindre udviklet kongerige og et mere avanceret Holsten, udfordres af dette studie.³⁷⁶

Undersøgelsen er bygget op som følger: Indledningsvis præsenteres det teoretiske grundlag for analysen samt den overordnede problemstilling. Dernæst argumenteres der for, at udviklingen i den slesvigske økonomi i perioden foregik i et langsommere tempo end i kongeriget. I det efterfølgende afsnit søges det sandsynliggjort, at en mangelfuld udbygning af de institutionelle rammer var af væsentlig betydning for den relative tilbagegang. Analysen tager udgangspunkt i fire udvalgte aspekter af rammevilkårene samt to hovedaktørgrupper med mulighed for at påvirke institutionernes udformning. Det hævdes ydermere, at Treårskrigen, foruden dens baggrund og eftervirkninger, var en medvirkende årsag til stagnationen. Stednavnet Slesvig bruges, hvor det ikke drejer sig om købstaden af samme navn, som betegnelse for det landområde, der frem til 1864 lå nord for Ejderen og syd for Kongeåen³⁷⁷, og som i statsretlig henseende udgjorde en selvstændig enhed.

Byerhvervenes udvikling i hertugdømmet i midten af 1800-tallet er forholdsvis grundigt behandlet i forskningslitteraturen. Hovedvægten har ligget på industriens og, i mindre grad, håndværkets forhold, mens søfarten og især handlen har været mere forsømte emner.³⁷⁸ Studierne er

---

³⁷⁶ Gunner Lind: *Byerhvervenes udvikling i hertugdømmerne Slesvig og Holsten i tiden mellem de slesvigske krige*, upubliceret magisterkonferensspeciale: 1981, s. 387; Hans Schultz Hansen: "Fra bro til periferi. Slesvigske erhvervsforhold i det 19. århundrede", i Hans Schultz Hansen, Elisabeth Vestergaard og Torben A. Vestergaard: *Sønderjysk Erhvervshistorie 1800-2000*, Syddansk Universitet/Institut for Grænseregionsforskning/Syddansk Universitetsforlag 2013, s. 11-38, s. 11.

³⁷⁷ Inklusive Femern, men eksklusive de kongerigske enklaver.

³⁷⁸ Blandt hovedværkerne kan nævnes: Lind: *Byerhvervenes*; Vibeke Harsberg: *Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850-1864*: Historisk Samfund for Sønderjylland 1988; Ulrike Albrecht: *Das Gewerbe Flensburgs von 1770 bis 1870*: Karl Wachholtz Verlag Neumünster 1993; Hans Schultz Hansen: "Den tidlige industrialisering i

overvejende foregået inden for en kvantitativ undersøgelsesramme med statistiske opgørelser som det dominerende kildemateriale.³⁷⁹ Forsøg på mere teoretisk funderede fortolkninger af byerhvervenes forhold er med få undtagelser ikke foretaget.³⁸⁰ Som årsag hertil har været angivet en mangel på adækvate teoridannelser om økonomisk udvikling.³⁸¹ Institutionel økonomisk teori, som her i artiklen benyttes til belysning af forholdene i de slesvigske byerhverv, udgør et sådan fortolkningsgrundlag, som kan anvendes til at forklare nogle af de udviklingstendenser, vi ser.³⁸² Til undersøgelsen er anvendt såvel sekundær litteratur som forskellige former for kildemateriale, herunder arkivstof, avisartikler og tidsskrifter.

Teoretisk og metodisk tilgang

Et samfunds økonomiske liv er reguleret ved love og regler, som i større eller mindre udstrækning håndhæves og respekteres. Allerede vikingetidens handelspladser i Slesvig med deres markedsøkonomiske funktioner nødvendiggjorde udformningen af visse regelsæt omhandlende eksempelvis standardiseret mål og vægt.³⁸³ I middelalderen greb den kirkelige ret ind i handels- og omsætningsmæssige forhold.³⁸⁴ Fremkomsten af mere udbyggede lovværker, i Slesvig Jyske Lov, tilvejebragte en fastere ramme om de indbyrdes forhold mellem undersåtterne og mellem disse og øvrigheden. Det betød frem for alt institutionaliseringen af en grundlæggende forventning om

---

hertugdømmet Slesvig 1830-1864", *Sønderjyske Årbøger*, 2006, s. 141-168; Leif Hansen Nielsen: *Ad industriens vej: Historisk Samfund for Sønderjylland* 2007; Jürgen Brockstedt: "Frühindustrialisierung in den Herzogtümern Schleswig und Holstein. Ein Überblick", i Jürgen Brockstedt: *Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark*: Karl Wachholtz Verlag Neumünster 1983, s. 19-77.

³⁷⁹ Klaus-J. Lorenzen-Schmidt: "Zum Problem von Quantität und Qualität in der landesgeschichtlichen Forschung", i Klaus-J Lorenzen-Schmidt: *Quantität und Qualität. Möglichkeiten und Grenzen historisch-statistischer Methoden für die Analyse vergangener Gesellschaften*: Karl Wachholtz Verlag Neumünster 2002, s. 15-28.

³⁸⁰ Af sådanne studier kan dog nævnes to: Klaus Greve: *Zentrale Orte im Herzogthum Schleswig 1860*: Karl Wachholtz Verlag 1987; Björn Hansen: "Schleswig im 19. Jahrhundert – eine strukturschwache Region", i Henrik Becker-Christensen: *Geschichte Schleswigs*: Institut for Grænseregionsforskning 1998, s. 161-187.

³⁸¹ Lind: *Byerhvervenes*, s. 390.

³⁸² Også Ole Hyldtoft har anlagt et institutionelt perspektiv på økonomisk historie i Ole Hyldtoft: *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*: Systime 1999. Et komparativt studie med et institutionelt teoretisk udgangspunkt er Marcel Boldorf: "Entwicklung und institutionelle Rahmenbedingungen: Die Beispiele Niederschlesien und Nordirland (1750-1850)", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 90 Bd., H. 4, 2003, s. 399-415.

³⁸³ Frants Thygesen: *Tysk strafferets indtrængen i Sønderjylland*, København: Juristforbundets Forlag 1968, s. 103.

³⁸⁴ Hans-Friedrich Schütt: "St. Marie-handelspladsen i Flensborg", *Sønderjyske Årbøger*, 1998, s. 41-56, s. 44.

retfærdighed og lighed for loven blandt de retslige subjekter.³⁸⁵ Med den endnu relativt lave grad af kompleksitet i samfundsøkonomien var væsentlige dele af de økonomiske adfærdsnormer og omgangsformer fortsat indlejret i ikke-kodificerede sociale relationer.³⁸⁶ Reguleringen af det økonomiske samkvem var stadig en opgave, som i betydelig udstrækning løstes i civilsamfundet, styret af tradition og sædvane. Først med 1800-tallets accelererende specialisering, arbejdsdeling og ændrede produktionsformer indtrådte, i tæt sammenhæng med fremkomsten af nationalstaten, gennembruddet for den moderne stat med dens lovgivningsmæssige konformitet og centraliserede kontrol med samfundsøkonomien i bredere forstand. Civilsamfundets institutioner mistede i denne proces gradvis betydning. Hermed ikke sagt, at det enkelte individ med denne udvikling samlet set fik mindsket sit handlefelt. Hovedpointen er, at statsmagten gennem regulering bestræbte sig på at indskrænke den erhvervsmæssige samfærdsel i et stadig mere differentieret handels- og produktionsliv til et overkommeligt antal adfærdsalternativer. Uden dette element af kulturskabte begrænsninger ville omkostningerne ved økonomisk udveksling være blevet uanet store, idet relationer så at sige ville flyde frit uden en bagvedliggende og i større eller mindre grad konstant struktur at forholde sig til.³⁸⁷ Uden visse institutionelt betingede garantier for at bestående retningslinjer, aftaler og påbud håndhævedes, ville mere kompleks udveksling være vanskelig, da ingen så kunne vide sig sikker på, at overenskomster blev overholdt og regelbrud straffet.³⁸⁸ I det industrialiserende samfund fik staten vital betydning som grundlægger og opretholder af en række institutioner, der var nødvendige for at kunne håndtere stadig mere komplekse produktions- og samfærdselsforhold. Hensigtsmæssig lovgivning, objektiv, kompetent og effektiv retspleje samt opkomsten af moderne kreditinstitutioner³⁸⁹ udgjorde grundlæggende dele af de påkrævede erhvervsmæssige rammebetingelser, som nu var noget nær utænkelige uden statslig administration og regulering.

Teoretisk kan skelnes mellem formelle og uformelle begrænsninger som følge af institutionernes eksistens.³⁹⁰ Begrebet *formelle begrænsninger* henviser til de adfærdsregulerende

---

³⁸⁵ C. A. Bayly: *The Birth of the Modern World 1780-1914*, Oxford: Blackwell Publishing 2004, s. 81-82.

³⁸⁶ Mark Granovetter: "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness", *American Journal of Sociology*, Vol. 91, Nr. 3, 1985, s. 481-510.

³⁸⁷ Douglass C. North: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*: Cambridge University Press 1990/2009, s. 36.

³⁸⁸ North: *Institutions*, s. 33.

³⁸⁹ Niels Thomsen: *Industri, Stat og Samfund 1870-1939*: Odense Universitetsforlag 1991, s. 9.

³⁹⁰ North: *Institutions*, særlig kapitel 5-8, s. 36-69.

regler, som udgår fra officielt hold og inkluderer politiske, juridiske og økonomiske bestemmelser.³⁹¹ Ejendomsrettigheder i vid forstand er her en hovedkomponent. Ved *uformelle begrænsninger* skal forstås måder at strukturere og opsætte rammer for mellem menneskelig interaktion i den økonomiske sfære uden formaliseret indgriben fra tredjepart, i praksis lokalmyndighederne eller staten. Disse uformelle begrænsninger, som de økonomiske aktører efter implicit eller eksplicit overenskomst så at sige pålægger sig selv med henblik på at opstille et regelgrundlag for transaktioner og vareudvekslinger og dermed mindske usikkerheden forbundet med uanet fleksibilitet, skal ikke anskues isoleret fra og udlejret af de formelle begrænsninger. Tværtimod vil de to begrænsningsformer ofte understøtte og komplementere hinanden.³⁹² Det skal understreges, at begrænsningerne, de formelle såvel som de uformelle, ikke nødvendigvis fungerer effektivt: Der kan udvikle sig historisk betinget institutionelle indretninger, som indvirker negativt på den økonomiske udveksling ved f. eks. at hæve samfærdselsmæssige transaktionsomkostninger.³⁹³

Institutioner reducerer altså usikkerhed ved at opstille en struktur i hverdagslivet. De institutionelle rammer som konstituerer et samfund er imidlertid ikke statiske, men kan forandres. Oftest sker ændringer i de institutionelle rammevilkår gradvist, nærmest ubemærket, over længere tid, men de kan også forekomme mere abrupt som følge af revolutioner, krige eller lignende.³⁹⁴ Institutionelle forandringer finder i hovedreglen sted, når aktører reagerer på en incitamentsstruktur indlejret i institutionerne, og forsøger at ændre disse ved at påvirke det politiske niveau.³⁹⁵ Teoretisk benævnes sådanne aktører eller aktørgrupper *organisationer*. Et særkende ved organisationerne er, at de bevidst forsøger at velstandsmaksimere og fremme specifikke interesser inden for de rammer, som bestemmes af samfundets institutionelle strukturer.³⁹⁶ Institutioner og organisationer er nøglebegreber i den følgende fremstilling.

---

³⁹¹ North: *Institutions*, s. 47.

³⁹² North: *Institutions*, s. 46-47.

³⁹³ North: *Institutions*, s. 63.

³⁹⁴ North: *Institutions*, s. 83-91.

³⁹⁵ North: *Institutions*, s. 83.

³⁹⁶ North: *Institutions*, s. 73.

Som nævnt i indledningen indeholder undersøgelsen et komparativt element, idet den økonomiske og institutionelle udvikling i kongeriget og i Slesvig sammenlignes.³⁹⁷ Andre regioner³⁹⁸ kunne være udvalgt til at holde op imod den slesvigske. Sandt er det, at reformtempoet, og dermed den institutionelle udvikling, i kongeriget især i anden halvdel af perioden rangerer højt på europæisk plan, og derfor ikke helt yder Slesvig retfærdighed som sammenligningsgrundlag.³⁹⁹ Omvendt er der forhold, som gør det nærliggende at sammenligne de to områder. Erhvervsstrukturen var i midten af 1800-tallet tilnærmelsesvis den samme i de to landsdele.⁴⁰⁰ Den øverste statsadministration, og dermed den overordnede økonomiske politik, var fælles for hele monarkiet. Endelig styrkes komparationsmulighederne af, at de to områder i betydelig udstrækning var økonomisk integrerede og til dels havde de samme samhandelspartnere. Et adækvat og ubrudt statistisk materiale til systematisk at sammenligne den økonomiske udvikling i de to regioner mellem 1840 og 1860 eksisterer ikke.

Fire parametre er udvalgt som udtryk for de institutionelle rammebetingelser i Slesvig: Næringslovgivningen, retssystemet, penge- og kapitalforhold samt infrastruktur. Det skal understreges, at disse fire elementer alene udgør delasppekter af de samlede rammevilkår for erhvervsdrift. Andre forhold af industriel og handelsmæssig betydning, så som hele tolldimensionen, skattesystemet eller den teknologiske udvikling, indgår ikke i undersøgelsen. En udtømmende liste over forhold med indvirkning på det økonomiske liv lader sig under alle omstændigheder vanskeligt fremstille og i endnu mindre grad operationalisere.

Især to typer af organisationer i hertugdømmet havde mulighed for at påvirke institutionerne: Den slesvigske stænderforsamling og byernes handelsforeninger. Organisationernes stilling til forskellige erhvervsmæssige sagsforhold kan i de konkrete tilfælde være svære at vurdere, fordi de nationale modsætninger spiller ind på argumentationen. Følelser og økonomisk rationalitet synes ikke at have været klart adskilt. Omvendt var de materielle interesser til tider sammenfaldende med de nationale. Disse omstændigheder gør det vanskeligt at trænge til bunds i diskussionerne om f.

---

³⁹⁷ Det må understreges, at der ikke er tale om en systematisk gennemført komparation. Studiets hovedobjekt er de institutionelle rammer i hertugdømmet Slesvig, hvorimod de kongerigske forhold kun indtager en sekundær rolle i artiklen.

³⁹⁸ Ved begrebet "region" forstås en afgrænset, politisk-administrativ enhed.

³⁹⁹ Niels Neergaard: *Under Junigrundloven II 1*: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 1916/1973, s. 216.

⁴⁰⁰ Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen: *Sønderjyllands Historie 2. Efter 1815*: Historisk Samfund for Sønderjylland 2009, tabel s. 37.

eks. veksellovgivningens udbredelse. Spørgsmålene kompliceres yderligere af, at regeringen som udøvende, og de facto lovgivende, magt i hertugdømmerne ofte havde modsatrettede interesser at varetage i den førte erhvervspolitik, når hensynet til helstatens sammenhængskraft og hensynet til erhvervenes rammevilkår ikke var umiddelbart forenelige. Diskussionerne omkring jernbanernes linjeføring og rigets fælles møntfod er to af de tydeligste eksempler herpå. På den anden side må det anerkendes, at statsmagten havde et overblik over monarkiets økonomiske strukturer, som ingen af organisationerne besad. I undersøgelsen her er de nationalpolitiske momenter nedtonet til fordel for opfattelsen af lovgivningsmagten og organisationerne som rationelt handlende aktører. Af samme årsag, og fordi bladet betonede erhvervsstoffet så højt, tages de inddragede citater fra *Flensburger Zeitung* som udgangspunkt for pålydende, skønt avisens politiske ståsted ubetinget var den danske helstat.

Problemstilling

I 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet havde hertugdømmet Slesvig været en ”mønsterregion” i den danske stat.⁴⁰¹ Byerne her var gennemgående større end i kongeriget.⁴⁰² Den slesvigske flådes samlede tonnagemængde overgik den, som var hjemmehørende i kongerigets provins både absolut og relativt.⁴⁰³ Velstanden var generelt højere i Slesvig, om end den sociale og økonomiske ulighed også var større, og man betragtede i det hele taget statens indbyggere nord for Kongeåen som tilbagestående. Der var flere årsager til denne førerposition.⁴⁰⁴ Én af dem var, at søfartsfolkene i hertugdømmet til fulde havde formået at udnytte de gunstige konjunkturer under den florissante handelsperiode og derved indhøstet store økonomiske gevinster. En anden var hertugdømmets geografiske beliggenhed, som åbnede op for økonomisk og tankemæssig udveksling med de store markeder mod syd, frem for alt Hamborg. Desuden havde de fortrinlige jordbundsforhold i kystområderne fra naturens hånd sikret de slesvigske landbrugsproducenter et godt kort på hånden, hvad der i sidste ende også var til byerhvervenes fordel. Af betydning var desuden, at der over tid var etableret en række formelle institutioner, som virkede befordrende for videre økonomisk udvikling. Gennemgribende landboreformer igangsattes allerede fra midten af 1700-tallet med

---

⁴⁰¹ Udtrykket ”mønsterregion” er lånt hos Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen: *Sønderjyllands Historie 1. Indtil 1815*: Historisk Samfund for Sønderjylland 2008, s. 333.

⁴⁰² Hans Schultz Hansen: ”Byerne i Slesvig ca. 1830-1914”, *Sønderjyske Årbøger*, 2007, s. 69-104, særlig tabel s. 90.

⁴⁰³ Hansen, Henningsen og Rasmussen: *Indtil 1815*, særlig tabel s. 419.

⁴⁰⁴ Her henvises generelt til Hansen, Henningsen og Rasmussen: *Indtil 1815*, s. 402ff.

delvis støtte ovenfra.⁴⁰⁵ Skolevæsenet reformeredes i slutningen af 1700- og begyndelsen af 1800-tallet. Et solidt og sikkert pengevæsen var etableret i slutningen af 1780'erne. De formelle institutioner reproducerede tilsammen en daglig struktur, inden for hvilken de økonomiske aktører i hertugdømmet med overvejende tilfredshed kunne virke.

Også de uformelle begrænsninger i Slesvig var veludviklede. En meget ufuldkommen infrastruktur betød, at hertugdømmet endnu i 1830'erne reelt bestod af en række lukkede småregioner.⁴⁰⁶ Monarkiets hovedstad, ja ofte blot lokaløvrigheden, befandt sig mentalt og geografisk langt borte. Store områder havde vidtgående selvstyre og var i betydelig grad unddraget statsmagts indblanding. Ikke for ingenting fandtes der i hertugdømmet omtrent dobbelt så mange advokater og notarer pr. indbygger som i kongeriget.⁴⁰⁷ De brogede administrative og juridiske forhold holdt dem beskæftiget. Den udbredte selvforvaltning udgjorde næppe noget større problem i et samfund præget af mere traditionelle økonomiske omgangsformer. Samhandelsrelationer overskred for de færreste nærområdet. Den lokale sognekirke fungerede i vid udstrækning som forum for indgåelse af forretningsaftaler og varetagelse af økonomiske forbindelser.⁴⁰⁸ Selv pengesystemet, som efter sammenbruddet under Napoleonskrigene i 1813 var forsøgt omstruktureret og genetableret, gled efterhånden over til, i hvert fald delvis, at tilhøre den uformelle økonomis domæne. Den i realiteten forældede, dog fortsat gangbare, indenlandske courantvaluta samt forskellige tyske pengesorter var fremherskende i cirkulationen, mens monarkiets officielle møntfod, rigsbankdaleren, kun undtagelsesvis anvendtes i daglige handelstransaktioner i hertugdømmet.

En anden verden var dog på vej. Fra omkring 1840 blev det danske monarki i stadig større omfang integreret i den internationale økonomi.⁴⁰⁹ Et langvarigt vækstforløb, som også inkluderede byerhvervene, tog fart. Effekterne af denne udvikling havde uens gennemslagskraft i de enkelte landsdele, ligesom det varierede, i hvilken grad regionerne formåede at omstille sig. Mens de kongerigske provinsbyer mere end nogle andre profiterede af opsvinget, var Slesvig, betragtet under

---

⁴⁰⁵ Carsten Porskrog Rasmussen: *Det sønderjyske landbrugs historie 1544-1830*: Historisk Samfund for Sønderjylland 2013, s. 405ff.

⁴⁰⁶ Walter Asmus: "Grundzüge der Verkehrsentwicklung Schleswig-Holsteins vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg", i Walter Asmus: *Die Entwicklung des Verkehrs in Schleswig-Holstein 1750-1918*: Karl Wachholtz Verlag 1996, s. 17-51, s. 18.

⁴⁰⁷ *Flensburger Zeitung* 7. april 1853.

⁴⁰⁸ Greve: *Zentrale Orte*, s. 78-79.

⁴⁰⁹ Hyldtoft: *økonomiske historie*, s. 9.

ét, dårligst til at udnytte vækstpotentialet. Det fik langsigtede konsekvenser for hertugdømmet. Med rette er betegnelsen ”struktursvag region” blevet brugt om Slesvig i anden halvdel af 1800-tallet.⁴¹⁰ Det kendetegnende for Slesvig som struktursvag region var især, at den primære sektor (landbrug og landbrugsrelaterede aktiviteter) fortsatte med at dominere, mens den sekundære (industri, produktion) og tertiære sektor (handel, serviceydelser) kun langsomt vandt frem sammenlignet med de fleste andre tyske regioner. Også inden for det danske helstatsmonarki sakkede den økonomiske udvikling i Slesvig bagud. Hertugdømmet var omkring 1860 ikke længere mønsterregion i den danske stat. Snarere det modsatte. I artiklen her gives et bud på, hvad der bragte, eller i hvert fald medvirkede til at bringe, Slesvig i denne situation.

Byerne i hertugdømmet Slesvig

De spatiale rammer om byerhvervenes virke var hertugdømmets købstæder og flækker. *Købstæderne*, af hvilke der ved midten af 1800-tallet var 13, var de største og mest betydningsfulde. Af den anden, og lidt mindre, bytype, *flækkerne*, fandtes godt 10. Købstaden Flensborg var byerhvervenes højborg. Byen var gennem hele perioden den største i hertugdømmet målt på antallet af indbyggere. Et forholdsvis diversificeret udbud af industriproduktion havde, betragtet med samtidens målestok, hjemme her.⁴¹¹ Det var også ubetinget i denne by, at håndværkslavene var talrigest og stod stærkest. Frem til begyndelsen af 1860’erne, og altså i hele den her omhandlede periode, var Flensborg desuden den førende søfartsby i hertugdømmet. Købstaden Slesvig, den næststørste by målt på indbyggertal, var frem til Treårskrigen administrationscentrum i hertugdømmet. Denne position overgik i anden halvdel af perioden til Flensborg, da en række regeringsinstitutioner og stænderforsamlingen flyttedes til byen.⁴¹² Funktionen som regeringsby på regionsniveau gav ikke alene politiske fordele; det forhold, at embedsmænd og stænderdeputerede i perioder fik deres daglige virke i købstaden, medførte en øget efterspørgsel og dermed større afsætning på byerhvervenes produkter.⁴¹³ Aabenraa på østkysten var gennemgående præget af

---

⁴¹⁰ Hansen: ”strukturschwache Region”.

⁴¹¹ Se bl.a. Ulrike Albrecht: ”Wirtschaftliche Wechsellagen Flensburgs vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis 1864”, i Jürgen Brockstedt: *Wirtschaftliche Wechsellagen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur Gegenwart*: Karl Wachholtz Verlag 1991, s. 99-119.

⁴¹² Hansen: ”Byerne”, s. 83.

⁴¹³ Hans Schultz Hansen: *Danskheden i Sydslesvig som folkelig og national bevægelse*: Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1990, s. 15.

søfarten, mens Haderslev lidt længere nordpå først og fremmest levede af handlen med sit opland. Købstæderne på vestkysten var generelt mindre end byerne på østkysten. Størst var Husum.⁴¹⁴

Bystrukturen var som antydnet traditionelt anderledes i Slesvig end i kongeriget, idet laget af mellemstore byer var fraværende i landsdelene nord for Kongeåen. Her var København, lige som på så mange andre områder, altdominerende.⁴¹⁵ Omkring midten af 1800-tallet udjævnedes imidlertid bystørrelserne provinserne imellem. 1840 fandtes der i hertugdømmet to byer med mere end 10.000 indbyggere (Flensborg og Slesvig) samt fire middelstore byer med mellem 3500 og 10.000 indbyggere. I kongeriget var der én storby (København), men til gengæld ingen andre byer med over 10.000 indbyggere. Ni byer talte mellem 3500 og 10.000 indvånere. I 1860 var Flensborg og Slesvig fortsat de eneste byer i hertugdømmet med over 10.000 indbyggere. I kongeriget var der nu tre (Odense, Århus og Ålborg) ud over København, af hvilke den ene af byerne (Odense) endda havde overhalet Slesvig. Af byer med middelstørrelse (3500-10.000 indbyggere) var der fem i Slesvig, 16 i kongeriget.⁴¹⁶ Den relative tilbagegang for de slesvigske byer lader sig kun delvis forklare med den generelle befolkningsudvikling. Bag det langsommere væksttempo lå også nogle erhvervsmæssige lokaliseringstendenser, som igen til dels var betinget af den institutionelle udvikling.

Det daglige styre i de slesvigske byer varetoges af magistrat og deputeretkollegium i forening. Begge organer, og især magistraten, domineredes af byernes ledende økonomiske lag. Der skete, med enkelte og mindre betydningsfulde undtagelser, ingen egentlige reformer af købstadsstyret i perioden.

Den økonomiske udvikling i Slesvig 1840-1860

De gode konjunkturer under den florissante handelsperiode afløstes af krigsdepression og landbrugskrise.⁴¹⁷ Fra 1830'erne begyndte imidlertid et økonomisk opsving. Priserne på

---

⁴¹⁴ Ingwer E. Momsen: *Die Bevölkerung der Stadt Husum von 1769 bis 1860*: Geographischen Instituts der Universität Kiel 1969.

⁴¹⁵ Her henvises i almindelighed til Søren Bitsch Christensen: *Den klassiske købstad*: Aarhus Universitetsforlag 2005.

⁴¹⁶ Hansen: "Byerne", s. 90; *Statistisk Tabelværk*, 3. række, 1. bind, 1863, s. III; A. F. Bergsøe: *Den danske Stats Statistik I*: Forfatterens Forlag 1844, s. 405-406; *Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins*: Statistischen Landesamt Schleswig-Holstein 1967, s. 13-15.

⁴¹⁷ Jürgen Brockstedt: "Konjunkturer in der Wirtschaftsentwicklung Schleswig-Holsteins 1864-1913, mit einem Überblick der Periode 1773-1864", i Jürgen Brockstedt: *Wirtschaftliche Wechsellen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur Gegenwart*: Karl Wachholtz Verlag Neumünster 1991, s. 221-263.

landbrugsprodukter steg og indtjeningsevnen i den agrare sektor forbedredes. De gode tider smittede efterhånden af på byerhvervene, som via en forøget efterspørgsel på forbrugsgoder og produktionsmidler fik del i landbrugssektorens velstandsfremgang. Set i et samlet perspektiv var tiden 1840-1860 en periode præget af højkonjunktur for de slesvigske byer; kun omkring Treårskrigen og i forbindelse med handelskrisen i 1857 var der økonomisk tilbagegang at spore. Studerer man udviklingen i dens enkelte elementer, fremkommer dog for byerhvervenes vedkommende nogle vigtige nuancer til dette generelle billede.

Flensburger Zeitung bragte i begyndelsen af 1850'erne en serie artikler om befolkningsudviklingen i Slesvig. Hovedpointen i artiklerne var, at der manglede arbejdskraft i hertugdømmet. Avisen vendte sig i særlig grad mod befolkningslæren hos Thomas Robert Malthus (1766-1834). Han havde i slutningen af 1700-tallet fremsat den teori, at landbrugsproduktionen altid ville vokse langsommere end befolkningsmængden, hvorfor levestandarden uvægerligt måtte falde i takt med indbyggertallets tilvækst.⁴¹⁸ Malthus' antagelser stred ifølge avisen mod erfaringen, videnskaben og moralen. Ikke mindst når det kom til Slesvig. For som avisen skrev: "Rejser man gennem landet, fra Flensborg til Husum, fra Åbenrå til Tønder, fra Haderslev til Ribe, så får man overalt det indtryk, at det hos os ikke er land, men folk der mangler".⁴¹⁹

Udsagnet, om end det vel var lidt stærkt formuleret i bladets spalter, finder belæg i den historiske statistik, i hvert fald hvis man ser isoleret på byerne. Mellem 1840 og 1860 voksede indbyggertallet i Slesvig med 17 % (fra 350.000 til 410.000), mens det i kongeriget tiltog med 24,5 % (fra 1.285.000 til 1.600.000) (i Holsten med 20 %). Den slesvigske befolkningstilvækst stod altså tilbage for den kongerigske. Ser vi på befolkningsforøgelsen i købstæderne (for Slesvigs vedkommende inkl. flækkerne), hvor byerhvervene som regel var hjemmehørende, øges gabet mellem landsdelene. Således voksede den slesvigske bybefolkning i samme periode med 20 % (fra 72.500 til 87.000), den kongerigske med 38 % (fra 260.000 til 359.000) (den holstenske med 40 %). Udtages København af beregningen, stiger væksten for de øvrige købstæder i kongeriget til 47 %.⁴²⁰ Befolkningsforøgelsen i hertugdømmets byer var langt fra jævnt fordelt, akkurat som den heller ikke var det i kongeriget.⁴²¹ Hovedsagen er, at væksten i det samlede befolkningstal i de kongerigske provinsbyer var mere end dobbelt så stor som i de slesvigske købstæder og flækker.

---

⁴¹⁸ Thomas Malthus: *An Essay on the Principle of Population*: 1798.

⁴¹⁹ *Flensburger Zeitung* 30. december 1851.

⁴²⁰ *Statistisk Tabelværk*, 3. række, 1. bind, 1863

⁴²¹ Der henvises for Slesvigs vedkommende til *Beiträge* 1967, s. 13-15.

Dette antyder en forskel i den økonomiske udvikling.⁴²² Nok havde kongerigets byer et lavere udgangspunkt for væksten. Men tallene viser, at den slesvigske urbanisering i perioden var markant mindre end den kongerigske. Årsagerne hertil var flere. Industribedrifterne, i det omfang de var placeret i byerne, sugede ikke så meget arbejdskraft til sig, at de afstedkom nogen omfattende vandring fra land til by. Desuden fandtes der, navnlig i Ejdersted og på østkysten, en ret stor købekraft i landzonerne, hvad der gav øgede beskæftigelsesmuligheder for en række håndværksnæringer på landet.⁴²³ Væksten i landhåndværkernes antal var således større end befolkningstilvæksten som helhed.⁴²⁴ Den liberale håndhævelse af næringslovgivningen muliggjorde og forstærkede denne udvikling. Endelig hæmmede infrastrukturens ufærdige beskaffenhed i nogen grad den regionale mobilitet. Mere systematiske udvandringsbevægelser fra hertugdømmet forekom først senere i 1800-tallet, og var således ikke årsag til den langsommere urbanisering.⁴²⁵ Også i kongeriget var landhåndværket vidt udbredt⁴²⁶, men fungerede inden for mere snævre institutionelle rammer.

Trods den relativt afdæmpede vækst i bybefolkningen fandt en stadig større del af arbejdsstyrken i hertugdømmet beskæftigelse i den gryende slesvigske industrisektor.⁴²⁷ Fra at have talt 128 virksomheder med ca. 2500 arbejdere i 1845, voksede sektoren til 256 virksomheder med ca. 5200 arbejdere i 1857.⁴²⁸ Der var altså tale om en fordobling af industriens omfang på blot 12 år. Betragtes virksomhedstilvæksten fordelt på hovedbrancher, ses det, at den kvantitative vækst ikke modsvarede af tilsvarende kvalitative udviklingstræk. Den helt dominerende erhvervsgren var teglværksbranchen. Af de 128 nytilkomne virksomheder var 82, altså 65 %, teglværker og kalkbrænderier. I alt var der 143 industrivirksomheder af denne type i 1857. Baggrunden for teglværkernes vækst var ikke mindst landbrugssektorens store efterspørgsel på teglsten og

---

⁴²² Befolkningstilvæksten som målestok for den økonomiske udvikling hviler på antagelsen om en nogenlunde uændret, eller højere, levestandard blandt indbyggerne i forhold til udgangspunktet.

⁴²³ Greve: *Zentrale Orte*, især figurer s. 151-152.

⁴²⁴ Heinrich Detlef Ahlf: *Das schleswig-holsteinische Stadthandwerk in seiner Entwicklung zur Gewerbefreiheit*: 1926, s. 57.

⁴²⁵ Kai Detlev Sievers: "Schleswig-Holstein in Rahmen der deutscher Überseewanderung des 19. Jahrhunderts", *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte*, 1976, s. 285-307.

⁴²⁶ Sven Henningsen: *Studier over den økonomiske liberalismes gennembrud i Danmark*, Göteborg: 1944.

⁴²⁷ Industrivirksomhed = Virksomhed med seks eller flere arbejdere.

⁴²⁸ Hansen: "tidlige industrialisering". Gælder også de følgende tal.

drænrør.⁴²⁹ Teglværkerne var først og fremmest placeret i landdistrikterne nær ved de nødvendige råstofforekomster. Geografisk var produktionen koncentreret i nogle få områder, først og fremmest omkring Flensborg fjord.⁴³⁰ Herfra udskibedes teglværksprodukter til vidt forskellige egne af monarkiet. Teglværker og kalkbrænderier var udprægede sæsonbedrifter. De ca. 2200 arbejdere som i 1857 fandt deres udkomme ad denne vej, var således kun en del af året beskæftigede med fremstilling af teglværksprodukter.

Blandt de resterende 46 virksomheder den slesvigske industrisektor blev forøget med mellem 1845 og 1857, var der otte jernstøberier og maskinfabriker samt fire tobaks- og cigarfabrikker. Disse virksomhedstyper var i hovedreglen placeret i byerne. Jern- og maskinbranchen var på flere måder den ledende sektor i den tidlige industrialisering, dvs. den virksomhedstype som drev den industrielle udvikling frem. I 1840'erne grundlagdes jernstøberier i Haderslev og Flensborg; i perioden 1850-57 fulgte en række købstæder og flækker i hertugdømmet efter.⁴³¹ Jernstøberiernes produkter efterspurgtes i snart sagt alle dele af økonomien. Tobaks- og cigarfabrikationen derimod var et mere traditionelt erhverv. Ligesom i teglværksbranchen var produktionen her relativt arbejdskraftsintensiv. Jernstøberierne og tobaksfabrikkerne var blandt de erhvervsgrene, der tabte mest terræn i forhold til den kongerigske industri efter Treårskrigen.⁴³²

De anførte tal tyder på en betydelig udvikling i de industriprægede byerhverv. En mere dybtgående diversificering af produktionslivet synes til gengæld ikke at have fundet sted i takt med sektorens kvantitative vækst. Ganske vist opstod der inden for enkelte hovedbrancher nye virksomhedstyper, herunder en korkfabrik og flere tændstikfabrikker. Ved siden af jernstøberierne og tobaksfabrikkerne kunne også oliemøllerne og til dels tekstilindustrien notere sig en fremgang i perioden.⁴³³ Det overordnede billede må dog blive, at den industrielle udvikling i hertugdømmet kendetegnedes ved en vækst i bredden mere end en vækst i dybden, dvs. af en udvidelse af allerede eksisterende brancher, hvor oven i købet de manuelle arbejdsgange var fremherskende.⁴³⁴ Det var

---

⁴²⁹ Hans Schultz Hansen: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*: Historisk Samfund for Sønderjylland og Fælleslandboforeningen for Nordslesvig 1994, s. 77-78.

⁴³⁰ Harsberg: *Træk*, s. 44.

⁴³¹ Hansen: "tidlige industrialisering", s. 156; Lars N. Henningsen: "Jernstøberier og maskinfabriker i Nordslesvig indtil ca. 1900", *Sønderjyske Årbøger*, 1982, s. 137-162.

⁴³² Ove Hornby: "Industrialization in Denmark and the loss of the Duchies", *Scandinavian Economic Review*, 1970, s. 23-57.

⁴³³ Hansen: "tidlige industrialisering", tabel 1 s. 147-148.

⁴³⁴ Begreberne er lånt hos Hyldtoft: *økonomiske historie*.

de etablerede sektorer, og altså navnlig teglværkerne, der voksede, mens grundlæggelsen af nye virksomhedstyper var mere sjældne. På en række felter udkonkurreredes Slesvig af kongerigets produktionssektor. Det var på den baggrund i tråd med realiteterne, når *Flensburger Zeitung* i december 1857 i en artikel om teglværksproduktionen i hertugdømmet konkluderede: ”Da så mange produktionsgrene ikke rigtig vil trives hos os, er det dog glædeligt at vide, at den nævnte erhvervsbranche [teglværkerne] for tiden blomstrer”.⁴³⁵

På søfartsområdet fulgte Slesvig bedre med. Den kraftigste vækst i flådestørrelsen inden for det danske monarki fandt sted i kongerigets provinsbyer, hvor tonnagemængden tredobledes mellem 1840 og 1860. I Slesvig skete der en fordobling. Handelsflåderne i København og Holsten voksede hver med ca. 40 %.⁴³⁶ Målt på antallet af søfolk og skibenes samlede tonnagemængde i forhold til befolkningstallet var Slesvig den stærkeste søfartsregion i riget.⁴³⁷ Tilvæksten i flådestørrelse var ikke jævnt fordelt blandt hertugdømmets søfartsbyer i tidsrummet. Marstals og Sønderborgs flåder var blandt de, der voksede mest. I periodens slutning stod Aabenraa på nippet til at overtage Flensborgs position som førende søfartsby.

De fremhævede træk ved den økonomiske udvikling 1840-1860 peger i retning af, at de slesvigske byerhverv havde nogle strukturelt betingede udfordringer i perioden. Befolkningstilvæksten i byerne var mindre end i kongeriget (og Holsten). Industrisektorens vækst skyldtes frem for alt det øgede antal teglværker. Tonnagemængden voksede kraftigt, men blev dog overgået af den kongerigske provins. Hvad var baggrunden for, at Slesvig ikke holdt trit med udviklingen i monarkiets øvrige hoveddele? Hvad var udslagsgivende for, at hertugdømmet udviklede sig til en struktursvag region? Der var i hvert fald to, afgjort sammenhængende, hovedmomenter i udviklingen: Treårskrigen og den institutionelle stagnation.

Baggrunden for den institutionelle stagnation

Treårskrigen vurderes generelt i forskningslitteraturen som værende af forholdsvis underordnet betydning for den økonomiske udvikling i hertugdømmerne.⁴³⁸ En loyal udlægning af paradigmet siger, at den tidlige industrialiseringsfase, der var sat ind fra 1830'erne, og hvis ledende sektor, som vi har set, var jernstøberierne, fortsatte uden større negative følgevirkninger fra

---

⁴³⁵ *Flensburger Zeitung* d. 3. december 1857.

⁴³⁶ Anders Monrad Møller: *Jagt og skonnert*: Falcon 1988, tabel 10 s. 40.

⁴³⁷ Hansen, Henningsen og Rasmussen: *Efter 1815*, s. 43.

⁴³⁸ Hansen: ”tidlige industrialisering”, s. 155; Lind: *Byerhvervenes*, s. 28-29; Brockstedt: ”Frühindustrialisierung”, s. 25.

krigsbegivenhederne, og kulminerede i året for den verdensomspændende økonomiske krise i 1857.⁴³⁹ Herefter videreførtes væksten i mere moderat tempo. Nok havde selve kamphandlingerne og den langtrukne krigstilstand nogle mere kortsigtede negative indvirkninger på det økonomiske liv, såsom skader på produktionsapparatet, periodevis mangel på arbejdskraft, tabte handelsforbindelser og afstraffelse af illoyale næringsdrivende ved målrettet tilbageholdelse af erhvervskoncessioner. Men samlet set var Treårskrigen i økonomisk og erhvervsmæssig henseende en krusning på overfladen. Denne opfattelse, som den summarisk er gengivet her, er problematisk. Meget taler for, at Treårskrigen i bred forstand havde større indvirkning på den økonomiske udvikling, end umiddelbart lader sig ane. Ét var selve krigsbegivenhedernes gennemslagskraft, som naturligvis varierede på regionalt plan.⁴⁴⁰ Flensborg rantes mærkbart, mens en by som Kappel på østkysten havde en imponerende økonomisk udvikling efter krigen. Noget andet var fjendtlighedernes optakt og eftervirkninger. Det langtrukne forspil til konflikten hvor de nationale modsætninger opbyggedes samt det spændte klima efter krigen, må i det samlede billede tilskrives en betydelig rolle i den relative tilbagegang for de slesvigske byerhverv. Disse omstændigheder var nemlig kraftigt medvirkende til, at de institutionelle rammer i Slesvig ikke reformeredes behørigt.

Den anden årsag til stagnationen som her skal fremhæves, omhandler netop rammebetingelserne. Årene omkring 1840 markerer i den henseende et skel. Grundlæggelsen af stænderforsamlinger på regionalt niveau og oprettelsen af en provinsregering for begge hertugdømmer med sæde i købstaden Slesvig i 1834 var en logisk fortsættelse af den positive institutionelle udvikling som beskrevet ovenfor. Den slesvigske stænderforsamlings indstiftelse muliggjorde en fornyelse og en udvidelse af det politiske liv, som også indbefattede behandlingen af erhvervsmæssige spørgsmål. Og med provinsregeringens etablering, der indgik som del af en større forvaltningsreform i hertugdømmerne, blev den formelle regulering af den økonomiske samfærdsel i højere grad et regionalt anliggende, hvad der alt andet lige bragte administration og beslutningsproces tættere på byerhvervene og ikke mindst på de organisationer, der varetog deres interesser. Mulighederne for at påvirke det politiske niveau – for at ændre de institutionelle rammer – forbedredes. Hverken stænderforsamling eller provinsregering fik dog på lidt længere sigt den intenderede betydning. Derimod indtrådte en stivhed i de institutionelle rammer, som blev et stadig større problem. Næringslovgivningen vedblev at være bygget på utidssvarende betingelser.

---

⁴³⁹ Om krisens årsager og virkning generelt se Hans Rosenberg: *Die Weltwirtschaftskrise 1857-1859*: Vandenhoeck & Ruprecht 1974.

⁴⁴⁰ Brockstedt: "Konjunkturer", s. 234

Domfældelse i erhvervssager skete fortsat ved ikke-specialiserede underretter, hvor den dømmende og den udøvende magt var sammenfaldende. Infrastrukturens udbygning var forsinket. Pengesystemet savnede fasthed. Fraværet af generel lovgivning for brug af moderne omsætningsmidler i form af veksler virkede hæmmende på kreditforsyningen til erhvervslivet.⁴⁴¹ Og kapitalmarkedet domineredes fortsat af private låneforetagender og sparekasser, mens et egentligt bankvæsen lod vente længe på sig.

De formelle institutionelle rammevilkår var kort sagt ugunstige for videre økonomisk udvikling, og de rodfæstede uformelle begrænsninger kunne i stadig mindre grad kompensere herfor. Denne omstændighed udgjorde ikke nødvendigvis i sig selv et langsigtet problem. Havde man i hertugdømmet haft stærke og indflydelsesrige interesseorganisationer til at varetage byerhvervenes tarv, ville de institutionelle strukturer kunne være påvirket. Problemet var, at de slesvigske organisationer, under indtryk af den nationalt og politisk spændte situation, hverken besad den fornødne styrke eller vilje til at ændre på forholdene. Hertugdømmets ständerforsamling var splittet mellem to modsatrettede nationale anskuelser, hvad der ramte lovgivningsarbejdet. Aktivitetsniveauet blandt handelsforeningerne i de slesvigske købstæder var, med Handelsforeningen i Flensborg som en mulig undtagelse, generelt lavt i perioden efter Treårskrigen sammenlignet med det forudgående årti.

I den følgende sektion undersøges rammebetingelserne for byerhvervenes virksomhed i Slesvig. Det sker med udgangspunkt i de fire parametre nævnt i indledningen: Næringslovgivning, retssystem, penge- og kapitalforhold samt infrastruktur. Endvidere behandles de slesvigske organisationer.

Rammevilkår for de slesvigske byerhverv

Næringslovgivning

De lovmæssige bestemmelser omkring udøvelsen af næringsdrift udgjorde den formelle ramme om byerhvervenes daglige virke. De retlige strukturer var derfor medvirkende til at konstituere den enkelte økonomiske aktørs handlefelt. Set i et overordnet perspektiv var 1800-tallet et tidsrum, hvor erhvervslovgivningen forenkledes og forsimpledes. Udviklingen gik i retning af fri konkurrence.⁴⁴²

---

⁴⁴¹ Bjørn Svenson: "Helstatens bankpolitik", *Sønderjysk Månedsskrift*, Vol. 44, 1968, s. 283-289, s. 289.

⁴⁴² Per Boje og Morten Kallestrup: *Marked, erhvervsliv og stat*: Aarhus Universitetsforlag 2004.

Næringslovgivningen i Slesvig svarede i hovedtræk til samme i kongeriget.⁴⁴³ Traditionelt administreredes den dog mere lempeligt i hertugdømmet.⁴⁴⁴ Hertil kom, at der formelt herskede næringsfrihed i store områder af Slesvig. Alligevel er det muligt at tegne en generel skitse af forholdene.

Frem til langt ind i 1800-tallet var den økonomiske aktivitet på landet og i byerne i teorien skarpt adskilt. Vareudveksling mellem bønder og byboere fandt sted på byernes markedsdage. Læbæltezoner omkransede byerne. Inden for disse områder måtte der, med få undtagelser, ikke drives borgerlig næring. I byerne udgjorde de forskellige håndværksbedrifter rygraden i det økonomiske liv. Håndværksudøverne var som hovedregel organiseret i lav med skarpe faggrænser. Medlemskab af et håndværkerlav var som hovedregel en forudsætning for udøvelse af et håndværksfag som mester. Til undtagelserne hørte skibsbyggeriet, som i hertugdømmerne til dels var et frit erhverv.⁴⁴⁵

Op gennem første halvdel af 1800-tallet kom den gamle lavsordning, og dermed selve det traditionelle fundament for næringsdrift, imidlertid under stærkt pres såvel i hertugdømmerne som i kongeriget. Det skyldtes flere, til dels sammenhængende, omstændigheder. Allerede før det 19. århundredes begyndelse var *koncessionssystemet* blevet udbredt. Gennem udstedelse af særlige tilladelser fra myndighederne – kongelige koncessioner – blev det muligt at nedsætte sig som håndværksmester uden om lavene. Også til erhvervsaktiviteter i landzonerne og til industrielle foretagender udstedtes der koncessioner. Med tiden blev en tiltagende del af efterspørgslen på varer og tjenesteydelser i landdistrikterne dækket af specialiserede erhvervsdrivende uden for byerne.⁴⁴⁶

---

⁴⁴³ For den her omhandlede periode gælder, at flere af de reformer af næringslovgivningen som gennemførtes i kongeriget i 1850'erne, opererede med en overgangsperiode, således at de først trådte i kraft i 1862. Se Einar Cohn: *Økonomi og Politik i Danmark 1849-1875*: G. E. C. Gads Forlag 1967.

⁴⁴⁴ Jürgen Brockstedt: "Grundzüge der gewerblichen Entwicklung in Schleswig-Holstein 1773-1867", i Jürgen Brockstedt: *Gewerbliche Entwicklung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutsche Ländern und Dänemark von der Mitte des 18. Jahrhundert bis zum Übergang ins Kaiserreich*: Karl Wachholtz Verlag Neumünster 1989, s. 13-44, s. 16.

⁴⁴⁵ Claus Veltmann: "Strukturen des schleswig-holsteinischen Schiffbaus im 18. und frühen 19. Jahrhundert", i Walter Asmus: *Die Entwicklung des Verkehrs in Schleswig-Holstein 1750-1918*: Wachholtz Verlag Neumünster 1996, s. 53-75, s. 61.

⁴⁴⁶ Otto Kettmann: "Landhandwerk und Modernisierung der Landwirtschaft auf dem Gerätesektor, am Beispiel einer Stellmacherei", i Jürgen Brockstedt: *Gewerbliche Entwicklung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutsche Ländern und Dänemark von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zum Übergang ins Kaiserreich*: Karl Wachholtz Verlag Neumünster 1989, s. 73-94, særlig s. 82.

Den demografiske udvikling forstærkede processen, idet befolkningstilvæksten først og fremmest fandt sted i landsognene. Markedsdagene i byerne mistede som følge heraf betydning.

Ved siden af koncessionssystemet og befolkningsudviklingen trykkede også den generelle udvikling i næringslovgivningen lavene. Tidsrummet fra midten af 1820'erne til sidst i 1830'erne, der sommetider betragtes som stillestående, var faktisk en reformperiode i hertugdømmet, hvad angår erhvervslovgivningen. Landhøkernes salgsrettigheder udvidedes, lavenes domsmyndighed indskrænkedes og underlagdes byretterne, skibsbyggeriet blev formelt tilstået lavsfrihed, og lavshåndværkeres tilladte arbejdsområde udstraktes til at omfatte landdistrikterne såvel som andre byer. Endelig fratoges lavenes deres selvstændige politimyndighed.⁴⁴⁷ Fra 1830'erne blev nyoprettede lav som grundregel etableret uden lavstvang, hvorved den tidligere adgangsbegrænsning til håndværksfagene gradvis forsvandt.⁴⁴⁸ Ved begyndelsen af den her omhandlede periode var den traditionelle regulering af by- og landerhverv så tilpas gennemhullet, at den i praksis var noget nær opløst.⁴⁴⁹ På den anden side var der langt fra tale om en tilstand af fuld næringsfrihed. Snarere virkede det eksisterende lovgrundlag uigennemskueligt og savnede en grundlæggende revision.⁴⁵⁰ Skønt reformerne enkeltvis medvirkede til at nedbryde gamle strukturer, pegede de ikke frem imod en helhedsløsning.

I 1844 fremsatte regeringen i den slesvigske stænderforsamling et lovforslag til en gennemgribende reform af hertugdømmets næringslovgivning.⁴⁵¹ Gennem en udjævning af erhvervsforholdene land og by imellem havde forslaget til formål at udviske nogle af de stærke økonomiske spændinger, der fandtes i samfundet. Reformudkastet betegnede et markant skridt i retning af indførelsen af egentlig næringsfrihed. Stænderforsamlingen var i princippet imødekommende over for reformtiltaget, men på grund af de nationale stridigheder lykkedes det ikke for regeringen at sikre lovforslagets færdigbehandling og vedtagelse (jf. afsnittet om stænderforsamlingen nedenfor). Hermed forpassedes ikke alene muligheden for at skabe klare og

---

⁴⁴⁷ *Chronologisk Samling af Forordninger, Rescripter etc. for Hertugdømmet Slesvig*, årgang 1826-1834.

⁴⁴⁸ Gerhard Kraack: "Die Geschichte der Handwerkerämter im Kammerbereich", i *Handwerkskammer Flensburg 1900 bis 1975: Handwerkskammer Flensburg/der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte 1975*, s. 45

⁴⁴⁹ Ahlf: *Stadthandwerk*, s. 40.

⁴⁵⁰ Ahlf: *Stadthandwerk*, s. 69-70.

⁴⁵¹ Ulrich Lange: "Ordnung und Freiheit – Zur Diskussion über die Einführung der Gewerbefreiheit in Schleswig-Holstein in den 1830er und 1840er Jahren", i Ingwer E. Momsen: *Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne*: Karl Wachholtz Verlag 1988, s. 29-42. Lovforslaget omfattede begge hertugdømmer og blev derfor også forelagt den holstenske stænderforsamling.

mere gennemsigtige juridiske rammer for næringsdriften i hertugdømmet. Forslagets forkastelse kom på sigt også til at betyde, at en oplagt og nødvendig modernisering af det overordnede lovgrundlag for det økonomiske liv først gennemførtes ca. 25 år senere. De nationale modsætninger spærrede for yderligere økonomiske reformer af mere vidtgående betydning i perioden.⁴⁵²

Ikke kun i hertugdømmerne, men også i kongeriget havde der forud for 1840'erne været kraftige røster, som talte for indførelsen af næringsfrihed, eller i hvert fald ønskede en tilbundsående revision af det bestående regelsystem. At et lovforslag sigtende på at udbedre disse ytrede misligheder, da det endelig blev fremsat af regeringen, fremkom i de slesvigske og holstenske stænderforsamlinger og ikke i de kongerigske, var næppe en tilfældighed. Tilsvarende andre områder, som landbrug og pengevæsen, var hertugdømmerne også her til en vis grad den danske regerings forsøgsmark, simpelt hen fordi de økonomiske forhold var mere veludviklede i Slesvig og Holsten. Da denne særstilling på grund af de nationale og politiske uroligheder gradvis opløstes, svækkedes samtidig Slesvigs muligheder for at bevare sin økonomiske førerposition. Hertugdømmet gik fra at være reformmæssigt foregangsland til at blive et tilbagestående område, hvad angår erhvervslovgivningen.

Infrastruktur

Samfærdselssystemets udstrækning og kvalitet var af stor betydning for de slesvigske byerhverv. Skibe, veje og, fra 1850'erne, jernbaner øgede fremkommeligheden og muliggjorde transport af gods og personer i forøget skala. Endnu i hovedparten af 1800-tallets første halvdel foregik størstedelen af varetransport dog på traditionel vis: Til fods. Kun de mere velhavende handelsfolk rådede over egne hestetrukne befordringsmidler.⁴⁵³ Ved transport over længere strækninger benyttedes enten koncessionerede fragtfolk eller statslige postvogne. Det eksisterende vejnet i hertugdømmet var af højst forskelligartet beskaffenhed. Stedvis var der knap tale om egentlige veje,

---

⁴⁵² Flere steder i forskningslitteraturen præsenteres det synspunkt, at den danske regering tøvede med at gennemføre en reform af næringslovgivningen, fordi den ikke turde lægge sig ud med den slesvigske håndværkerstand. Så vidt jeg kan se, mangler denne påstand dokumentation i en dækkende undersøgelse af emnet. Se Hansen: *Fra bro til periferi*, s. 16; Lennart S. Madsen: "Håndværk", i Inge Adriansen, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart S. Madsen: *Sønderjylland A-Å: Historisk Samfund for Sønderjylland*, s. 175.

⁴⁵³ Walter Asmus, Andreas Kunz og Ingwer E. Momsen: *Atlas zur Verkehrsgeschichte Schleswig-Holsteins im 19. Jahrhundert*: Karl Wachholtz Verlag 1995, s. 59.

men snarere om blivende vognspor.⁴⁵⁴ Forholdene fik i 1840'erne en tysk rejsende til at give færdselssystemet følgende skudsmål:

Jeg tror, at Hertugdømmet Slesvig er slettere chausseret end nogen anden del af den danske stat. Holsten har nu næsten lige så mange mile jernbane som Slesvig har chausse. Når man kommer over til de danske øer Fyn og Sjælland, finder man gode chausseer overalt. Også i Jylland skulle vejene være uforlignelig bedre vedligeholdte. Slesvig synes i så henseende at være mere tilbagestående end noget andet dansk land.⁴⁵⁵

Vejene i Nørrejylland, især på halvøens vestlige del, var, trods den rejsendes formodninger, ikke stort bedre, mens hovedruterne på Fyn og Sjælland ganske rigtig fremstod mere moderne.⁴⁵⁶

Infrastrukturen i hertugdømmet gennemgik betydelige forbedringer mellem 1840 og 1860. Søfartsvejen forblev, til trods for alle opgraderinger af landtransporten, dog den dominerende til transport af varer og mennesker.⁴⁵⁷ Siden dens indvielse i 1784 var Ejderkanalen, som gennemskar de to hertugdømmer fra øst til vest, en hovedfærdselsåre for den internationale skibstrafik. Kun Øresund var vigtigere som sejlroute for varetransport mellem Nord- og Østersø.⁴⁵⁸ Af øvrige vandveje fandtes i hertugdømmet to af betydning: Fjorden Slien som forbandt købstaden Slesvig med Østersøen, samt Vidåen der førte fra Tønder til Nordsøen.⁴⁵⁹ Disse tjente hovedsagelig den indenlandske skibsfart.

I begyndelsen af 1840'erne indledtes udbygningen af det slesvigske vejnet med anlæggelsen af chausseer. Grundlaget for arbejdet var en i 1842 udstedt vejforordning for hertugdømmerne, som

---

⁴⁵⁴ Asmus: "Grundzüge", s. 20.

⁴⁵⁵ J. G. Kohl: *Reisen in Dänemark und den Herzogthümern Schleswig und Holstein* I: F. A. Brockhaus 1846, s. 166. Forfatterens oversættelse.

⁴⁵⁶ Poul Thestrup: *På sporet 1847-1997* I: Jernbanemuseet 1997, s. 14f.

⁴⁵⁷ Walter Asmus: "Probleme der Verkehrsstruktur und Verkehrsentwicklung in Schleswig-Holstein und ihr Einfluss auf die gewerbliche Entwicklung 1800-1867", i Jürgen Brockstedt: *Gewerbliche Entwicklung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zum Übergang ins Kaiserreich*: Karl Wachholtz Verlag Neumünster 1989: s. 183-206, s. 197.

⁴⁵⁸ Otto Hedrich: *Die Entwicklung der schleswig-holsteinischen Eisenbahnwesens*: Lipsius & Tischer 1915.

⁴⁵⁹ Andreas Kunz: "Die wirtschaftliche Bedeutung der Binnenschifffahrt Schleswig-Holsteins im 19. Jahrhundert (1835-1914)", i Walter Asmus: *Die Entwicklung des Verkehrs in Schleswig-Holstein 1750-1918*: Wachholtz Verlag Neumünster 1996, s. 137-168, s. 142.

udstak rammer og retningslinjer for chausseernes placering. Sigtet med forordningen var at forbedre handelsforholdene i regionen ved at muliggøre større transportmængder samt at nedsætte befordringstiden for varer og personer.⁴⁶⁰ Ved Treårskrigen udbrud var hovedvejnettet fra Aabenraa i nord til Garding, Rendsborg og over Eckerförde mod Kiel i syd chausseret.⁴⁶¹ Flensborg udgjorde det trafikale knudepunkt. Anlæggelsen af chausseer var for Holstens vedkommende påbegyndt i det forudgående årti, i kongeriget fra anden halvdel af 1700-tallet, dog kun for de østlige landsdele.

Under Treårskrigen lå vejbyggeriet i hertugdømmet stille, men genoptoges fra 1852. Man kan dog med god ret tale om en stagnation i vejnettets videre udbygning: Mens der i hertugdømmet Slesvig i tidsrummet 1842-1849 anlagdes godt 200 km. chausse, blev der i perioden 1852-59 kun anlagt små 100 km.⁴⁶²

Tabel 1. Kilometer chausse i Slesvig, kongeriget og Holsten. Udvalgte år.

År/kilometer kunstvej	Slesvig	Kongeriget/Nørrejylland	Holsten
1842	-	575 / 37,5 (år 1836)	-
1847/48	212	750 /	300
1857/58	264	-	780
1866/1867	440	1350 (år 1865)	1050

Kilder: Asmus 1989, s. 189; Falbe-Hansen og Scharling 1878, *Danmarks Statistik – Tredje Bind*, s. 31.

Fra 1840'erne begyndte anlæggelsen af jernbaner i det danske helstatsmonarki. September 1844 åbnede jernbanestrækningen Altona-Kiel i Holsten som den første sporvej i riget. I 1847 blev skinnenettet mellem København og Roskilde taget i brug. Slesvig fik sin første jernbane efter Treårskrigen, da strækningen Tønning-Husum-Flensborg, eller ”Kong Frederik den Syvendes Sydslesvigske Jernbane”, blev indviet i 1854. I en kort årrække fik banen stor betydning som transitrute for varetransport. Opgangstiderne endte imidlertid i 1857, da Øresundstolden afskaffedes mod økonomisk kompensation til den danske stat fra en række implicerede lande. Generelt var det

⁴⁶⁰ Ulrich Lange: *Geschichte Schleswig-Holsteins*: Wachholtz Verlag 2003, s. 348.

⁴⁶¹ Asmus, Kunz og Momsen: *Atlas*, kort 4 s. 21; A. F. Bergsøe: *Den danske Stats Statistik II*: Forfatterens Forlag 1847, s. 628-629.

⁴⁶² J. P. Trap: *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig I*, ”Almindelig Deel”: G. E. C. Gad 1864, s. 61.

dog persontransporten, som dominerede togtrafikken i dens tidlige faser. Endnu ved periodens slutning var jernbanernes rolle i godstransporten ganske underordnet personbefordringen.⁴⁶³

Debatten om jernbanernes linjeføring var intens gennem hele perioden. Det var et område, hvor de erhvervsmæssige organisationer i hertugdømmet, med bl.a. stænderforsamlingen og diverse bykomiteer som talerør, satte mange ressourcer ind i forsøg på at påvirke beslutningsprocessen. Deres muligheder for at opnå indflydelse på jernbanenettets fremtidige udformning var dog af flere grunde begrænsede. For det første spillede andre hensyn end de rent økonomiske og erhvervsgeografiske ind på placeringen af nye jernbanestrækninger. Det gjaldt frem for alt geopolitiske og militære interesser.⁴⁶⁴ For det andet anlagdes den sydslesvigske jernbane – i modsætning til strækningen mellem hovedstaden og Roskilde som var statsejet – af et udenlandsk konsortium, hvis ønsker til linjeføringen vejede forholdsvis tungt. Endelig var de samfærdselsmæssige interesser blandt hertugdømmets, for så vidt også kongerigets, byer og landområder talrige og ofte uforenelige. Dette gjaldt såvel spørgsmålet om anlæggelser af jernbaner som chausseer.⁴⁶⁵ Samfundsøkonomisk havde jernbanerne i det danske monarki, når undtages den sydslesvigske bane i årene 1854-1857, som helhed forholdsvis ringe betydning før 1860.

Kapitalforhold

Forøgede investeringer i produktionsapparatet var en grundbetingelse ved overgangen fra de førmoderne økonomier til de industrialiserende samfund. Til at foretage de nødvendige investeringer krævedes pengekapital. En nøgle til økonomisk vækst lå i at aktivere de eksisterende pengemidler ved at kanalisere dem fra småsparere o. l. over i økonomiens vækstsektorer. Ét eller flere bindeled mellem den udbudte og den efterspurgte pengekapital måtte dog være til stede. Traditionelle udlånsformer mand og mand imellem havde generelt hverken den nødvendige størrelsesorden, fleksibilitet eller sikkerhed, til at fungere som finansielt grundlag for industrielle foretagender. Hertil krævedes et organiseret kapitalmarked kendetegnet ved en vis professionalisering og gennemsigtighed.⁴⁶⁶ Et sådan eksisterede ikke i Slesvig i perioden.

---

⁴⁶³ Ruth Federspiel: ”Verkehrsinnovation und regionale Entwicklung: Die Eisenbahnen Schleswig-Holsteins 1844-1914”, i Walter Asmus: *Die Entwicklung des Verkehrs in Schleswig-Holstein 1750-1918*: Wachholtz Verlag Neumünster 1996, s. 187-203, s. 195f; Thestrup: *Sporet*, s. 282.

⁴⁶⁴ Thestrup: *Sporet*, s. 99.

⁴⁶⁵ Se f. eks. debatten om chausseernes linjeføring i T 1856/1857.

⁴⁶⁶ Steffen E. Andersen: *The Evolution of Nordic Finance*: Palgrave Macmillan 2010, s. 9.

Hertugdømmets kapitalmarked bestod frem til slutningen af 1860'erne i al væsentligt af tre hoveddele. Den ene var den filial af Nationalbanken, der grundlagdes i Flensborg i 1844, men som beskæftigede sig meget lidt med udlån af risikovillig kapital. Den anden var dagspressen, hvor privatpersoner annoncerede efter eller udbød lånesummer.⁴⁶⁷ Den tredje var hertugdømmets spare- og lånekasser, som drev udlånsvirksomhed i et anseeligt omfang. En del af udlånene kom de erhvervsdrivende til gode. Typisk var det mindre og kortfristede lånebeløb til håndværkere.⁴⁶⁸ En kort overgang i midten af 1840'erne eksisterede der endvidere en slesvig-holstensk "Landesbank" oprettet på privat initiativ i opposition til Nationalbankens filial.⁴⁶⁹ Denne – Landesbanken – fik dog en kort levetid. Kreditforbindelser til Hamborg og Holsten stod i nogen grad til rådighed for slesvigske næringsdrivende.⁴⁷⁰ Sidstnævnte lokalitet var dog også uden egentlige banker. Opstartskapital til større og mere specialiserede virksomheder måtte som hovedregel tilvejebringes enten via arv, opsparing eller familieforbindelser.⁴⁷¹

At pengene var til stede i rigelige mængder i hertugdømmet, påvises i forskningslitteraturen og bekræftes af samtidige kilder.⁴⁷² Der er til gengæld også enighed om, at kreditmarkedet var utilstrækkeligt. Den indskrænkede kapitalstruktur i hertugdømmet og det manglende lovgrundlag på området vanskeliggjorde opdyrkelsen af nye erhvervsbrancher.⁴⁷³ *Flensburger Zeitung* udtrykte det i august 1854 på følgende måde:

Man hører ikke sjældent den mening udtalt, at i forhold til den betydelige kapital, hvilken her er til stede eller tilstrømmer, så burde industrielle og handelsmæssige foretagender have en større rolle,

---

⁴⁶⁷ *Flensburger Zeitung* diverse numre årgang 1851-1858.

⁴⁶⁸ Brockstedt: "Frühindustrialisierung", s. 64-65. Sparekasserne praktiserede dog udlån til større bedrifter i nogen grad. Se således Lars N. Henningsen: "Mellem håndværk, industri og handel", i Hans Schultz Hansen, Elisabeth Vestergaard og Torben A. Vestergaard: *Sønderjysk Erhvervshistorie 1800-2000*, Syddansk Universitetsforlag og Institut for Grænseregionsforskning 2013, s. 57-78, s. 63.

⁴⁶⁹ Ove Hornby: *Striden om filialen: Union-Bank 1975*; Anders Ravn Sørensen: "Monetary romanticism: nationalist rhetoric and monetary organisation in nineteenth-century Denmark", *Scandinavian Economic History Review*, 2013, s. 1-24.

⁴⁷⁰ Lind: *Byerhvervenes*, s. 196.

⁴⁷¹ Peter Wulf: "Frühe Schleswig-holsteinische Unternehmer", i Ingwer E. Momsen: *Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne*; Karl Wachholtz Verlag Neumünster 1998, s. 15-28, s. 24-27.

⁴⁷² Brockstedt: "Frühindustrialisierung", s. 64; *Flensburger Zeitung* diverse numre årgang 1850-1858.

⁴⁷³ Peter Wulf: *Kleine Schleswig-Holsteinische Bankgeschichte*; Wachholtz Verlag Neumünster 2010, s. 24.

end det er tilfældet. Enkelte vil se grunden til dette fænomen deri, at kapitalisten nu engang ønsker at konservere, hvad han har, og derved ikke vil vove risikoen ved nye projekter [Unternehmungen] mens iværksættere kun ved store besværligheder kan skaffe sig penge og kredit. Andre mener, at her mangler kreditanstalter, ligesom der findes eller oprettes i de forskellige danske provinser. [...]. Hvorvidt disse anskuelser er begrundede, må andre vurdere. Sikkert er det, at handel, skibsfart og andre vigtige industriveje, f. eks. sukkerraffinaderierne, vedblivende er i færd med at synke.⁴⁷⁴

I kongeriget var udviklingen på kreditmarkedet, som antydtes af avisen, mere levende. Frem til begyndelsen af 1850'erne var nogenlunde de samme kapitaludlånsformer fremherskende som i hertugdømmet. 1846 stiftedes den første provinsbank: Fyens Disconto Kasse. Denne blev efterfulgt af ikke færre end 13 provinsbanker grundlagt i tidsrummet 1854-1857.⁴⁷⁵ Kerneopgaven for disse pengeinstitutter var diskontering af veksler.⁴⁷⁶ 1854 stiftedes i København en privat bank, som drev udlån til håndværkere og industridrivende.⁴⁷⁷ I slutningen af 1857 åbnede endnu en bank i hovedstaden: Privatbanken i København. Med dette banklandskab var grundstenen lagt til et landsdækkende kreditmarked, skønt et sådan først var virkelig etableret nogle årtier senere.

Det institutionaliserede kreditmarkeds betydning for byerhvervenes adgang til pengekapital må ikke overvurderes. Endnu ved periodens slutning stod denne type af kreditformidling angiveligt kun for omkring en fjerdedel af erhvervenes investeringer, mens resten finansieredes på traditionel vis, dvs. ved långivning mand og mand imellem samt gennem spare- og lånekasserne.⁴⁷⁸ Det må dog anses for ubestrideligt, at byerhvervene i kongeriget nød godt af kreditmarkedets institutionalisering,⁴⁷⁹ mens man i hertugdømmet i tiltagende grad måtte føle savnet af egentlige bankforetagender.

Det er et omdiskuteret spørgsmål, hvorfor der ikke blev oprettet moderne former for kreditinstitutioner i Slesvig i 1850'erne. Som mulige årsager har været nævnt den manglende udbredelse af vekselovgivning (Svenson), de nationalpolitiske modsætninger og en økonomisk

---

⁴⁷⁴ *Flensburger Zeitung* 17. august 1854.

⁴⁷⁵ Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark I*: Universitetsforlaget i København 1972, s. 157.

⁴⁷⁶ Axel Nielsen: *Bankpolitik I*: Hagerups Forlag 1923, s. 312.

⁴⁷⁷ V. Falbe-Hansen og Will. Scharling *Danmarks Statistik III*: Forlagsbureauet i København 1878, s. 314.

⁴⁷⁸ Hansen: *Økonomisk vækst*, s. 161. Nyere forskning har dog peget på, at industrifinansieringen, i hvert fald hvad gælder Fyens Disconto Kasse, var mere omfattende end hidtil antaget. Se Per Henning Hansen: "Fyens Disconto Kasse 1846-1886", *Erhvervshistorisk Årbog*, 1989, s. 98-137.

⁴⁷⁹ Richard Willerslev: *Studier i dansk industrihistorie*: Einar Harcks Forlag 1952, navnlig s. 194-206.

konservatisme⁴⁸⁰, dvs. opretholdelsen af Hamborg som primær långiver (Lind), samt en bevidst obstruktionspolitik mod bankgrundlæggelser i hertugdømmerne fra den danske regerings side (Schultz).⁴⁸¹ Mens de to første hypoteser givetvis har en del for sig, fremstår Schultzs påstand umotiveret og mere tvivlsom. Svensons tese om at årsagen til bankgrundlæggelsernes udeblivelse skal findes i fraværet af almindelig veksellovgivning i hertugdømmet, er ret bestemt blevet affejet af Lind.⁴⁸² De to forhold var dog ikke uden forbindelse til hinanden, hvad det følgende afsnit vil vise.

Benyttelsen af vekslen som omsætningsmiddel vandt kraftigt frem i perioden i takt med den tidlige industrialiserings frembrud.⁴⁸³ Som udtryk herfor kan tages, at Nationalbankens diskonteringsvirksomhed forøgedes markant i perioden.⁴⁸⁴ Vexlens fremgang havde flere sider. Dels knyttede sig til denne afregningsform nogle åbenlyse transport- og sikkerhedsmæssige fordele, som gav øget omsætning og smidiggjorde den økonomiske samfærdsel såvel ved indenrigs- som ved udenrigshandel.⁴⁸⁵ Dels var vekslen, før opkomsten af bankinstitutter og institutionaliseringen af checksystemet, uden konkurrence i forhold til at yde hurtig og fleksibel kreditgivning.⁴⁸⁶

I kongeriget blev vekselovgivningen op gennem første halvdel af 1800-tallet, navnlig fra 1820'erne, udbygget og liberaliseret.⁴⁸⁷ Holsten fik en almindelig vekselanordning inden for rammerne af den danske stat i 1853. I Slesvig derimod fandtes ingen generel veksellov i perioden, skønt flere forsøg blev gjort på at indføre en sådan. Behovet for indførelsen af vekselret i hertugdømmet anerkendtes i toneangivende kredse. Således vurderede det førende oplysningsblad *Neues Staatsbürgerliches Magazin* i midten af 1830'erne en veksellovs potentielle nyttevirksomheder på følgende måde: ”Vekselret tvinger til punktlighed, gør det vanskeligt at bedrage sine kreditorer gennem overlagte fallitter, forkorter vidtløftige procedurer, forøger kreditten og betalingsmidlerne

---

⁴⁸⁰ I samtiden pegede flere iagttagere desuden på en form for mental konservatisme blandt hertugdømmernes mere kapitalstærke borgere som årsag til bankforetagendernes udeblivelse.

⁴⁸¹ Svenson: ”Helstatens bankpolitik“; Lind: *Byerhvervenes*, s. 200; Peter Wilhelm Schultz: *Über die Entwicklung des Bankwesens in den Provinz Schleswig-Holstein*: 1924, s. 22.

⁴⁸² Lind: *Byerhvervenes*, s. 199.

⁴⁸³ Judith Freund: *Die Wechselverpflichtung im 19. Jahrhundert*: Peter Lang 2008, s. 20.

⁴⁸⁴ Knud Erik Svendsen et al.: *Dansk Pengehistorie I. 1700-1914*, København: Nationalbanken 1968, s. 250

⁴⁸⁵ Sergei Moshinskyi: *History of the Wechsel. Bill of Exchange and Promissory Note*: Xlibris 2008.

⁴⁸⁶ Svend Aage Hansen: *Pengevæsen og kredit 1813-1860*: Arnkroner 1960, s. 122.

⁴⁸⁷ Einar Cohn: *Privatbanken i København gennem hundrede år 1857-1957 I*: Privatbanken i København 1957, s. 22ff.

på hele handelspladsen og hos de enkelte købmænd og forhindrer meget svindel, hvilket ikke kun er ønskværdigt for den bemidlede købmand, men for hele handelsstanden”.⁴⁸⁸

I 1842 forelagde regeringen den slesvigske stænderforsamling et udkast til indførelsen af en almindelig vekselret i hertugdømmet. På grund af stændermajoritetens modstand blev forslaget imidlertid ikke gennemført. Året efter, i 1843, udstedtes efter opfordring fra størsteparten af den derværende handelsstand og bystyret en lokal vekselanordning for Flensborg. Ønsket hang bl.a. sammen med, at Nationalbanken stillede indførelsen af vekselret som betingelse for at etablere en filial i byen. Også i Frederikstad på vestkysten fandtes der lovgivning på området. Vekselretten de to nævnte steder omfattede dog kun personer bosiddende i Flensborg respektive Frederiksstad.⁴⁸⁹ Fra 1844 kunne kommunalbestyrelserne i de enkelte byer i hertugdømmet anmode særskilt om at få indført en ordning ligesom den flensborgske, men endnu i 1860 var intet sådan andragende blevet modtaget af regeringen. Om tilbageholdenheden eventuelt også havde nationalpolitiske årsager, vil ikke blive taget op her. I stedet skal der fokuseres på en økonomisk side af sagen. I de slesvigske købstæder og flækker eksisterede der en generel bekymring for, at indførelsen af veksellovgivning ville medføre en stramning af kreditforholdene for de næringsdrivende på bekostning af den lempelse, som egentlig var intentionen. Argumentet var, at handlende i byer uden moderne kreditinstitutioner ville have vanskeligt ved at sikre sig mod ”vekselstrengheden”, dvs. de lovfastsatte bestemmelser omkring betalingsfrist m.v.⁴⁹⁰ Hvor vekselbrugerne i byer med hjemmehørende banker, som Flensborg og København, havde mulighed for relativt hurtigt at tilvejebringe pengemidler via lånoptagelse gennem det institutionaliserede kreditsystem, ville næringsdrivende i hertugdømmets øvrige købstæder og flækker derimod være nødsaget til at binde en vis kapital af egen lomme som sikkerhed. Så længe de nødvendige bankinstitutioner ikke fandtes i byerne, frygtede man med andre ord at havne i en slags kreditklemme ved indførelsen af almindelig vekselret. Muligvis har potentielle bankforetagere i hertugdømmet ræsonneret på samme måde som Nationalbanken, nemlig at den manglende veksellovgivning måtte virke begrænsende på lånevirkssomhedens tænkelige udstrækning.

Den danske regering var ikke det eneste styre, som i perioden forsøgte at indføre en generel veksellov i Slesvig. Under Treårskrigen sørgede statholderskabet for, at den almindelige tyske

---

⁴⁸⁸ *Neues Staatsbürgerliches Magazin*: 1834, s. 900-901.

⁴⁸⁹ *Juridisk Ugeskrift for Hertugdømmet Slesvig*: 1856, s. 159.

⁴⁹⁰ *T* 1840, s. 380f; *T* 1860, 1. Tillægsbind, s. 164.

veksellovgivning fra 1848 også blev gældende i hertugdømmet. Da bestyrelseskommissionen⁴⁹¹ umiddelbart efter dens indsættelse i 1849 ophævede en række forordninger og bestemmelser udstedt af det slesvig-holstenske styre, undlod den at ophæve den tyske veksellov samt en lov om rettergang i vekselsager.⁴⁹² Skønt det har ligget uden for rammerne af forskningsundersøgelsen at kortlægge baggrunden for denne beslutning, kan det meget vel have været et medvirkende motiv, at der i kommissionens øjne eksisterede et uopfyldt behov for en almendækkende veksellov i hertugdømmet – den være sig tysk eller dansk. Først i juni 1851 ophævede Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig de tyske vekseregler fra 1848. I 1860 forsøgte regeringen igen at opnå ständerforsamlingens tilsagn til indførelsen af en generel veksellov, men på ny afvistes lovforslaget af forsamlingens flertal.

Retssystem

Den geografiske udvidelse af samhandelsrelationer, vekslens udbredelse og det økonomiske livs tiltagende kompleksitet i almindelighed afstedkom et stadig større behov for juridisk sikkerhed omkring indgåede forretningsaftaler o.l. Der fandtes i perioden, med en enkelt lokal undtagelse, ingen specialiserede erhvervsdomstole i hertugdømmet. Langt de fleste handelsstridigheder løstes uden om retssystemet ved private overenskomster, uden at denne praksis dog var institutionaliseret.⁴⁹³ De forskrifter hvorpå retsplejen baserede sig, var overordnet set mangelfulde og forældede. Der knyttede sig endvidere ikke nogen stærkt udviklet retlig præcedens til området, eftersom hovedparten af sager fandt deres afgørelse i civilsamfundet. I almindelighed baserede handelssamkvemet mellem de økonomiske aktører sig ikke på retlige strukturer, men på ”god tro og redelighed”.⁴⁹⁴ Lignende omstændigheder gjaldt i kongeriget⁴⁹⁵, dog med nogle væsentlige modifikationer, jf. afsnittet nedenfor.

Mens justits og forvaltning i hertugdømmet Slesvig formelt blev adskilt på provinsniveau med den tidligere omtalte forvaltningsreform i 1834, gjorde det samme sig ikke gældende på lokalt plan.

---

⁴⁹¹ Om baggrunden for bestyrelseskommissionens indsættelse se artiklen ”Tvangslånene. Om fiskale forhold i Slesvig under og efter Treårskrigen” i denne afhandling.

⁴⁹² Holger Hjelholt: *Sønderjylland under Treårskrigen* II: G. E. C. Gads Forlag 1961, s. 89.

⁴⁹³ H. C. Esmarch: *Das im Herzogthume Schleswig geltende bürgerliche Recht*: königlichen Taubstumme-Institut 1846, s. 507.

⁴⁹⁴ Esmarch: *bürgerliche Recht*, s. 507.

⁴⁹⁵ Inger Dübeck: ”Grosserer-Societetets responderende virksomhed”, i Kjeld Simon Villadsen: *Handelens veje er altid kulturens veje*: Det Danske Handelskammer 1992, s. 77-99, s. 80-81.

Magistraten fungerede frem til preussisk tid som første retsinstans i byerne.⁴⁹⁶ Visse købstæder havde særlige underretsinstanser.⁴⁹⁷ Blandt disse var en enkelt erhvervsrettet domstol, nemlig søretten i Husum. Dens virke var dog begrænset til lokalområdet. I løbet af 1800-tallets første årtier etableredes egentlige politiretter i en række byer ved siden af magistratdomstolene. Politiretterne tog sig hovedsagelig af småsager og var i øvrigt ofte besat med personer fra magistraten. Generelt gælder det, at underretterne fik tillagt flere kompetenceområder op gennem første halvdel af 1800-tallet.⁴⁹⁸ Bl.a. overtog de som nævnt lavenes domsmyndighed. Også de erhvervsretlige sager lå i hovedreglen hos de almindelige underretter. Det kunne f. eks. være spoliesager [sager om uretmæssig besiddelse], stridigheder om hyrepenge for sømandskab, veksels- samt visse toldsager.⁴⁹⁹ Arbejdsbyrden for magistratsmedlemmerne kunne være stor, da de ved siden af funktionen som domsmyndighed også havde deres forvaltningsmæssige opgaver at varetage. Dertil kommer, at de umuligt kunne besidde tilstrækkelig juridisk sagkundskab på alle retsområder. Det ramte i et vist omfang kvaliteten af retsplejen. Klager over retsprocessernes tidsmæssige udstrækning hørtes ofte. I Flensborg sukkede mange købmænd efter en handelsret, efter at tidligere forsøg på at få oprettet en søret i byen var strandet.⁵⁰⁰ *Flensburger Zeitung* besværede sig jævnligt over retstilstandene for handelslivet såvel i Flensborg som i hertugdømmet generelt med henvisning til de bedre forhold i navnlig kongeriget og Hamborg.⁵⁰¹

Retssystemet i kongeriget adskilte sig fra det slesvigske på i hvert fald tre punkter, når det kom til behandlingen af sager med erhvervsmæssigt indhold. For det første eksisterede der siden slutningen af 1700-tallet egentlige forligsinstitutioner i flere etablerede grene af det juriske system, herunder ved Søretten i København.⁵⁰² I forligsinstitutionerne fik parterne mulighed for at bilægge stridigheder, førend det kom til retssag. Typisk for den erhvervsorienterede del af forligsvæsenet er

---

⁴⁹⁶ Gerret Liebing Schlaber: *Hertugdømmet Slesvigs forvaltning. Administrative strukturer og retspleje mellem Ejderen og Kongeåen ca. 1460-1864*: Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 2007, s. 296-308.

⁴⁹⁷ Georg Alfred Runge: *Das königliche Appellationsgericht für das Herzogthum Schleswig in Flensburg (1852-1867)*, Kiel: Inaugural-Dissertation 1985, s. 18f.

⁴⁹⁸ Jf. fodnoterne hos Runge: *Appellationsgericht*, s. 158-159.

⁴⁹⁹ Runge: *Appellationsgericht*, s. 157f.

⁵⁰⁰ *Flensburger Zeitung* diverse numre 1850-1858; Schlaber: *Slesvigs forvaltning*, s. 308.

⁵⁰¹ Se f. eks. *Flensburger Zeitung* 29. december 1851.

⁵⁰² I årene 1837, 1838 og 1839 behandlede forligsinstitutionerne i kongeriget i gennemsnit knap 27500 sager af alle typer om året, jf. *Ny Collegial-Tidende for Danmark*: 1841, s. 233. Af disse udgjorde erhvervsrelaterede sager kun en mindre del.

en sag, hvor en rebslagermester havde leveret tovværk til en kaptajn uden at modtage fuld betaling for varen. Sagen løstes i sørettens forligsinstitution.⁵⁰³ I Slesvig fandtes ingen tilsvarende indretning.⁵⁰⁴ Fra Sønderborg indkom i 1857 en petition til den slesvigske stænderforsamling om at få oprettet forligsinstitutioner i hertugdømmet – en anmodning der, uden resultat, blev gentaget tre år senere.⁵⁰⁵ Også i Flensborg ønskede flere handelsfolk forligsinstitutioner indført.

For det andet var der i kongeriget kutyme for at indhente sagkyndiges vurderinger i handelsretssager. Således havde en komite under Grosserer-Societetet autorisation til at indgive erklæringer i handelsretlige spørgsmål. Herved bibragtes de almindelige underretter en ekspertviden, som kunne være afgørende for udfaldet af private retssager.⁵⁰⁶

For det tredje styrkedes den generelle retssikkerhed i kongeriget ved, at den dømmende magt formelt adskiltes fra de lovgivende og udøvende magter med grundloven i 1849.⁵⁰⁷

I tillæg til de nævnte forskelle bør det også anføres, at mens det slesvigske domstolssystem i perioden 1834-1848 havde tre instanser – med overappellationsretten i Kiel som den øverste i fællesskab med Holsten – indskrænkedes retsstrukturen fra 1852, således at hertugdømmet nu kun havde to instanser.⁵⁰⁸ Baggrunden var først og fremmest, at man også på retsområdet ønskede at adskille de to hertugdømmer efter Treårskrigen. I kongeriget fandtes tre instanser perioden igennem. Hvad denne omstændighed havde af betydning for de erhvervsdrivende, som i 1850'erne kom i kontakt med det juridiske system, skal ikke vurderes her.

Sammenfattende kan det konstateres, at hertugdømmet i perioden blev stående ved nogle institutionelle rammer, som ikke modsvarede tidens fordringer. Det hæmmede udnyttelsen af den tidlige industrialiseringsfases økonomiske potentialer og begrænsede antagelig

---

⁵⁰³ Rigsarkivet (RA). ”Sø- og Handelsretten i København Forligskommissionen. Forligsbog. 1826-1861”. Forligsprotokol 1826-1858, s. 289.

⁵⁰⁴ Amtmændene spillede dog en vis rolle som forligsmæglere i retssager, jf. Gerret Liebing Schlaber (1998): ”Modernisering eller stagnation? Reformer i Slesvigs forvaltning og jurisdiktion 1850-1864”, *Sønderjyske Årbøger*, s. 81-104, s. 88-89. I byerne kunne borgmesteren påtage sig rollen som forligsmægler, jf. *Flensburger Zeitung* 8. april 1853. Forligsvæsenet var dog ikke institutionaliseret i hertugdømmet i samme grad, som det var i kongeriget.

⁵⁰⁵ *Flensburger Zeitung* 8. Februar 1857.

⁵⁰⁶ Dübeck: ”responderende virksomhed”, navnlig s. 82-84.

⁵⁰⁷ C. V. Ussing: ”Om Domstolenes Forhold til den lovgivende Magt efter Grundloven”, *Tidsskrift for Retsvæsen*, 1863, s. 214-252.

⁵⁰⁸ Jens Engberg: *Det slesvigske spørgsmål 1850-1853*: Historisk Samfund for Sønderjylland 1968, s. 51.

velstandsfremgangen. Før indlemmelsen i Preussen og indførelsen af preussisk rammelovgivning i slutningen af 1860'erne skete der ikke videre.

Hertugdømmet Slesvigs organisationer

Stænderforsamlingen

Med oprettelsen af de fire stænderforsamlinger i det danske monarki i 1831/1834 etableredes et forum for politisk repræsentation, hvor rigets indbyggere – eller i hvert fald de stænderdeputerede – kunne udtrykke deres regionale eller lokale interesser over for regeringsmagten. Gennem fremsættelse af private forslag og indgivelse af petitioner kunne spørgsmål af relevans for bestemte befolkningsgrupper tages op. Også erhvervsforholdene for de næringsdrivende i byerne var genstand for debat i stænderforsamlingerne.⁵⁰⁹

Den slesvigske stænderforsamling var en betydningsfuld organisation med gode forudsætninger for at påvirke de institutionelle rammevilkår i hertugdømmet.⁵¹⁰ Efter Treårskrigen, hvor forsamlingens besluttende myndighed blev udvidet, styrkedes dens indflydelsesmuligheder.⁵¹¹ Den slesvigske stænderforsamling bestod af 44 deputerede.⁵¹² Blandt disse var 12 valgt i købstæderne. Her var de kandidater, som repræsenterede byerhvervene, især oppe imod advokater og embedsmænd, kort sagt personer tilhørende de liberale erhverv.

Ligesom i enhver anden politisk repræsentation var der en række forskellige potentielle konfliktområder i den slesvigske stænderforsamling. Set over hele perioden var modsætningsforholdet mellem dansk og tysk dét, der trådte tydeligst frem. Kun under forsamlingerne i 1836, 1838 og 1853 spillede de nationale fjendtligheder ingen større rolle. Mere materielle sagsforhold, som i bund og grund handlede om fordelingen af økonomiske goder i hertugdømmet, aktiverede lejlighedsvis andre konfliktakser end den nationale. Forskellige geografiske, sociale og økonomiske spændinger havde således også deres plads i forsamlingen.

---

⁵⁰⁹ Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlingers Historie 1830-1848* II: J. H. Schultz Forlag 1934, s. 539-558.

⁵¹⁰ Jensen: *De danske Stænderforsamlingers*, s. 633.

⁵¹¹ De to stænderforsamlinger i hertugdømmerne havde, i modsætning til forsamlingerne i kongeriget, en vis, men også begrænset, besluttende myndighed allerede fra oprettelsen i 1834, jf. Jensen: *De danske Stænderforsamlingers*, s. 75.

⁵¹² Efter forfatningsloven af 1854, som var gældende ved det første valg til stænderforsamlingen efter Treårskrigen, dog kun 43 medlemmer.

Regeringens reformvilje var, målt på antallet af fremlagte lovforslag, størst i de kongerigske stænderforsamlinger.⁵¹³ Det var dog ikke ensbetydende med, at forsamlingerne i hertugdømmerne blev ladt uvirksomme. Med inddragelse af den slesvigske stænderforsamling gennemførtes vigtig lovgivning på erhvervsområdet i slutningen af 1830'erne, hvorved de formelle begrænsninger for byerhvervene styrkedes. Det gjaldt en de facto ophævelse af lavstvangen for skibsbyggeriet, en statslig regulering af bissekram- og prøvehandlen på landet, en af tidens helt store gener for byernes handelsliv, samt den store toldlov i 1838. Ved siden af regeringens reformudkast fremsatte flere stænderdeputerede private forslag til ny lovgivning. Det gjaldt også på erhvervsområdet. 1838 stillede en deputeret fra Flensborg eksempelvis en proposition om ”bortryddelse af de hindringer, der er i vejen for agerdyrkningens og industriens, såvel navnlig handelens fremme”.⁵¹⁴ Forslaget sigtede hovedsageligt mod at støtte groshandlen. Reformsporet endte i praksis med den slesvigske stænderforsamling i 1842 og det ”nationale brud”. En gennemgribende og fremsynet næringslov, etableringen af en mere demokratisk kommunalforfatning samt gennemførelsen af ensartet lovgivning for brug af vekslere som omsætningsmiddel kuldsejlede alle i 1840'erne som følge af den slesvigske stændermajoritets fortrinsvis nationalt begrundede modstand.

Da stænderforsamlingerne blev genetableret efter Treårskrigen, var hovedparten af de slesvig-holstensksindede deputerede fra 1840'erne blevet udskiftet med nye ansigter. Desuden var der sket en udvidelse af valgretten. *Flensburger Zeitung* så på den baggrund fortrøstningsfuldt på stændernes fremtidige virke:

En meget væsentlig forskel på den forestående slesvigske provinsialstænderforsamling og alle tidligere ligger (...) i dens sammensætning og også i de kræfter, med hvilke den kan virke. Mens tidligere det juridiske element gennemgående var fremherskende, om ikke i antal, så dog hvad angår parlamentariske evner, så står nu det erhvervsmæssige, det merkantilt-landbrugsmæssige og industrielle element i spidsen.⁵¹⁵

Avisen forhåbninger brast dog hurtigt. Spørgsmålet om de mellemslesvigske sprogreskripter og de nationale modsætninger i det hele taget kom til at sætte deres præg på forsamlingens arbejde i

---

⁵¹³ Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848 I*: J. H. Schultz Forlag 1931, s. 328.

⁵¹⁴ *T* 1838, s. 170.

⁵¹⁵ *Flensburger Zeitung* februar 1853.

perioden mellem de slesvigske krige.⁵¹⁶ Ret hurtigt skete der en forholdsvis solid national blokdannelse med et tysk flertal på 2/3 af forsamlingens medlemmer mod et dansksindet mindretal på 1/3.⁵¹⁷ De deputerede, som i national henseende var mere eller mindre indifferente, udgjorde en forsvindende minoritet. Disse omstændigheder medførte et om ikke stillestående, så dog trægt lovgivningsarbejde i stænderforsamlingernes sidste ti år.

Om reformaktiviteten i kongeriget skal her blot konstateres, at den perioden igennem var langt større end i Slesvig. Uden at stille sig følgagtigt til styrets forslag underkastede stænderforsamlingerne i Viborg og Roskilde generelt de reformtiltag, regeringen fremlagde, en saglig behandling. Samspillet mellem regering og stænder var i kongeriget betydelig mere konstruktivt, end det var i hertugdømmerne. Efter Treårskrigen var billedet om ikke uændret, så dog nogenlunde det samme. Nok var der rigeligt med politiske spændinger i den danske rigsdag, hvad der også i nogen grad ramte lovgivningsarbejdet.⁵¹⁸ Overordnet betragtet var tidsrummet 1840-1860 dog i kongeriget kendetegnet ved en frugtbar udbygning af de lovgivningsmæssige rammer på det økonomiske område.

Handelsforeningerne

I en række slesvigske købstæder fandtes der i perioden private foreninger, som havde til formål at varetage de stedlige næringsdrivendes erhvervsinteresser. Mest fremtrædende var de såkaldte handelsforeninger, af hvilke der eksisterede tre i hertugdømmet. Trods navnet forfægtede foreningerne som hovedregel byerhvervenes tarv generelt og ikke kun handelsfagernes. Uden sammenligning mest indflydelsesrig var Handelsforeningen i Flensborg, som frem til 1857 havde den karismatiske storkøbmand og kongelige agent Heinrich Carstensen Jensen (1789-1860) i spidsen.⁵¹⁹ Foreningen grundlagdes i 1831 og virkede fra begyndelsen aktivt for at fremme interesserne hos størstedelen af handelsfolk i Flensborg.⁵²⁰ Blandt foreningens mærkesager var udstedelsen af en vekselordning, oprettelse af forligsinstitutioner i hertugdømmet samt

---

⁵¹⁶ Holger Hjelholt: "Den slesvigske stænderforsamling i 1860", *Historisk Tidsskrift*, Bind 9. række 3, 1925, s. 209-344, s. 221; *T* 1860, s. 862-863.

⁵¹⁷ Hjelholt: "stænderforsamling i 1860"; Johan Plesner: "Partidannelsen i de slesvigske Provinsialstænder i Tiden mellem de to dansk-tyske Krige", *Sønderjyske Årbøger*, 1925, s. 225-281.

⁵¹⁸ Her tænkes navnlig på landbolovgivningen, jf. Cohn: *Økonomi og Politik*.

⁵¹⁹ Hans Friedrich Schütt: *H. C. Jensen - ein Lebensschicksal im Grenzland Schleswig*: Krausskopf 1956.

⁵²⁰ Gerd Vaagt: *Geschichte des Handelsvereins der Stadt Flensburg im 19. Jahrhundert*: Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte 1992.

iværksættelsen af tiltag mod omstrejfende bissekræmmere og prøvehandlende på landet. Også told- og skatteforhold havde Handelsforeningens store bevågenhed.⁵²¹ Foreningen søgte bl.a. indflydelse ved at påvirke beslutningstagerne i København gennem petitioner og deputationer, og havde ganske stor succes hermed. Grundet de nationale modsætninger deltes foreningen en overgang under Treårskrigen i to. Trods krigstilstanden søgte Handelsforeningen aktivt at påvirke de slesvig-holstenske myndigheder til at føre en politik, som var i de flensborgske handelsfolks interesse.⁵²² I byen fandtes fra 1838 tillige en forening, som repræsenterede håndværk og industri.

Også i Haderslev fandtes en handelsforening. Den var dannet i 1844, og havde til formål at ”befordre og muligt at udvide denne stads handel og skibsfart og de dermed i forbindelse stående industri- og erhvervsgrene (...)”.⁵²³ Foreningen forsvarede byens traditionelle erhvervsprivilegier og var i 1840’erne aktiv i kampen mod uberettiget handel på landet og den forøgede konkurrence i byen.⁵²⁴ Endelig fandtes der i Aabenraa en handelsforening grundlagt 1847 af slesvig-holstensksindede handelsfolk, hvis formål det var ”at drøfte og rådslå om merkantile anliggender”.⁵²⁵ Foreningen forsøgte aktivt at modarbejde udbredelsen af koncessionsvæsenet og de omstrejfende handlende på landet.

Handelsforeningerne stod ikke alene. I andre af hertugdømmets købstæder eksisterede foreninger, der med hensyn til mål og midler mindede om handelsforeningerne. I Husum bestod siden 1824 en sammenslutning af købmænd og skippere under navnet ”Commerzium”. Foreningen, som havde til formål at ”vogte over den herværende handels og søfarts interesser”,⁵²⁶ kæmpede først og fremmest for at bevare retten til at opkræve skibsafgifter i farvandet nord for Ejdersted. I flere købstæder havde såkaldte kræmmerkompagnier hjemme.⁵²⁷ Disse var en form for handelsforeninger i mindre skala. Endelig oprettedes der i perioden, og navnlig i 1850’erne, håndværkerforeninger i en række slesvigske byer. Som foreningstype tjente disse hovedsagelig sociale og uddannelsesmæssige formål. I næringspolitiske spørgsmål varetog de lavenes interesser. I kongerigets provins grundlagdes der i 1840’erne to handelsforeninger, nemlig i Randers og

---

⁵²¹ H. C. Jensen: *Ueber Handel und Gewerbe*: 1835.

⁵²² Fritz Fuglsang, Fritz Hähnsen og Otto Schütt: *Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt*: Flensburg 1966, s. 307.

⁵²³ Olav Christensen: *Haderslev Handelsstandsforening*: Haderslev 1968, s. 18.

⁵²⁴ Christensen: *Handelsstandsforening*, s. 20.

⁵²⁵ Harald J. Rud: *Aabenraa Handelsforening 1847 – 2. februar – 1922*: Aabenraa Handelsforening 1922, s. 8-9.

⁵²⁶ *Das Commerzium der Stadt Husum 1738-1988*: Commerzium der Stadt Husum 1988.

⁵²⁷ *Flensburger Zeitung* 12. juli 1854.

Viborg. Sammen med den gamle handelsforening i Helsingør (grundlagt 1744), udgjorde de de eneste handelsforeninger uden for København. I hovedstaden havde tre større erhvervsforeninger hjemme. Foruden det allerede berørte Grosserer-Societetet gjaldt det de omkring 1840 stiftede Den merkantile Industriforening og Håndværkerforeningen.

Efter Treårskrigen indtrådte en gennemgående nedgang i aktivitetsniveauet blandt de slesvigske erhvervsforeninger. Den omstændighed at handelsforeningen i Aabenraa kun afholdt to møder i hele perioden mellem de slesvigske krige⁵²⁸, var nok usædvanlig, men dog symptomatisk for situationen generelt. Der var flere årsager til denne udvikling. Organisationerne i hertugdømmet, hvad enten de havde økonomiske, sociale eller politiske formål, fik generelt sværere arbejdsbetingelser i 1850'erne. Mens indbyggerne i kongeriget formelt blev udstyret med en række frihedsrettigheder med Junigrundloven i 1849, herskede der i hele perioden presse-censur og foreningsforbud i Slesvig.⁵²⁹ Også debatten om økonomiske spørgsmål blev nu, i væsentlig kontrast til førkrigsårene, strengt overvåget og kontrolleret af myndighederne. Foreningsdannelser på tværs af hertugdømmerne var som grundregel forbudt. Mange erhvervsdrivende var som tidligere støtter af det slesvig-holstenske oprør flygtet eller pacificeret.⁵³⁰ Visse steder gjorde et modsætningsforhold mellem de af det danske styre indsatte magistrater og den af slesvig-holstenere dominerede økonomiske elite sig gældende.⁵³¹ I *Flensburger Zeitungs* spalter formuleredes situationen i sensommeren 1854 på følgende måde: ”Siden krigsårene har foreningsvæsenet hos os ikke længere den frodige vækst og fremgang, som før denne periode. [...]. Ganske mange borgerforeninger, arbejderforeninger, læseforeninger, erhvervsforeninger, lærdomsforeningen, med et utal af harmonier, unioner, casinoer, selskaber og andre klubber, er gået ind [...]”.⁵³²

---

⁵²⁸ Gottlieb Japsen: ”Aabenraa bys økonomiske historie 1850-1864”, *Sønderjyske Årbøger*, 1935, s. 28.

⁵²⁹ Som Kenn Tarbensen har påvist, slog grundlovens proklamationer om politiske frihedsrettigheder dog ikke fuldt igennem straks efter 1849. Presse-censur forekom således i nogen grad fortsat i praksis. Kenn Tarbensen: ”Tomme proklamationer? Junilovens politiske frihedsrettigheder”, *Den jyske historiker*, 1999, s. 33-59. For hertugdømmerne se: Neergaard: *Under Junigrundloven*, s. 387; P. Lauridsen: ”Sønderjyske Førere i 1850erne”, *Historisk Tidsskrift*, bd. 9, række 2, 1921, s. 233-280, s. 233f.

⁵³⁰ 11. januar 1850 bragte avisen *Flensburger Correspondent* en oversigt over formodede støtter af oprøret. Denne liste talte, retfærdigt eller ej, en betydelig andel af næringsdrivende.

⁵³¹ *Das Commerzium*: s. 42.

⁵³² *Flensburger Zeitung* 29. august 1854.

Avisen begræd ikke denne udvikling, så meget mere som foreningslivets aftagen var nært sammenhængende med de slesvig-holstenske anskuelsers undertrykkelse og – i hvert fald på det synlige plan - tilbagegang. Men organisationernes tab af terræn var på den anden side forbundet med betydningsfulde omkostninger for det økonomiske liv i hertugdømmet, idet initiativ og gennemslagskraft formindskedes. Set i forhold til perioden før Treårskrigen koncentreredes indsatsen omkring nogle bestemte punkter, hvoraf spørgsmålet om infrastrukturens videre udbygning på erhvervssiden afgjort var det mest fremtrædende.⁵³³ Først omkring indlemmelsen i Preussen dannedes egentlige handelsforeninger i byer som Garding, Slesvig og Tønder.⁵³⁴

Udviklingen stod i skarp kontrast til tendensen i kongeriget. I perioden mellem de to slesvigske krige stiftedes ikke færre end 14 handelsforeninger i de kongerigske provinsbyer, heraf halvdelen i 1850'erne.⁵³⁵

Sammenfattende kan det konstateres, at organisationerne i Slesvig – og da navnlig set i forhold til organisationerne i kongeriget – udviklede sig i en retning, hvor de i stadig mindre grad besad forudsætningerne for at øve indflydelse på udformningen af de institutionelle rammer. Tendensen er især tydelig efter Treårskrigen, hvor de slesvigske handelsforeninger lå i dvale, og stænderforsamlingen koncentrerede opmærksomheden om andre spørgsmål end de erhvervsmæssige.

Konklusion

Resultaterne af den her gennemførte undersøgelse peger i retning af, at en gradvis økonomisk stagnation i hertugdømmet Slesvig satte ind i årtierne før krigen i 1864. I hvert fald hvis vi ser isoleret på byerhvervene, navnlig industrien, og i øvrigt betragter opbremsningen som en relativ frem for en absolut størrelse. Visse af artiklens konklusioner må dog betragtes som foreløbige, og skal vurderes under inddragelse af flere forbehold. Set i et institutionelt perspektiv er der ikke mindst grund til at være opmærksom på, at en række institutioner og organisationer med indflydelse på det økonomiske liv ikke er omfattet af studiet. De erhvervsmæssige rammevilkår i hertugdømmet var en kompleks størrelse, og inddragelsen af andre institutionelle parametre, ville muligvis tegne et

---

⁵³³ *Das Commerzium*, s. 44f; N. H. Jacobsen: ”Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling før 1864”, *Sønderjyske Årbøger*, 1975, s. 21-85.

⁵³⁴ Landesarchiv Schleswig-Holstein (LASH), abt. 62.1, no. 63.

⁵³⁵ Vagn Dybdahl: *Partier og Erhverv*: Erhvervsarkivet 1969, tabel 44, s. 295.

billede, som i enkeltheder afviger fra det, der er tegnet i artiklen. Nærværende studies hovedkonklusioner kan opsummeres som følger:

Over den tyveårige periode som er behandlet her, havde kongeriget halet kraftigt ind, måske endda udlignet, hertugdømmets århundredelange førerposition. Urbaniseringen i kongeriget foregik i et højere tempo end i hertugdømmet og flere af de slesvigske nøgleindustrier tabte terræn til de kongerigske. Den institutionelle udvikling spillede en vigtig rolle i dette forløb. Skønt stagnationen i udbygningen af de institutionelle rammer i hertugdømmet var sat ind allerede fra 1840'erne, skete det afgørende brud først med Treårskrigen. Mens kreditmarkedet, infrastrukturen og næringslovgivningen i kongeriet undergik forandringer, der modsvarede tidens fordringer, forblev de traditionelle institutionelle strukturer gældende i hertugdømmet. Og mens stænderforsamlinger, og senere rigsdagen, nord for Kongeåen i hovedreglen beredvilligt modtog den danske regerings lovforslag på erhvervsområdet, var gennemførelsen af reformer sanktioneret af den slesvigske stænderforsamling snarere undtagelsen end reglen. Den tiltagende urbanisering og oprettelsen af handelsforeninger og bankforetagender til at understøtte byerhvervenes udvikling, understregede den økonomiske vækstproces i kongeriget.

Hovedproblemet for Slesvig var ikke egentlig ressourcemangel. Den nødvendige arbejdskraft og kapital til at fremme den industrielle udvikling var faktisk til stede. Et hovedproblem var derimod, at der kun i utilstrækkelig grad fandt en stats- eller markedsstyret allokering af hjælpemidlerne sted. Til dette formål manglede simpelt hen de nødvendige institutioner. Den dårlige infrastruktur hæmmede intraregional vandring og udveksling. Kapitalstrukturen var usmidig. De slesvigske erhvervsinteressenter – organisationerne – var tilbageholdende. Først i de sidste år af 1860'erne, da hertugdømmet var blevet en del af Preussen, påbegyndtes den tiltrængte ændring af rammevilkårene. Men da var det på mange måder for sent.

Note:

T 18XX er anvendt som forkortelse for *Tidende for forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Hertugdømmet Slesvig*.

Institutioner og økonomi i hertugdømmet Slesvig. Sammenfatning

De foregående fem artikler i denne afhandling har omhandlet et udvalg af økonomiske institutioner i hertugdømmet Slesvig: Mølletvang, pengesystem, kreditvæsen, infrastruktur, retspleje og næringslovgivning. Begrebet ”økonomisk institution” defineres i denne sammenhæng som en legal, mental eller infrastrukturel samfundsmæssig struktur, altså noget forholdsvis vedvarende og etableret, som ved at facilitere eller hæmme bestemte handlemåder medvirker til at forme det økonomiske liv. Institutioner sætter, negativt defineret, begrænsninger på handlefriheden. Positivt defineret giver institutioner aktørerne mulighed for at træffe rationelle valg mellem et begrænset og overskueligt antal kollektivt accepterede handlemuligheder. I nyere økonomisk historie spiller institutionelle forskelle en fremtrædende rolle, med henblik på at forklare hvorfor nogle samfund har højere økonomisk vækst og større velfærd end andre.

Hovedvægten har været på perioden ca. 1840-1864. I denne afsluttende del af afhandlingen skal artiklerne sammenfattes og indsættes i en overordnet teoretisk og historisk ramme. I det indledende afsnit skitseres afhandlingens vigtigste problemstillinger og hovedresultaterne opsummeres. Dernæst følger nogle bemærkninger til teori, metode og kildevalg foruden en forskningsoversigt. I tekstens tredje hovedafsnit behandles den historiske kontekst for afhandlingen. Endelig uddybes i fremstillingens afsluttende sektion en række betydningsfulde aspekter ved artiklerne om mølletvangens ophævelse, tvangslånene og pengereformen, som kun mere forbigående er blevet berørt i selve hovedteksterne. Formålet med dette appendiks er at understrege forbindelsen mellem politiske og økonomiske institutioner og processer. Samtidig tjener afsnittet til at knytte an til teorigrundlaget. Tilføjelserne supplerer de relevante artikler, som de foreligger, men ændrer intet ved præmisserne for afhandlingens konklusioner.

Afhandlingens problemstillinger og resultater

Mens konjunkturforløb og erhvervsmæssige strukturer i Slesvig er velbeskrevne og grundigt dokumenteret i forskningslitteraturen, forholder det sig anderledes med den økonomiske udvikling på underliggende niveauer.⁵³⁶ Hovedformålet med denne afhandling har været at undersøge, i hvilket omfang studier af en række økonomiske institutioner potentielt kunne supplere, og måske endda nuancere, det stående forskningsbillede ved at belyse økonomien fra forskellige indgangsvinkler på en måde, som på konkret vis anskueliggør begrænsninger og incitamenter for

---

⁵³⁶ Her som senere i dette afsnit henvises til artiklens forskningsoversigt.

aktørerne på mikroplan. Der er dog ikke tale om illustrative anekdotiske historier på individ- eller firmaniveau, men derimod om en nøjere specificeret og mere detaljeret gengivelse af typiske problemer, konflikter og løsninger. Synsvinklen nærmer sig aktørernes perception og handlerum, skønt tilnærmelsen fastholdes i en forholdsvis generaliseret form. Afhandlingen har haft karakter af en serie udvalgte og afgrænsede studier af forskellige facetter af institutionerne og disses indflydelse på aktørernes virksomhed. Sammenfattende giver artiklerne grund til at konkludere, at anvendelsen af et institutionelt perspektiv har formået at lægge til vores nuværende viden om og opfattelse af området. Det gælder navnlig de følgende problemstillinger, som i større eller mindre grad har været styrende for afhandlingens delemner:

- Hvilken betydning havde Treårskrigen for den økonomiske udvikling i hertugdømmet Slesvig i perioden mellem de to slesvigske krige?
- Hvordan manifesterede det danske styre i hertugdømmet sig på det økonomiske område i midten af 1800-tallet?
- I hvilken udstrækning havde de nationale modsætninger mellem dansk og tysk indflydelse på det økonomiske liv i hertugdømmet?

Spørgsmålet om Treårskrigens betydning for den økonomiske udvikling i hertugdømmet Slesvig har i den hidtidige forskningsindsats alene været genstand for overordnede betragtninger. Generelt antager historikerne, navnlig med den spirende slesvigske industrisektor for øje, at krigens økonomiske følgevirkninger relativt hurtigt var overvundet.⁵³⁷ Denne vurdering baserer sig tilsyneladende især på den ubrudte vækst i antallet af fabrikker og arbejdere, som de økonomisk-statistiske data udviser på hver side af krigsårene. Grundet på nærmere undersøgelser af den institutionelle udvikling i perioden er der i afhandlingen blevet argumenteret for, at den slesvigske økonomi led af en række strukturmæssige svagheder, som vedrørte de økonomiske institutioner og organisationer i hertugdømmet. Det er endvidere søgt sandsynliggjort, at disse struktursvagheder blev accentueret, og til dels udbygget og forstærket, som en konsekvens af Treårskrigen. En nærmere vurdering af Treårskrigens samlede økonomiske indvirkning på hertugdømmet Slesvig har dog ligget uden for denne afhandlings rammer.

Mens de storpolitiske og forfatningsmæssige problemstillinger vedrørende den danske helstat er grundigt dækket i den eksisterende forskningslitteratur, findes der få konkrete undersøgelser af den

---

⁵³⁷ Der henvises til artiklen ”Institutionel stagnation i hertugdømmet Slesvig 1840-1860” i denne afhandling, 122-123.

daglige administrations- og forvaltningspraksis inden for enkelte politikområder. Mål og midler hos det danske styre i Slesvig i mere detaljeret form er, hvis man undtager det grundigt behandlede spørgsmål om de mellemslesvigske sprogreskripter, kun lidet udforsket.⁵³⁸ Ikke mindst forholdet mellem økonomi og politik står svagt.⁵³⁹ Med udgangspunkt i de umiddelbare rammevilkår for økonomisk aktivitet tages der med denne afhandling et nyt skridt i retning af at forstå samspillet mellem politik, forvaltning, offentlighed og økonomi og dets betydning for særlig den økonomiske forandringsproces i perioden.

Op gennem 1840'erne polariseredes forholdet mellem dansk og tysk i hertugdømmet og hele den danske stat kulminerende med krigsudbruddet i 1848. Fjendtlighedernes afslutning og det danske styres, alt taget i betragtning, kortlivede konsolideringsfase frem mod 1864 holdt måske nok de mest krigeriske strømninger i ave, men formåede kun i ringe grad at imødegå den udbredte modvilje mod helstatsarrangementet i hertugdømmerne. De stærkt rodfæstede animositeter forsvandt således ikke, men fik et mere latent præg. Det daglige økonomiske liv gik, skønt rammebetingelserne var langt fra optimale, videre. Flere af afhandlingens delresultater indikerer, at nationalitetsspørgsmålet til en vis grad var underordnet økonomiske særinteresser i den her omhandlede periode, når vi ser på holdningerne i den bredere befolkning. Hos de politiske repræsentanter i den slesvigske stænderforsamling, stillede sagen sig derimod noget anderledes.⁵⁴⁰

Teori, metode og kildegrundlag

”What difference does the explicit incorporation of institutional analysis make to the writing (and for that matter the reading) of economic history and of history in general? (...). A brief answer to

---

⁵³⁸ Om de mellemslesvigske sprogreskripter se Hjelholt, Holger (1923): *Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene*, doktorafhandling. For øvrige studier i dette emne henvises til litteraturhenvisningerne hos Hansen, Hans Schulz, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen (2009): *Sønderjyllands Historie 2. Efter 1815*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 480.

⁵³⁹ Se dog Winding, Keld (1959): *Frihandelsproblemet i Danmark 1855-1863*, København: Dansk Videnskabs Forlag. Også Hansen, Hans Schultz (1992): ”Godssystemets afvikling i Sønderjylland fra 1830-erne til 1864”, *Sønderjyske Årbøger*, 141-164, berører i nogen grad denne problemstilling.

⁵⁴⁰ Se afsnittet om den slesvigske stænderforsamling som organisation i artiklen ”Institutionel stagnation i hertugdømmet Slesvig 1840-1860” i denne afhandling.

the question is that incorporating institutions into history allows us to tell a much better story than we otherwise could”.⁵⁴¹

En hovedinspirationskilde ved tilblivelsen af afhandlingens artikler har været teoridannelserne inden for institutionel økonomi hos den indflydelsesrige amerikanske økonom Douglass C. North.⁵⁴² Den institutionelle skole, i hvert fald som den fremtræder hos North, kendetegnes bl.a. ved, at den på flere områder lægger afstand til den – antagelig – dominerende neoklassiske retning inden for økonomisk teori. Konkret stiller institutionel økonomi sig i opposition til den neoklassiske teoris implicitte forventning om, at de økonomiske aktørers adfærd kan sættes på formel og som hovedregel begrundes rationelt ud fra bevidstgjorte og klart definerede maksimeringsstrategier. Set fra et institutionelt økonomisk perspektiv bør individet derimod betragtes i hele sin samfundsmæssige kontekst med inddragelse af relevante sociale, politiske og ideologiske forhold, der alle kan influere på beslutningsprocesserne hos de handlende. På lignende vis ser den institutionelle økonomi også et behov for at supplere den neoklassiske grundantagelse om selvregulerende markedsmekanismer og udbud og efterspørgsel som enebestemmende for prisdannelse og afsætningsmængde. Institutionel økonomi opererer her med begrebet transaktionsomkostninger. Transaktionsomkostninger er de omkostninger, der er forbundet med selve udvekslingsprocessen ved en vares eller tjenesteydelses overgang fra én økonomisk aktør til en anden. Jo mere kompleks en økonomi er, og jo flere handlemuligheder de enkelte grupper og individer står over for, desto større vil de potentielle transaktionsomkostninger have tendens til at være. Institutionernes rolle er at understøtte den økonomiske udveksling ved at minimere transaktionsomkostningerne.⁵⁴³ Som påvist i afhandlingen var en nedsættelse af transaktionsomkostninger et aktuelt motiv i forbindelse med pengereformen i 1854 og mølletvangens ophævelse.

Også en anden fagterm anvendt inden for institutionel økonomi har relevans i forhold til den økonomiske udvikling i Slesvig, nemlig begrebet stiafhængighed [*path dependency*]. Betegnelsen har hos North en betydning, der rækker videre end den omstændighed, at nutidens

---

⁵⁴¹ North, Douglass (1990): *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press, 131.

⁵⁴² Hovedværket her er North (1990): *Institutions*.

⁵⁴³ Om institutionernes rolle se desuden artiklen ”Institutionel stagnation i hertugdømmet Slesvig 1840-1860”, 111-115, i denne afhandling.

handlemuligheder formes og indskrænkes af strukturer, som er produkter af valg truffet i fortiden.⁵⁴⁴ North lægger vægt på, at der med de i historisk forstand akkumulerede institutioner følger organisationer, hvis eksistensberettigelse, i større eller mindre omfang, er netop fortidens og ikke fremtidens institutioner. Sådanne organisationer vil være tilbøjelige til at sætte kræfter ind på bevare traditionelle institutionelle strukturer med ringe hensyntagen til, om de er samfundsøkonomisk gavnlige eller ej. Eller omsat til de konkrete historiske forhold: Den institutionelle udvikling i Slesvig udeblev ikke i første række, fordi de økonomiske og politiske aktører i hertugdømmerne var nogle forstokkede nationalister. Den udeblev, fordi incitamentsstrukturerne indlejret i de traditionelle institutioner var inadækvate i forhold til at motivere organisationerne til at prioritere anderledes, omend de nationale modsætninger naturligvis også influerede aktørernes præferencer. Netop stiafhængigheden og sammenhængen mellem de politiske og de økonomiske institutioner bruges hyppigt af økonomer til at forklare, hvorfor nogle lande hænger fast i fattigdom, mens andre er velstående.⁵⁴⁵

Nyere teoriudvikling inden for institutionel økonomi understreger betydningen af vekselvirkningen mellem politiske og økonomiske institutioner som bestemmende for et samfunds velfærd og udviklingsmuligheder. Mens de økonomiske institutioner betinger det generelle velstandsniveau inden for et givet statsområde, er det de politiske institutioner, samt de politiske processer som finder sted inden for rammerne af disse, der afgør, hvilke økonomiske institutioner det pågældende land har.⁵⁴⁶ Politiske institutioner er de samfundsindretninger, som bestemmer, hvem der har magten og hvordan denne magt kan bruges.⁵⁴⁷ Historisk set har de politiske institutioner i de fleste stater været absolutistiske og i materiel henseende overvejende baseret på udtrækning af økonomiske ressourcer til fordel for en snævert afgrænset elitegruppe. Omfanget af investeringer var i reglen utilstrækkeligt under en sådan styreform. Og de investeringer der trods alt blev foretaget, var ofte udpræget branche- eller sektorspecifikke, alt efter hvor de politiske og økonomiske fordele for de øjeblikkelige magthavere lå. Incitamenterne til at gøre den politiske magt afhængig af et bredere udsnit af befolkningen var endvidere små, eftersom en udvikling hen imod mere inkluderende politiske institutioner typisk ville medføre en svækkelse af den herskende stands

---

⁵⁴⁴ North, Douglass C. (2010): *Understanding the Process of Economic Change*, New Jersey: Princeton University Press, 51-52.

⁵⁴⁵ Et godt eksempel herpå er Acemoglu, Daron og James A. Robinson (2012): *Why nations Fail. The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*, New York: Crown Business.

⁵⁴⁶ Acemoglu og Robinson (2012): *Why nations Fail*, 43.

⁵⁴⁷ Acemoglu og Robinson (2012): *Why nations Fail*, 80.

økonomiske privilegier. En udvikling i retning af vedvarende økonomisk vækst var til gengæld uløseligt forbundet med en åbning for større politisk deltagelse og dermed på længere sigt en nedbrydelse af eliternes monopol på at nyde frugterne af velstanden. En opløsning af denne hårdknode har ofte krævet en skelsættende hændelse, et ”kritisk øjeblik” som f. eks. en revolution, for at ryste de eksisterende magtstrukturer. Treårskrigen var på flere måder en sådan skelsættende begivenhed, som, om end scenariet ikke blev realiseret, indvarslede fremkomsten af mere dynamiske og understøttende institutioner, politiske såvel som økonomiske, i hertugdømmet Slesvig inden for rammerne af den danske stat. Ikke blot ständerforsamlingens udvidede valgret og øgede medbestemmelse var et lille skridt i denne retning. Også flere af de reformer som gennemførtes, eller forsøgtes gennemført, på det økonomiske område, var baseret på en højere grad af inklusion end førhen.

Den institutionelle tilgang til studiet af økonomisk udvikling står ikke uimodsagt, og flere kritikpunkter er blevet rejst over for Douglass Norths teoridannelse. For det første fremhæver kritikerne, at definitionen af betegnelsen ”institutioner” hos North ikke er fuldt ud konsistent med den måde, hvorpå han operationaliserer begrebet.⁵⁴⁸ For det andet påpeges fra flere sider en generel uklarhed omkring institutionernes ophav: Skal de betragtes som hovedsagelig eksogene, dvs. udefra påførte, fænomener, eller er de tværtimod samfundsskabte, endogene konstruktioner tilvejebragt gennem organisationernes virke? Endelig er der grund til at være opmærksom på, at North over årene i nogen grad har forladt det rent institutionelle udgangspunkt i forsøget på at inkorporere elementer fra antropologi og kognitiv videnskab i teoridannelsen. Skønt hans forfatterskab præges af en forholdsvis høj grad af kontinuitet, er det således ikke uden betydning, hvilke stadier i Norths teoriudvikling man beskæftiger sig med.

Tilvalget af institutionel økonomi som teoretisk fundament for afhandlingen har samtidig betydet et fravalg eller en nedprioritering af andre potentielt set interessante tilgangsvinkler. Det skal ikke forstås derhen, at den institutionelle betragtningsmåde i sig selv er ekskluderende. Afgrænsningen er derimod foretaget af hensyn til emnets overskuelighed og forskningsprojektets begrænsede

---

⁵⁴⁸ Dellepiane-Avellaneda, Sebastian (2012): *From Property Rights and Institutions, to Beliefs and Social Orders: Revisiting Douglass North's Approach to Development*, discussion paper tilgået 30. april 2014 via https://www.uantwerp.be/images/uantwerpen/container2143/files/Publications%20-%20Docs/Discussion%20papers/DP%202012/2012_01%20Sebastian%20Dellepiane-Avellaneda%20-%20From%20Property%20Rights%20and%20Institutions,%20to%20Beliefs%20and%20Social%20Orders.pdf

varighed. Afhandlingen har dog trukket på inspiration fra andre teoriretninger med statsbygningsteori og regionsforskning som de mest tydeliggjorte.

Et sekundært teorielement i afhandlingen findes således i begrebsdannelserne nation-building og state-building. Skønt disse alene optræder eksplicit i artiklen om pengereformen i 1854, har begreberne som teoretiske størrelser berøringsflade med fremstillingen som helhed. Inden for udforskningen af stats- og nationsbygning stilles ofte det grundlæggende spørgsmål, hvorfor nogle stater lykkes med at opbygge sammenhængende og homogene samfund, mens andre fejler. En fejlslagen stat er et land, hvor statsmagten, grundet manglende legitimitet og splittelse mellem grupper i civilsamfundet og eventuelt statsapparatet, er ude af stand til at varetage grundlæggende sikkerhedsmæssige, økonomiske og sociale opgaver.⁵⁴⁹ Forestillingen om at stater kan fejle, skønt langt fra noget entydigt teoretiske koncept, gør det til en relevant betragtning, om Slesvig, set i lyset af denne afhandlings konklusioner, til en vis grad kan betragtes som en fejlslagen politisk-territorial enhed, blot i form af en *region*. Svaret på det spørgsmål afhænger af, hvilket betydningsindhold man præcist lægger i den teoretiske betegnelse. Ud fra de mest gængse definitioner af begrebet, kvalificerer Slesvig sig næppe som et fejlslagent landområde. En sådan status ville bl.a. indebære en generel ustabil sikkerhedsmæssig situation i hertugdømmet, hvilket ikke, når man undtager de to krigsperioder i 1848-1851 og 1864, var tilfældet.⁵⁵⁰ Omvendt er betragtningen relevant, i det omfang teorien indbefatter en forståelse af et givet undersøgelsesområdes strukturer og udviklingstrin som noget historisk bestemt, der modelleres af forskellige aktørers og aktørgruppers forholdsvis frie valg. Flere af de struktursvagheder det tidligere hertugdømme kom til at døje med senere i det 19. århundrede, kan således ikke kun tilskrives udefrakommende faktorer indvirkning og den perifere placering i det tyske kejserrige, men var også et produkt af en række fejludviklinger internt i regionen.

Netop regionen som teoretisk og metodisk forskningsbegreb har ikke spillet nogen større rolle i udforskningen af Slesvigs historie.⁵⁵¹ Hertugdømmet betragtes gerne som et overgangsland, en bro, mellem dansk og tysk, netop fordi Slesvig beboedes af begge befolkningselementer. Inden for

---

⁵⁴⁹ Andersen, Louise Riis (2010): "Hvad er egentlig en fejlslagen stat?", i *Udenrigs*, nr. 4, 6-18, 8.

⁵⁵⁰ Ophævelsen af den af det danske styre indførte belejringstilstand i Sydslesvig i marts 1852 kan tages som udtryk for, at sikkerhedssituationen var stabiliseret. Om belejringstilstanden se Engberg, Jens (1968): *Det slesvigske spørgsmål 1850-1853*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 30-41.

⁵⁵¹ For en behandling af den regionale tilgang til historieforskningen se Frandsen, Steen Bo, Bente Jensen og Michael Klos (1994): *Regionen i historien*, temanummer af *Den jyske Historiker*, nr. 68.

regionsforskningen generelt har centrum-periferi-tankegangen spillet en vis rolle.⁵⁵² En ledemotiv i centrum-periferi-modellen er, at yderområder, hvad enten man betragter dem på nationalt, regionalt eller globalt niveau, bl.a. på grund af deres geografiske placering bringes i et økonomisk afhængighedsforhold til et rigere og mere ressourcestærkt centrum. Det danske helstatsmonarki havde indtil langt op i 1800-tallet to økonomiske hovedcentre, København og Hamborg, hvoraf kun det førstnævnte indgik som en formel del af statsdannelsen. Sammen med Nørrejylland udgjorde hertugdømmet Slesvig, og navnlig dets nordlige del, i geografisk henseende et periferiområde mellem disse to poler. Hertugdømmernes perifere placering i forhold til hovedstaden opbød ikke større økonomiske vanskeligheder, hvilket i hovedsagen skyldtes Hamborgs relative nærhed. Den geopolitiske placering og Københavns fjerne beliggenhed nærrede derimod slesvig-holstenismen og de dertil knyttede politiske målsætninger. Den tiltagende regionalisme i hertugdømmerne i første halvdel af 1800-tallet blev i perioden mellem de to slesvigske krige forsøgt imødegået af en egentlig *afregionalisering*, dvs. et forsøg på en statsstyret og gradvis afvikling af regionale særegenheder, på det politiske, økonomiske, sociale og kulturelle område. Det er på flere måder aspekter ved denne afregionaliseringsproces, som analyseres i afhandlingen.

Hverken statsbygnings- eller regionsforskningsperspektivet har været bærende teorigrundlag for denne afhandling, hvorfor disse begrebsdannelsers indhold og anvendelsespotentialer blot antydningssvis er skitseret. En egentlig implementering af disse teoribegreber på den slesvigske historie henstår som en fremtidig mulighed.

Med økonomiske institutioner i hertugdømmet som afhandlingens omdrejningspunkt har det været naturligt at koncentrere hovedindsatsen om en række ikke-talbaserede kilder. For det specifikke forskningsområde – hertugdømmet Slesvigs økonomiske historie – gælder, at hovedparten af disse kildegrupper slet ikke eller kun i ringe omfang har fundet anvendelse blandt historikere. Avisen *Flensburger Zeitung* er blevet gennemgået systematisk for årgangene 1850-1858. Når valget er faldet på netop denne avis, skyldes det først og fremmest erhvervsstoffets fremtrædende placering i bladets spalter. Derudover er avisens styrke dens samtidige aktualitet. Nærmest fra dag til dag kan man følge rigsmøntens udbredelse i hertugdømmet i anden halvdel af 1850'erne, ligesom der jævnligt bringes lokalbestemte oplysninger om mølletvangens ophævelse og tvangslånene. Navnlig historikere som ønsker at beskæftige sig med told- og handelsforhold i monarkiet, vil finde meget anvendeligt stof i avisen. Også den slesvigske stænderforsamlings trykte

---

⁵⁵² Frandsen, Steen Bo (1994): *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-1864*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 41f.

debatter og de utrykte petitioner⁵⁵³ fra befolkningen har fortsat et stort udnyttelsespotential i forskningssammenhæng. I Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig arkiver findes et omfattende kildemateriale, som bl.a. kan bruges til at afdække nogle af de institutionelle forhold, der ikke er behandlet i afhandlingen her.⁵⁵⁴

Forskningsoversigt⁵⁵⁵

Historiografisk befinder hertugdømmet Slesvig som forskningsområde sig i spændingsfeltet mellem den tyske *Landesgeschichte* og den danske nationale historieskrivning. Historikerne har haft en vis tilbøjelighed til at lade deres geografiske undersøgelsesområde følge den nuværende statsgrænse, således at der på tysk side er blevet opereret med et mere eller mindre udelt Slesvig-Holsten, på dansk side med et relativt afgrænset Nordslesvig. Over de seneste årtier er hertugdømmet Slesvig dog i stadig højere grad blevet behandlet i sin historiske kontekst, dvs. som et sammenhængende og statsretligt afgrænset territorium inden for det danske monarki med en række lovgivningsmæssige, forvaltningsmæssige og administrative – for ikke at tale om økonomiske - særtræk.⁵⁵⁶ Der er med andre ord ved at ske en historisering af landsdelen. Er den mentale kløft som deler Slesvig i historieforskningen således ved at blive udvisket, eksisterer der til gengæld fortsat et temmelig fastforankret kronologisk skel ved året 1864.

---

⁵⁵³ Den manglende udnyttelse af petitioner som kildemateriale er et mere generelt fænomen jf. Karpantschof, René og Flemming Mikkelsen (2013): ”Petitioner, adresser og demokrati i Danmark 1835-1899”, *temp – tidsskrift for historie*, nr. 7, 50-79, 51.

⁵⁵⁴ Af mulige interessante undersøgelsesområder baseret på dette arkivmateriale kan peges på følgende: Spørgsmålet om indførelse af fælles mål og vægt i det danske monarki; krigsskadeerstatninger efter Treårskrigen; den politisk-økonomiske dimension i udbygningen af det slesvigske vejnet samt myndighedernes koncessionspraksis. Der findes desuden et forholdsvis stort, hidtil ubenyttet, materiale om tvangslånene i Rigsarkivet, hvis reelle omfang denne afhandlings forfatter først er blevet gjort bekendt med, efter at artiklen om tvangslånene var publiceret i *Historisk Tidsskrift*.

⁵⁵⁵ Hvor bibliografiske data til nævnte værker ikke er anført i fodnoterne, henvises til afhandlingens kilde- og litteraturfortegnelse.

⁵⁵⁶ Se f. eks. Hansen, Hans Schultz (1994): *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland; Schlaber, Gerret Liebing (2005): *Sozialpolitik im Schleswiger Land 1840-1880*, Neumünster: Wachholtz Verlag; Hansen, Hans Schultz (2006): ”Den tidlige industrialisering i hertugdømmet Slesvig 1830-1864”, *Sønderjyske Årbøger*, 141-168; Hansen, Hans Schultz (2007): ”Byerne i Slesvig ca. 1830-1914”, *Sønderjyske Årbøger*, 69-104.

Der findes en række brede værker om Slesvig/Sønderjyllands og Slesvig-Holstens historie. På dansk gælder det *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk* I-V, som udkom fra 1930-1943. Det relevante bind – dækkende tidsrummet 1805-1864 – er skrevet af Knud Fabricius. I 1981 udkom på Politikens Forlag H. V. Gregersens *Slesvig og Holsten indtil 1830*, som det følgende år efterfulgtes af *Slesvig og Holsten efter 1830* forfattet af Lorenz Rerup. I 2008 og 2009 udsendte Historisk Samfund for Sønderjylland samleværket *Sønderjyllands Historie* I-II med et kronologisk skel mellem bindene ved året 1815. I sammenhæng med disse sidstnævnte udgivelser udkom i 2011 opslagsværket *Sønderjylland A-Å*. På tysk side findes etbindsværket *Geschichte Schleswig-Holsteins. Von den Anfängen bis zur Gegenwart* fra 1996/2003 redigeret af Ulrich Lange. Flerbindsværket *Geschichte Schleswig-Holsteins*, hvis første del udsendtes i 1955, er fortsat ukomplet.⁵⁵⁷

Få perioder i hertugdømmets historie har været behandlet så grundigt som tiden 1840-1864. For det samlede tidsrum gælder, at den politiske historie har fået langt den største opmærksomhed. Navnlig har de nationale modsætninger mellem dansk og tysk stået i centrum. Det klassiske værk om perioden frem til Treårskrigen er *Da Sønderjylland vaagnede* I-VIII af P. Lauridsen, som gennem et omfattende brevmateriale belyser den politiske udvikling og opbygningen af det nationale modsætningsforhold. Arbejdet er solidt, men bør suppleres med nyere fremstillinger som første bind af Hans Schultz Hansens doktordisputats *Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867* I-II og *Danskheden i Sydslesvig 1840-1918* af samme forfatter. I øvrigt kan Hans Jensens *De danske Stænderforsamlings Historie* I-II med fordel konsulteres, ligesom Alexander Thorsøes *Den danske Stats Historie fra 1814 til 1848* fra 1879 fortsat er et læseværdigt bidrag til den politiske historie. Blandt ældre studier på tysk side findes Johannes Brocks *Die Vorgeschichte der Schleswig-Holsteinischen Erhebung von 1848* [udkommet på dansk 1927] samt Kurt Hectors afhandling *Die politischen Ideen und Parteibildungen in den schleswischen und holsteinischen Ständeversammlungen 1836 bis 1846*, hvoraf særlig førstnævnte er stærkt holdningspræget.

Erik Møllers *Helstatens fald* I-II og Niels Neergaards *Under Junigrundloven* behandler den overordnede politiske udvikling fra Treårskrigen og frem til 1864/66. Nævnes bør også Alexander Thorsøes *Kong Frederik den Syvendes regering. Et Bidrag til den danske Stats Historie fra 1848-1863* I-II. Perioden er i nyere forskningsundersøgelser taget op til revurdering af Johan Peter Noack i *Da Danmark blev Danmark. Fortællinger af forhistorien til 1864* og Hans Vammen i *Den tomme*

---

⁵⁵⁷ Hansen, Henningsen og Rasmussen (2009): *Efter 1815*, 475.

stat - angst og ansvar i dansk politik 1848-1864. Den udenrigspolitiske side af udviklingen i tidsrummet 1840-1864 behandles samlet i bind tre af Dansk udenrigspolitik historie, *Fra helstat til nationalstat*, med det relevante kapitel forfattet af Claus Bjørn.

Antagelig under indtryk af Genforeningen udkom i første halvdel af 1920'erne flere artikellarbejder omhandlende tidsrummet mellem de slesvigske krige. P. Lauridsen gav i en artikel i Historisk Tidsskrift i 1921 en skildring af en række dansksindede sønderjyske foregangsmænd i perioden.⁵⁵⁸ I 1925 udkom, ligeledes i Historisk Tidsskrift, en afhandling af Holger Hjelholt om den slesvigske stænderforsamling i 1860.⁵⁵⁹ Samme år bragte Johan Plesner i Sønderjyske Årbøger en analyse af partidannelsen i den slesvigske stænderforsamling 1853-1863.⁵⁶⁰ Fælles for de tre fremstillinger er, at de alle har de nationale tilhørsforhold som omdrejningspunkt.

Der er foretaget en lang række studier af Slesvigs og Holstens økonomiske historie. En betragtelig del af disse er publiceret i de temabaserede forskningsantologier, som foreningen "Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins" løbende har udsendt siden 1979.⁵⁶¹ Emnerne spænder lige fra kortlægninger og beskrivelser af overordnede økonomiske udviklingsforløb til detailstudier af enkelte sagsområder. Jürgen Brockstedt har skitseret de lange linjer i konjunkturudviklingen og forandringstendenserne i den sekundære produktionssektor, mens Walter Asmus har leveret en oversigt over hertugdømmernes infrastruktur i det lange 19. århundrede.⁵⁶² Som eksempler på mere fokuserede studier kan nævnes Ingwer E. Momsens

---

⁵⁵⁸ Lauridsen, P. (1921): "Sønderjyske Førere i 1850erne", *Historisk Tidsskrift*, bind 9, række 2, 233-280.

⁵⁵⁹ Hjelholt, Holger (1925): "Den slesvigske Stænderforsamling i 1860", *Historisk Tidsskrift*, bind 9, række 3, 209-344.

⁵⁶⁰ Plesner, Johan (1925): "Partidannelsen i de slesvigske Provinsialstænder i Tiden mellem de to dansk-tyske Krige", *Sønderjyske Årbøger*, 225-281.

⁵⁶¹ I skrivende stund er en samlet økonomisk og socialhistorisk fremstilling af hertugdømmernes historie med arbejdstitlen *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins 1000-2000* under udarbejdelse af en personkreds fra Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins.

⁵⁶² Brockstedt, Jürgen (1991): "Konjunkturerne i der Wirtschaftsentwicklung Schleswig-Holsteins 1864-1913, mit einem Überblick der Periode 1773-1864", i Jürgen Brockstedt (red.): *Wirtschaftliche Wechsellen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 221-263; Jürgen Brockstedt (1983):

"Frühindustrialisierung in den Herzogtümern Schleswig und Holstein – Ein Überblick", i Jürgen Brockstedt (red.): *Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark*: Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 19-77; Brockstedt, Jürgen (1989): "Grundzüge der gewerblichen Entwicklung in Schleswig-Holstein 1773-1867", i Jürgen Brockstedt (red.): *Gewerbliche Entwicklung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutsche Ländern und Dänemark von der Mitte des 18. Jahrhundert bis zum Übergang ins Kaiserreich*, Neumünster : Karl Wachholtz Verlag, 13-44; Walter Asmus (1996): "Grundzüge der Verkehrsentwicklung Schleswig-Holsteins vom Ende

undersøgelse af det slesvigske-holstenske skibsbyggeri omkring år 1800 samt Bärbel Pusbacks idehistoriske behandling af hertugdømmernes nationaløkonomiske udfordringer i anden halvdel af 1800-tallet ifølge økonomen Wilhelm Seelig (1821-1906).

Hovedlinjerne i hertugdømmets økonomiske udvikling i 1800-tallet er således nøje afdækket i forskningslitteraturen. Konjunkturforløbet fulgte så nogenlunde billedet i resten af den danske stat. Århundredet indledtes med afslutningen på den langvarige højkonjunktur under den florissante handelsperiode. Danmarks deltagelse i Napoleonskrigene ramte generelt det slesvigske næringsliv hårdt, kulminerende med statsbankerotten i 1813. Det følgende årti var præget af den store landbrugskrise. Først fra omkring 1830 lysnede det. Den agrare sektors indtjeningssevne forbedredes under mere gunstige konjunkturer. Produktionsapparatet i den primære sektor moderniseredes. Landbrug og byerhverv oplevede en opblomstring. Virkningerne af Treårskrigen (1848-1851) kulkastede ikke den positive økonomiske udvikling. Først med den internationale økonomiske krise i 1857, som antagelig ramte det slesvigske næringsliv hårdt, bremsedes fremgangen noget. Året 1864 markerer et brud, ikke alene i den politiske, men også i den økonomiske historie. Indlemmelsen i Preussen og konkurrencen fra det store tyske marked medførte betydelige omstillingsvanskeligheder for det slesvigske erhvervsliv. Bortset fra en kort opsvingsperiode i begyndelsen af 1870'erne, det såkaldte "Gründerboom", var årene frem til midten af 1890'erne generelt præget af tilbagegang og stagnation. Kun Flensborg brød i nogen grad med hovedtendensen.

Også erhvervsstrukturerne i hertugdømmet er belyst i hovedtræk. Et opdateret oversigtskapitel over forskningen i slesvigske erhvervsforhold i det 19. århundrede findes i antologien *Sønderjysk Erhvervshistorie 1800-2000* fra 2013.⁵⁶³ Gunner Lind har i sit magisterkonferensspeciale, *Byerhvervenes udvikling i hertugdømmerne Slesvig og Holsten i tiden mellem de slesvigske krige*, tegnet et billede af grundstrukturerne i hertugdømmernes byerhverv i perioden 1850-1864.⁵⁶⁴ Afhandlingen bygger på en stor mængde kvantitative data af forskellig art, og belyser udviklingstræk såvel på brancheniveau som ved økonomien som helhed. Et i emnevalg beslægtet

---

des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg", i Walter Asmus (red.): *Die Entwicklung des Verkehrs in Schleswig-Holstein 1750-1918*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 17-51.

⁵⁶³ Hansen, Hans Schultz (2013): "Fra bro til periferi. Slesvigske erhvervsforhold i det 19. århundrede", i *Sønderjysk Erhvervshistorie*, Odense: Syddansk Universitetsforlag og Institut for Grænseregionsforskning, 11-38.

⁵⁶⁴ Lind, Gunner (1981): *Byerhvervenes udvikling i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten i tiden mellem de slesvigske krige*, magisterkonferensafhandling ved Københavns Universitet

studie er Vibeke Harsbergs *Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850-1864*, som i sin geografiske udstrækning dog alene omfatter det nuværende Sønderjylland.⁵⁶⁵ Hans Schultz Hansen har i to artikler i *Sønderjyske Årbøger* undersøgt hhv. byudviklingen og den tidlige industrialisering i hertugdømmet Slesvig.⁵⁶⁶ Ydermere har Leif Hansen Nielsen i ph.d.-afhandlingen *Ad industriens vej* givet en statistisk baseret fremstilling af industrien i hertugdømmerne med særlig henblik på Nordslesvig.⁵⁶⁷ Hovedparten af studiet omhandler tiden efter 1864.

Blandt studierne findes også en række mere temabaserede undersøgelser af hertugdømmets økonomiske historie. Kun få placerer sig dog kronologisk inden for perioden 1840-1864. Klaus Greve har i *Zentrale Orte im Herzogtum Schleswig 1860* anvendt såkaldt centralstedsteori til at undersøge sammenhænge mellem forskellige socioøkonomiske og demografiske parametre på den ene side og de slesvigske byers funktion som forbrugscentre på den anden.⁵⁶⁸ Særlig befolkningstætheden og indkomstniveauet hos den omkringboende befolkning havde ifølge Greve betydning for sammensætningen af byernes udbud af varer og tjenesteydelser, hvilket understreger vekselvirkningen mellem land- og byerhverv. Ulrich Lange har behandlet diskussionen om indførelse af næringsfrihed i hertugdømmerne i 1830'erne og 1840'erne.⁵⁶⁹ Studiet er ét af ganske få, som benytter stænderforsamlingernes debatter til at belyse forskellige synspunkter på et givet sagsområde, i dette tilfælde regeringens forslag til en næringslovsreform i 1844. Langes gennemgang af de politiske argumenter tydeliggør de økonomiske interessekonflikter, der fandtes i det slesvigske samfund, først og fremmest mellem land og by. Når landbefolkningen generelt var fortalere for næringsfrihed, skyldtes det i første række udsigten til et bortfald af byernes købstadsprivilegier. Langes studie viser imidlertid, at de slesvigske bønders frihandelsanskuelser også næredes af andre motiver. Næringsfriheden blev således bl.a. anset som et middel til at bekæmpe armod og det deraf følgende tiggeri i landdistrikterne. Endelig har Peter Wulf undersøgt iværksætterens erhvervsmæssige rammevilkår under den tidlige industrialisering i

---

⁵⁶⁵ Harsberg, Vibeke (1988): *Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850-1864*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.

⁵⁶⁶ Hansen (2006): "tidlige industrialisering"; Hansen (2007): "Byerne i Slesvig".

⁵⁶⁷ Nielsen, Leif Hansen (2007): *Ad Industriens Vej. Studier i den slesvig-holstenske industri 1864-1914 med særlig henblik på Nordslesvig*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.

⁵⁶⁸ Greve, Klaus (1987): *Zentrale Orte im Herzogtum Schleswig 1860*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag.

⁵⁶⁹ Lange, Ulrich (1988): "Ordnung und Freiheit – Zur Diskussion über die Einführung der Gewerbefreiheit in Schleswig-Holstein in den 1830er und 1840er Jahren", i Ingwer E. Momsen (red.): *Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 29-42.

hertugdømmerne.⁵⁷⁰ Wulf argumenterer for, at grundlæggelsen af industribedrifter generelt krævede tilstedeværelsen af risikovillige og kapitalstærke foretagere. Sidstnævnte forhold, kapitalfrembringelse, kunne ifølge Wulf være en udfordring, eftersom folk med iværksætterpotentiale sjældent var formuende, mens de forhåndenværende kreditformidlingsinstitutioner, det vil i hovedsagen sige sparekasserne, kun i ringe udstrækning beskæftigede sig med finansiering af industrielle foretagender.

Endelig skal nævnes, at der i forskellige byhistoriske værker findes oplysninger om økonomiske forhold i perioden.⁵⁷¹

Skønt emnerne således spreder sig i flere retninger, kan der knyttes nogle samlende, til dels også kritiske, bemærkninger til det stående forskningsbillede. For det første har hovedparten af de nævnte værker det til fælles, at de primært bygger på statistisk kildemateriale i form af især folketællingslister, fabrikstabeller og opgørelser over skibstonnage. Anvendelsen af sådanne kildetyper har først og fremmest muliggjort optegnelsen af nogle bredere tendenser i den økonomiske udvikling med nogenlunde sikkert belæg. Her står forskningen med andre ord stærkest. Kvalitative kilder som hovedgruppe har til gengæld sjældent været det bærende element i de historiske fremstillinger. Avisartikler, stænderforsamlingernes debatter, myndighedskorrespondance og petitioner reduceres derimod ofte til at fungere som stedvis indskudte eksempler til bekræftelse af de overordnede økonomiske udviklingslinjer. Det må betragtes som en svaghed ved den nuværende forskningssituation, at sådanne kildetyper ikke er bredere repræsenteret.

For det andet, og til dels sammenhængende med førstnævnte karakteristika, har de fleste forskningsundersøgelser basalt set haft en beskrivende tilgang til emnet, mens problemstyrede eller teoridrevne studier, sigtende på at afdække kausalitet snarere end tilstande, har været mindre fremtrædende. Takket være denne grundlæggende, men altså overvejende deskriptive, forskningsindsats har vi et velunderbygget og, formentlig, retvisende billede af rammer,

---

⁵⁷⁰ Wulf, Peter (1998): "Frühe Schleswig-holsteinische Unternehmer", i Ingwer E. Momsen (red.): *Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 15-28.

⁵⁷¹ Se således f. eks. Fangel, Henrik (1975): *Haderslev bys historie 1800-1945 I*, Haderslev: Haderslev Bank, 225-311, 465-558; Hjelholt, Holger, Johan Hvidfeldt og Knud Kretzschmer (1955): *Flensborg bys historie II. Tiden efter 1720*, København: Hagerups Forlag, 127-149, 233-240; Fuglsang, Fritz, Fritz Hähnsen og Otto Schütt (1966): *Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt*, Flensburg: Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, 252-256, 282-292, 334-341; Hjelholt, Holger (1960): *Sønderborg bys historie I*, Sønderborg: Dy-Po Bogforlag, 213-245, 291-303; Japsen, Gottlieb (1935): "Aabenraa bys økonomiske historie 1850-64", *Sønderjyske Årbøger*, 1-88; Japsen, Gottlieb (1944): "Aabenraa bys økonomiske historie 1850-64" [fortsat], *Sønderjyske Årbøger*, 149-202.

konjunkturer og strukturer, som styrker den kontekstuelle dimension for kommende forskningsundersøgelser. Sagt uden forbehold, forekommer en højere grad af balance mellem forskellige metodiske tilgangsvinkler til gengæld at være ønskelig, såfremt man vil minimere den latente risiko for en alt for høj grad af forskningsmæssig reproduktion.

For det tredje er forskningssituationen kendetegnet ved en ubalance med hensyn til, hvor meget opmærksomhed der er blevet de enkelte sektorer og brancher i samfundsøkonomien til del. Industrien har, som nævnt i artiklen om institutionel stagnation, afgjort været det foretrukne studieobjekt. Også håndværket har været genstand for en del, dog efterhånden ældre, undersøgelser.⁵⁷² Landbruget i hertugdømmet Slesvig er behandlet i firebindsværket *Det sønderjyske landbrugs historie*, for perioden i midten af 1800-tallet af Hans Schultz Hansen.⁵⁷³ Søfarten⁵⁷⁴ og især handelslivet savner en grundlæggende forskningsindsats. Også de økonomiske institutioner i Slesvig er kraftigt underbelyste. Tager man udgangspunkt i de seks institutioner nævnt i denne artikels indledning, kan kun infrastrukturen siges at være nogenlunde grundigt udforsket, om end der også på dette område fortsat kan genereres ny viden.⁵⁷⁵ Bedst undersøgt er jernbanerne.⁵⁷⁶ Kreditvæsen og kapitalformidling er behandlet i hovedtræk i Peter Wulfs *Kleine Schleswig-Holsteinische Bankgeschichte*, som dog både dækker det 19. og det 20. århundrede.⁵⁷⁷ Gottlieb Japsen og Marlis Lippik har skrevet om sparekasserne i 1800-tallet i hhv. Nordslesvig og Slesvig-Holsten, men uden at have fokus på opsparings- og investeringssiden.⁵⁷⁸ Det institutionelle forskningsperspektiv er kort sagt ikke slået igennem inden for studiet af hertugdømmet Slesvigs økonomiske historie.

---

⁵⁷² Kettemann, Otto (1987): *Handwerk in Schleswig-Holstein*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag; Ahlf, Heinrich Detlev (1926): *Das schleswig-holsteinische Stadthandwerk in seiner Entwicklung zur Gewerbefreiheit*, uden st.; Hähnsen, Fritz (1923): *Die Geschichte des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein*, Leipzig.

⁵⁷³ Hansen (1994).

⁵⁷⁴ Et værk om sønderjysk søfartshistorie er under udarbejdelse ved Historisk Samfund for Sønderjylland.

⁵⁷⁵ Eksempelvis er grundigere undersøgelser af den politiske og økonomiske side af chaussenettets udbygning ikke repræsenteret i den nuværende forskning.

⁵⁷⁶ Asmus (1996); Hedrich, Otto (1915): *Die Entwicklung des schleswig-holsteinischen Eisenbahnwesens*, Altona: Hammerich und Lesser; Jacobsen, N. H. (1975): "Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling før 1864", *Sønderjyske Årbøger*, 21-85.

⁵⁷⁷ Wulf, Peter (2010): *Kleine Schleswig-Holsteinische Bankgeschichte*, Neumünster: Wachholtz Verlag.

⁵⁷⁸ Japsen, Gottlieb (1970): *De nordslesvigske sparekassers historie*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland; Lippik, Marlis (1987): *Die Entstehung des Sparkassenwesens in Schleswig-Holstein 1790-1864*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag.

Økonomi og politik

En hovedmission for skiftende danske regeringer i tiden mellem de to slesvigske krige var at bringe Slesvigs administrative og økonomiske strukturer i samklang med forholdene i kongeriget.

Centralmagten skulle styrkes og regionale særegenheder udjævnes. Der var imidlertid grænser for, hvor langt man kunne gå. Den danske regering havde garanteret stormagterne, at Slesvig ikke ville blive knyttet tættere til kongeriget, end Holsten blev det.⁵⁷⁹ I det mindste officielt var Ejderpolitikken opgivet og helstatens opretholdelse angivet som det tilstræbte mål. Derfor kom udjævningen af de institutionelle strukturer til at indbefatte hele monarkiet. Toldenheden mellem kongeriget og Slesvig som gennemførtes i 1850, udstraktes få år senere til også at omfatte Holsten. Afgiften på brændevinsbrænderi, som man kendte den fra kongeriget, indførtes i begge hertugdømmer. Til gengæld afskaffedes den af den provisoriske regering ophævede kopskat formelt. Godsejernes patrimonialjurisdiktion bortfaldt, mølletvangen ophævedes og rigsmønten indførtes i hele monarkiet. Også på forvaltnings- og administrationsområdet foretoges nogle ændringer.⁵⁸⁰ Så godt som alle de nævnte reformer gennemførtes i løbet af 1850'ernes første halvdel. Derefter vanskeliggjorde, for ikke at sige umuliggjorde, de spændte inden- og udenrigspolitiske forhold større lovgivningstiltag.

Artiklerne antyder, at Holsten blandt de to hertugdømmer løb med det meste efter Treårskrigen. Tvangslånene anerkendtes på lokalt plan i den forstand, at de lokale kommunestyre gaves kongelig bemyndigelse til at træffe individuelle aftaler omkring udredelsen af de pengemæssige fordringer, borgerne måtte have på kommunerne. Først i 1863 skete noget lignende for Slesvigs vedkommende. Udbetalingen af godtgørelse for mølletvangens ophævelse til de enkelte møllere i Holsten var, skal man stole på de fremførte tal i stænderforsamling og rigsråd, ulig større end samme i Slesvig. Beløbsstørrelserne er så markant afvigende fra hinanden, at den større befolkningstæthed og de anderledes jurisdiktionsforhold ikke i sig selv kan forklare tendensen.⁵⁸¹ Hvor den slesvigske lov om mølletvangens ophævelse talte om en ”godtgørelse” til de berørte tvangsmølleindehavere,

---

⁵⁷⁹ Neergaard, Niels (1973) [1892]: *Under Junigrundloven I*, København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 565.

⁵⁸⁰ Schlaber, Gerret Liebing (1998): ”Modernisering eller stagnation? Reformen i Slesvigs forvaltning og jurisdiktion 1850-1864”, *Sønderjyske Årbøger*, 81-104.

⁵⁸¹ *Rigsraadstidende* 1856, sp. 1490f.

stilledes der i den tilsvarende holstenske forordning en ”fuldstændig erstatning” i udsigt.⁵⁸² Om rigsmøntens udbredelse i Holsten kan ikke siges meget, da der mangler forskning i emnet. Tilsyneladende havde rigsmønten mindst lige så svært ved at finde vej ind i cirkulationen som i Slesvig.⁵⁸³ Holstenerne fik dog ingen pengepolitisk særbehandling. Desuden indførtes i Holsten, med den derværende stænderforsamlings accept, et ensartet og mere tidssvarende kommuneregulativ samt en generel vekselanordning, hvad der ikke skete i Slesvig. Holstens institutionelle fortrinsstilling var en del af den danske helstatspolitik. Som det internationale politiske klima så ud efter Treårskrigen, lå den danske regerings eneste realistiske mulighed for at fastholde hele Slesvig som en del af monarkiet i at knytte Holsten tilsvarende tættere til helstaten.

Afhandlingens artikler kaster fra hver deres indgangsvinkel lys over forholdet mellem stat og samfund, mellem regeringsmagt og økonomiske aktører. De gennemførte undersøgelser peger alle i retning af, at datidens indbyggere i hertugdømmet, dansk- som tysksindede, ikke blot var passive tilskuere til regeringens statsbygningsprojekt. De tog derimod aktivt, i møller Asmus Boysens tilfælde ligefrem *proaktivt*, stilling til samtidens økonomiske spørgsmål – ikke mindst når de berørtes personligt af de pågældende sagsforhold. Artiklerne understøtter generelt den opfattelse, at den almindelige borgers omsorg for egen velstand og sikkerhed så langt overgik de ofre, man var parat til at sætte bag de nationale viljesytringer. Derfor mødte regeringens forsøg på at indføre rigsdalervalutaen i 1854 modstand, ikke kun i det sydlige Slesvig, men også i de nordslesvigske byer. Derfor gav det anledning til omfattende og langvarige protester, da det danske styre, i bestræbelserne på at udslette dårlige minder om fortiden, afviste at anerkende tvangslånene efter Treårskrigen. Og derfor kunne den ellers helt igennem kongetro møller Asmus Boysen i januar 1853 sammen med 47 andre møllere fra hele Slesvig indsende et motiveret andragende *på tysk* imod mølletvangens ophævelse til den danske regering.

De nævnte eksempler understreger ikke alene nationalitetens ofte sekundære betydning i forhold til de økonomiske interesser. De viser også med al tydelighed, at koblingen til det politiske niveau er en forudsætning for at forstå de økonomiske processer i Slesvig i den omhandlede periode. For snart 40 år siden efterlyste historikeren Ove Hornby i sit værk om Nationalbankens Flensborgfilial i

---

⁵⁸² *Zeitung für die Verhandlungen der siebenten Holsteinischen Provinzialständerversammlung. Beilageheft I* 1853, sp. 329.

⁵⁸³ Sørensen, Anders Ravn (2013): “Monetary romanticism: nationalist rhetoric and monetary organisation in nineteenth-century Denmark”, *Scandinavian Economic History Review*, 1-24, 18; *Flensburger Zeitung* 11. oktober 1855 og 10. november 1856.

hertugdømmet grundigere undersøgelser af ”forholdet mellem national-politiske og økonomisk-politiske holdninger og handlinger” i den for det danske monarki brydsomme tid i midten af 1800-tallet.⁵⁸⁴ Dette udsagn er efter min vurdering i det store hele fortsat aktuelt.⁵⁸⁵ Det har derfor været et hovedformål med denne afhandling at sætte fokus på forbindelsen mellem politik og økonomi.

Den politiske udvikling fik direkte indflydelse på de økonomiske rammevilkår, idet den forsigtige reformaktivitet fra 1820’erne og 1830’erne svandt ind i takt med nationalitetskonfliktens opblussen. Den store toldreform i 1838 blev det sidste lovgivningstiltag af større betydning på det økonomiske område, som den danske regering fik gennemført i hertugdømmerne frem til Treårskrigen afsluttende fase.⁵⁸⁶ Lidt skete der dog op gennem 1840’erne. Mølletvangen søgtes gradvist ophævet, ved at staten opfordrede til indgåelse af frivillige overenskomster mellem møllebesiddere og møllebrugere. Pengesystemet undergik en række småændringer, uden at man dog dermed løste de bestående spændinger mellem courant og rigsbankdaler inden for rigets grænser.⁵⁸⁷ Mens større reformer lod vente på sig, fortsatte det økonomiske opsving frem til Treårskrigen udbrud.

Den indenrigspolitiske situation var ikke den eneste af betydning for det materielle liv i Slesvig. Ligesom Treårskrigen udbrud i 1848 havde baggrund i politiske strømninger og hændelser på det europæiske fastland, påvirkedes også hertugdømmernes økonomi af internationale begivenheder og konjunkturomslag. Eftersom landbruget var den dominerende produktionssektor i Slesvig, var det først og fremmest her, virkningerne slog igennem. Eksporten af levende kødkvæg fra hertugdømmet blev på få år fra slutningen af 1840’erne til begyndelsen af 1850’erne omlagt fra det tyske til det engelske marked.⁵⁸⁸ Baggrunden for den handelsmæssige nyorientering vestover var ikke krigen, men derimod bortfaldet af toldbarrierer på kvægimport i England. Krigsårene 1848-1851

---

⁵⁸⁴ Hornby, Ove (1975): *Striden om Filialen*, Flensborg, 10.

⁵⁸⁵ Kun debatten om jernbanens linjeføring, spørgsmålet om tværbane vs. længdebane, er belyst grundigt i relation til forholdet mellem økonomi og (national)politik.

⁵⁸⁶ Der mangler grundig forskning i toldlovens tilblivelse og indvirkning på det økonomiske liv. Winding (1959) nævner reformen ganske kort. Dertil kommer, hvad Henrik Fode skriver i *Dansk Toldhistorie*. Endelig har Georg Nørregaard behandlet emnet i en kort artikel med titlen ”Omkring toldloven af 1838 i Hertugdømmerne” i *Zise – Told- og Skattehistorisk Tidsskrift*. På tysk findes *Zoll- und Steuergeschichte Schleswig-Holsteins* redigeret af Franz Ehlers.

⁵⁸⁷ Wilcke, Julius (1929): *Specie-, Kurant- og Rigsbankdaler*, København: G. E. C. Gad, 388-399.

⁵⁸⁸ Hansen (1994), 62.

medvirkede dog utvivlsomt til at accelerere processen. Det engelske eksportmarked var nærmest enerådende allerede fra begyndelsen af 1850'erne.⁵⁸⁹

Var Treårskrigen ikke udslagsgivende for landbrugets eksportomlægning, så medførte den til gengæld en række indgribende ændringer i hertugdømmets økonomiske institutioner. Tvangslånene, mølletvangens ophævelse og indførelsen af rigsdaleren havde alle rødder i krigsbegivenhederne og nationalitetskampen. Krigen brød for en stund det reformmæssige dødvande.

Mølletvangens afskaffelse hastes igennem

En indikation på at mølletvangen som institution havde overlevet sig selv, er de forholdsvis høje transaktionsomkostninger forbundet med denne indretning. Ikke alene var de tvangsbundne brugere af møllerne ofte nødsaget til at investere ekstra ressourcer i malehandlingen ved at tilbagelægge en merafstand i forhold til nærmeste mølles placering under transporten af korn til og fra tvangsmøllen. Talrige udsagn fra samtiden giver også indtryk af, at indehaverne af tvangsmøllerne til tider udnyttede deres monopolstatus til at fordyre de relative omkostninger for konsumenterne yderligere ved f. eks. at misinformere om den forventede maletid eller melets kvalitet. Også for de produktions- og handelserhverv som var afhængige af kornets forarbejdning og eventuelle udførsel, skabte mølletvangen som påvist i denne afhandling problemer.

1847 udstedte regeringen, under indtryk af en truende hungersnødslignende situation i landet⁵⁹⁰, en resolution som bekendtgjorde, at der ville blive udarbejdet en lov om mølletvangens afskaffelse. Ophævelsen skulle gælde i hele hertugdømmet. Der skulle udbetales en godtgørelse til indehaverne af tvangsmøller, hvortil staten ville bidrage med en tredjedel.⁵⁹¹ På grund af krigsudbruddet blev hensigtserklæringen ikke udmøntet i praktiske resultater før efter krigen. Resolutionen fik dog den betydning, at en del af forarbejdet til loven var gjort, da mølletvangen virkelig afskaffedes fem år senere. Trods denne omstændighed var det tilsyneladende ikke grundighed, der prægede den endelige forordnings udarbejdelse, hvad der igen hang sammen med den storpolitiske situation.

Der gik omtrent seks uger fra forordningen om mølletvangens ophævelse var udstedt i november 1852, til de første taksationer over møllernes tab afholdtes. Flere forhold omkring mølletvangens afskaffelse indikerer, at det lovforberedende arbejde var foregået i et forceret tempo. Centrale dele

---

⁵⁸⁹ Sst.

⁵⁹⁰ Henningsen, Lars N. (1981): "Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698-1847", *Sønderjyske Årbøger*, 5-56, 46f.

⁵⁹¹ *Rigsraadstidende* 1856, Anhang A, sp. 1118.

af lovens indhold må med et mere moderne begreb ligefrem karakteriseres som lovsjusk. For det første nævnte forordningen ikke, at møllehoveriet, den såkaldte hånd- og spandtjeneste, ophævedes samtidig med selve mølletvangen. Regeringen bedyrede ganske vist over for den slesvigske stænderforsamling, at arbejdspræstationernes bortfald var at betragte som en implicit del af lovteksten.⁵⁹² Denne information lykkedes det dog ikke for centralmyndigheden at udbrede i tilstrækkeligt omfang. Således fik Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig umiddelbart efter lovens udstedelse henvendelser fra flere lokale embedsmænd, som ønskede klarhed over sagen, ligesom adskillige taksatorkorps som nævnt undlod at inddrage ophævelsen af hånd- og spandtjeneste i deres vurderinger af skadens omfang. Nærmest ubegribeligt er det, at da rigsrådet i 1856 skulle behandle spørgsmålet om udredelse af erstatning til de forhenværende tvangsmøllere, hvis afløsningssager endnu ikke var afsluttet, stod følgende at læse i motiveringen til lovforslaget: ”Ved tvangsrettens ophævelse har man aldeles ikke forandret noget i henseende til de bestående mølletjenester”.⁵⁹³ Så dybt stak forvirringen.

En anden omstændighed der styrker formodningen om, at lovarbejdet var gået stærkt, er de finansielle beregninger Finansministeriet foretog over det samlede erstatningsbeløbs skønnede størrelse som led i forordningens udarbejdelse. Som anført i artiklen om mølletvangens ophævelse svarede det anslåede beløb langt fra til de faktiske omkostninger. Hovedårsagen til fejlbedømmelsen lå især i det forhold, at man havde undervurderet det samlede antal tvangsmøller i hertugdømmet. De kongelige møllers antal kendte man, eftersom arve- og tidsforpagtningsforholdene på hver enkelt mølle var registreret. Derimod havde man i centraladministrationen ikke haft ”pålidelige efterretninger om antallet af tvangsmøllerne på de adelige godser” til rådighed ved forordningens udarbejdelse.⁵⁹⁴ Ud fra en antagelse om at forholdet mellem befolkningsmængde og antallet af tvangsmøller i hertugdømmets amter nogenlunde måtte svare til forholdet mellem befolkningsmængde og tvangsmøller i de adelige godsdistrikter, havde Finansministeriet regnet sig frem til, at der befandt sig 27 møller med tvangsrettigheder i sidstnævnte områder. Det rigtige tal viste sig at være mindst 35. Endvidere havde man overset andre

---

⁵⁹² *St. Tid.* 1853-1854, sp. 305.

⁵⁹³ *Rigsraadstidende* 1856, sp. 1461. Fejlen gengives i et ellers autoritativt værk om mølleriet i Slesvig, hvor forfatteren endda konkluderer, at man undlod at ophæve arbejdstjenesterne, fordi det ville have forhøjet erstatningsbeløbene og dermed udgifterne for den kongelige kasse. Se Petersen, Hans (1988): *Geschichte der Mühlen zwischen Eider und Königsau*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag.

⁵⁹⁴ *St. Tid.* 1853-54, sp. 22.

godt 10 møller i privat eje.⁵⁹⁵ Resultatet var, at afløsningen af tvangsrettighederne blev langt dyrere end forventet.⁵⁹⁶ Man må formode, at ministeriet kunne have fundet frem til nogle af de knap 20 møller, der således fejlagtigt holdtes uden for beregningen, hvis de havde gjort et mere omhyggeligt forarbejde.

Når mølletvangens afskaffelse hastedes igennem, var en medvirkende årsag efter alt at dømme Holstens nært forestående optagelse i den dansk-slesvigske toldunion ved årsskiftet 1852-53. Som fremhævet i artiklen om mølletvangens ophævelse ville der med mølletvangens fortsatte beståen være sket en forfordeling af brænderierhvervene i hertugdømmerne. Udover at virke imod grundideen i enhedsstaten, ville det forære slesvig-holstenerne og den tysknationale opposition endnu et agitationsmiddel mod det danske styre.

Mølletvangens afskaffelse og fællesindenrigsministeriet

Efter Treårskrigen opretholdtes enevælden formelt i hertugdømmerne. Den reelle magt lå dog hos regeringen i København snarere end hos kongen. Fra 1851 til 1864 var Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig den overordnede centralmyndighed for hertugdømmet. Ministeriet var dog ingenlunde enerådende i slesvigske anliggender. Vigtige områder som statsfinanserne, toldvæsenet og postforvaltningen sorterede under Finansministeriet, fordi disse områder var fælles for hele monarkiet.⁵⁹⁷ Hertil kom i 1855 et fælles indenrigsministerium, Ministeriet for Monarkiets Fælles Indre Anliggender.⁵⁹⁸ Ved oprettelsen var dette ministeriums ansvarsområde forholdsvis indskrænket. Bl.a. skulle det varetage forhold omkring monarkiets politiske fællesforsamling, rigsrådet. I de følgende to år udvidedes imidlertid ressortporteføljen med opgaver, som hidtil havde sorteret under andre ministerier.⁵⁹⁹ Blandt andet overtog det fælles indenrigsministerium forvaltningen af det slesvigske domænevæsen fra Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Allerede i

---

⁵⁹⁵ Jf. tabelliste i RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg.

⁵⁹⁶ Der kan på baggrund af de studier, jeg har foretaget i arkiverne, ikke udledes nogle statistisk signifikante forskelle mellem de adelige/privatejede møller på den ene side og de kongelige møller på den anden. Andelen af privatejede møller blandt de 30 sidste tvangsmøller der blev afløst, svarede nogenlunde til andelen af privatejede møller generelt. Ligeledes synes den gennemsnitlige godtgørelse til de private tvangsmøllere hverken at have været væsentlig større eller mindre end godtgørelsen til indehaverne af de kongelige tvangsmøller.

⁵⁹⁷ Schlaber, Gerret Liebing (2007): *Hertugdømmet Slesvigs forvaltning. Administrative strukturer og retspleje mellem Ejderen og Kongeåen ca. 1460-1864*, Flensborg: Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 71.

⁵⁹⁸ Også Udenrigsministeriet samt Krigs- og Marineministeriet var fælles for hele monarkiet.

⁵⁹⁹ Kringelbach, G. N. (1894): *Den civile Centraladministration 1848-1893*, København: Rigsarkivet, 115.

sommeren 1858 afskaffedes det fælles indenrigsministerium som en indrømmelse til Det Tyske Forbund.⁶⁰⁰ Den begrænsede virkekreds og funktionsperiode til trods indtog centralorganet dog på visse områder en indflydelsesrig position. De politiske konjunkturer i kongeriget i midten af 1850'erne var derudover generelt helstatsvenlige⁶⁰¹, hvad der i sig selv styrkede fællesindenrigsministeriets stilling.

Helstatens centraladministration var en forholdsvis kompleks størrelse.⁶⁰² Opdelingen i forvaltningsområder fælles for hele monarkiet og særlige sager for de enkelte landsdele gav lejlighedsvis problemer, om end sondringen først med fællesforfatningen af 1855 gennemførtes konsekvent.⁶⁰³ I flere tilfælde var der tale om overlappende ressortområder mellem to eller flere ministerier, som når eksempelvis salg af offentlige ejendomme i hertugdømmet Slesvig skulle godkendes af Finansministeriet.⁶⁰⁴ Også omstændigheder i forbindelse med mølletvangens afskaffelse førte, som vi har set, til gnidninger i centraladministrationen. Ved lovens udstedelse synes det at have været regeringens hensigt, at Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig fuldt ud skulle administrere mølletvangens afløsning. Blot krævedes Finansministeriets formelle godkendelse ved udbetaling af godtgørelse til de forhenværende indehavere af tvangsmøllerrettigheder. Med oprettelsen af Ministeriet for Monarkiets Fælles indre Anliggender og henlæggelsen af det slesvigske domænevæsen og rigsrådet under dette, skabtes imidlertid komplikationer i forretningsgangen.⁶⁰⁵ Ikke færre end tre ministerier var involverede omkring udbetalingen af godtgørelse til de forhenværende indehavere af tvangsmøller. Mens Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig administrerede selve ophævelsen og varetog korrespondancen med møllerne og eventuelt disses advokater, stod Finansministeriet for udbetaling af godtgørelsessummerne og holdt regnskab med disse. Ministeriet for Monarkiets Fælles indre Anliggender på sin side var involveret i

---

⁶⁰⁰ Neergaard, Niels (1973) [1916]: *Under Junigrundloven II 1*, København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 191.

⁶⁰¹ Møller, Erik (1958): *Helstatens Fald 1855-1863 I*, København: Gads Forlag, 100.

⁶⁰² For en behandling af centraladministrationen i perioden 1850-1864 kan generelt henvises til Tamm, Ditlev (red.) (2000): *Dansk Forvaltningshistorie I. Stat, Forvaltning og Samfund*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag samt Schlaber (2007).

⁶⁰³ Tamm (2000), 520.

⁶⁰⁴ Schlaber (2007), 71-72.

⁶⁰⁵ Formelt var det det såkaldte "Domænedirektorat", der lagdes under Ministeriet for Monarkiets Fælles indre Anliggender. Domænedirektoratet var et særligt kontor, som bestyrede domænevæsenet. Kontoret oprettedes 1849 og nedlagdes 1857.

mølletvangens afløsning dels som bestyrer af domænevæsenet i Slesvig, dels som administrator af sager vedrørende rigsrådet, herunder dette organs behandling af erstatningsforholdet. Den omfattende korrespondance om mølletvangsspørgsmålet mellem de tre ministerier udtrykker nogle af udfordringerne for det unge ministerialsystem inden for rammerne af det danske helstatsmonarki. Afskaffelsen af mølletvangen som økonomisk institution er et godt eksempel på vekselvirkningen mellem det politiske og det økonomiske niveau.

Tvangslånene

I modsætning til mølletvangen var tvangslånene af 1849 og 1850 ikke nogen egentlig økonomisk institution i hertugdømmet. Til gengæld forekommer det rimeligt at hævde, at lånene i perioden mellem de to slesvigske krige blev institutionaliseret i den forstand, at omstændighederne omkring deres tilblivelse og følgevirkninger blev en integreret del af den politiske og økonomiske debat.

Der er i artiklen om tvangslånene hovedsagelig blevet fokuseret på de individuelle långivere. Det kan derfor være værd at supplere undersøgelsens resultater med nogle bemærkninger til tvangslånenes mere samfundsmæssige konsekvenser, i den udstrækning man kan tale om sådanne. I det følgende skal tvangslånene belyses på kommuneplan med købstaden Eckernförde som caseeksempel. De fremhævede omstændigheder skal betragtes som tentative studier, og kan på ingen måde gøre det ud for en egentlig forskningsundersøgelse af dette delaspekt ved tvangslånene.

Helt overordnet må det nok konstateres, at tvangslånene på makroplan havde større symbolsk end økonomisk betydning i tiden efter Treårskrigen. På indenrigsniveau var mulighederne for at bruge spørgsmålet om tvangslånenes anerkendelse som nationalpolitisk agenda begrænsede på grund af pressecensuren og foreningsforbuddet. Også i den slesvigske ständerforsamling var spørgsmålet relativt afpolitiseret. Anderledes så det ud uden for landets grænser. De tyske aviser skrev hyppigt om lånene. I 1852 udgav en tidligere professor ved universitetet i Kiel, som havde deltaget i det slesvig-holstenske oprør, et længere skrift om tvangslånene.⁶⁰⁶ Heri angreb han regeringens beslutning om ikke at anerkende lånene, og betegnedes den som en del af den samlede danske ”hævnpolitik” på linje med afskedigelsen af tysksindede lærere og som en ”krig mod den enkelte undersåts ejendom”. Tvangslånsobligationerne var ifølge professoren at betragte som retsgyldige værdipapirer, eftersom statholderskabet havde været den legitime magt i landet, i

---

⁶⁰⁶ Forfatteren var Jacob Lorenz v. Stein (1815-90). Efter Treårskrigen virkede han en lang årrække ved universitetet i Wien. Stein, L. (1852): *Rechtliches Gutachten über die fortdauernde Giltigkeit der Schleswig-Holsteinische Staatspapiere und des Patents vom 7. Juni, die Aufhebung dieser Giltigkeit betreffend*, Grimma und Leipzig.

perioden hvor disse fordringer blev tilvejebragt. Forfatteren troede derfor ikke, at nogen domstol i verden ville anerkende beslutningen om at annullere lånene. Skrifter som professorens og skriverierne i de tyske aviser havde næppe nogen udsigt til at påvirke den danske regerings suveræne beslutning om at afvise tvangslånene som offentlig gæld. Men hovedformålet med agitationen var heller ikke at få lånene dækket af den danske statskasse. Hovedformålet var derimod at bidrage til, at den slesvigske-holstenske opposition i sin tysknationale skikkelse holdt sig levende. På den måde medvirkede sagen om tvangslånene til at holde gryden i kog i årene frem mod 1864.

Lånenes økonomiske betydning var måske nok underordnet deres nationalpolitiske virkning. Alligevel bør man ikke negligere tvangslånenes finansielle konsekvenser. Det er allerede nævnt, at tvangslånene medvirkede til at forøge den offentlige gæld i en række slesvigske kommuner. *Flensburger Zeitung* foreslog endda i december 1855 indførelsen af en ekstra toldafgift på varer til og fra Flensborg med direkte henvisning til kommunens dårlige økonomi og tvangslånenes bidrag hertil.⁶⁰⁷ Disse oplysninger kan udbygges i et vist omfang. For hvad var baggrunden for, at kommunernes økonomi forværredes af tvangslånene, når deres – altså kommunernes - funktion ifølge de forordninger hvorpå lånene var udskrevet, blot var at fungere som mellemlid mellem de långivende indbyggere og den slesvig-holstenske stat? Svaret fremgår af en skrivelse om tvangslånene, som magistraten i byen Eckernförde sendte til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig i begyndelsen af 1850'erne. Her oplyste bystyret på ministeriets foranledning, at kommunen i forbindelse med udskrivelsen af tvangslånet i april 1850 var blevet afkrævet knap 13.000 rd. af statholderskabet. For at tilvejebringe denne pengesum havde magistraten gennem kommunen optaget lån for 10.000 rd. Tre, formodentlig velhavende, borgere havde bidraget med tilsammen 5.000 rd. Samme beløb var hentet hos byens Spare- og Lånekasse. De sidste 3000 rd. havde bystyret, af hensyn til de senere års ”kapitalindskrænkning”, ikke ønsket at optage som lån hos byens indbyggere. I stedet var midlerne blevet taget fra kommunekassen.⁶⁰⁸ Kommunernes økonomi belastedes altså af tvangslånene på to måder. Dels direkte ved udlæg fra de offentlige kasser, dels indirekte ved at flere af de største skatteydere mistede pengekapital i forbindelse med lånene. Dertil kommer rækken af retssager om tvangslånene, foruden de generelle

---

⁶⁰⁷ Hjelholt, Holger (1963): *Christian Hansen Junior (1804-1873). En talsmand for flensborgsk kongetroskab*, København: Nordisk Forlag, 87-88; *Flensburger Zeitung* 2. marts 1857.

⁶⁰⁸ RA, ”Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 1. Departement 1. Kontor - 1849-1852 – Topografisk ordnede sager (Byer og flækker) – Eckernförde”.

mistillidsrelationer mellem borgere lånene må have anstiftet, skønt det måske ikke var kommunernes økonomiske situation, der i første omgang rantes af disse omstændigheder.

I slutningen af 1850'erne foranstaltede det danske styre en generel undersøgelse af de slesvigske kommuners økonomi. I den anledning blev magistraten i Eckernförde bl.a. bedt om at indsende en oversigt over kommunens gældsposter til amtshuset. 19. marts 1859 oplyste bystyret, at kommunen i alt havde en gæld på 54.164 rd. og 74 sk. Hertil tilføjede magistraten:

”I øvrigt vil vi ikke undlade at bemærke, at såvel forskellige offentlige institutioner som private fortsat har fordringer på byen Eckernförde til gode for i alt 10800 r. for lån, som i sin tid blev udskrevet af det såkaldte statholderskab, og som skulle optages for kommunernes regning, for hvilke kreditorerne havde krav på renter fra 1852 at regne. Men eftersom Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig mange gange har udtalt, at forrentningen og tilbagebetalingen af disse lån er indgået for kommunernes regning uden tilladelse af legale autoriteter, ligesom deres videreførelse under gældsposterne i kommuneregnskaberne ikke er tilladt, så er disse i de sidste omkring seks år ikke længere medtaget og derfor lige så lidt inkluderet i den medfølgende fortegnelse”.⁶⁰⁹

Citatet viser, at bystyret i Eckernförde i 1859 fortsat holdt regnskab med tvangslånene, om end dette skete parallelt med den officielle bogføring. Det samme gjorde flere andre kommuner. Nok var lånene kendt ugyldige af det danske styre, men annulleret på lokalt plan var de altså ikke. Dette fik betydning, da den tyske besættelsesmagt overtog forvaltningen af hertugdømmet efter krigen i 1864. I november dette år udbad de preussiske og østrigske civilmyndigheder sig oplysninger om tvangslånene fra de enkelte kommuner. Amtshuset i Aabenraa Amt kunne i den anledning indsende en opgørelse over rentetilskrivelser på tvangslån for perioden juni/juli 1850 til januar 1865. Opgørelsen var baseret på data indhentet fra amtets lokalmyndigheder, og overvægten af det dansksindede befolkningsselement i området fornægtede sig ikke. Således oplyste amtshuset i sin indberetning, at herredsrådet⁶¹⁰ i Rise og Sønder Rangstrup herreder, havde ladet deres fortegnelse ledsage af følgende lakoniske bemærkning: ”Imod dette regnskab findes intet at erindre af herredsrådet, afset fra betalingspligten”.⁶¹¹ Ifølge amtshuset var baggrunden for denne kommentar, at mange personer i amtet havde protesteret imod, at skulle deltage i forrentningen og afbetalingen

---

⁶⁰⁹ RA, ”1859-1859. ”Indberetninger om de slesvigske kommuners gæld”.

⁶¹⁰ Herredsrådene var kommunale organer uden retslig kompetence oprettet i 1861 jf. Schlaber (2007), 177.

⁶¹¹ LASH, Abt. 62¹ ”Apenrade Amthaus an die schleswigsche Regierung”.

af tvangslånene, hvis dette skulle komme på tale. Amtsmyndigheden mente dog, at herredsrådets bemærkning var uden betydning, eftersom ”samtlige i denne retning gående ansøgninger er blevet afslået såvel af den tidligere slesvig-holstenske landsregering som af den øverste civilmyndighed”. Preussen anerkendte som bekendt aldrig tvangslånene officielt.

Pengereformen

Pengereformen var, i lighed med toldloven af 1850/53 og indførelsen af afgiften på brændevinsbrænderi i hertugdømmerne, en hjørnesten i konsolideringen af det danske statsterritorium efter Treårskrigen. En valuta som reelt, og ikke som hidtil blot formelt, var fælles for hele det danske monarki, ville, ud fra gældende logikker omkring nationsdannelse, virke henimod at sammentømre de enkelte statsdele til en enhedspræget, om end stadig nationalt-etnisk sammensat, statsorden. Dette forsøg mislykkedes som bekendt, hvis ikke før så i forbindelse med afståelsen af hertugdømmerne efter krigen i 1864. Alligevel kan pengereformen ikke uden videre betegnes som en politisk fiasko. Man må huske på, at over den 10-årig periode fra 1854-1864 hvor reformen reelt var i kraft, skete der også væsentlige fremskridt med hensyn til rigsmøntens udbredelse. Med tanke på pengeområdets forhistorie og statens, set i et nutidigt perspektiv, begrænsede muligheder for at udøve sin infrastrukturelle magt, lykkedes det faktisk at komme et pænt stykke vej med opbygningen af en relativt homogen cirkulationsmasse.

På ét felt adskilte pengereformen sig fra andre samtidige lovgivningstiltag på helstatsområdet: Dens implementering gjorde det, gennem de fysiske betalingsmidler, meget synligt for hertugdømmets indbyggere, at de var undersåtter i den danske konges riger og lande. En sådan grad af pengepolitisk centralisering var ikke alene en logisk konsekvens af den danske regerings vilje til demonstrativ politisk integration med udenrigspolitisk sigte. Den var også en simpel nødvendighed for helstatens økonomiske integration, som netop i perioden omkring reformens gennemførelse stod ved en skillevej, hvor omlægningen af landbrugseksporten, industrialiseringstendenserne og udbygningen af infrastrukturen virkede i retning af at binde statsdelene tættere sammen. Et uensartet pengevæsens fortsatte beståen ville, alt andet lige, have hæmmet denne udvikling.

Om hertugdømmets relativt heterogene pengevæsen medvirkede til at hæve de handelsmæssige transaktionsomkostninger for indbyggerne i Slesvig i noget større omfang, er svært at afgøre. Skønt en erklæret målsætning med valutareformen i 1854 var at lette handelssamkvemmet mellem statens borgere, er det svært at finde kildemæssigt belæg for at hævde, at de økonomiske aktører i hertugdømmet oplevede det parallelle pengesystem, der bestod i hovedparten af århundredets første

halvdel som en barriere i den daglige vareudveksling. Courantmønten, som man generelt anvendte til dette formål, fandtes i rigelige mængder i pengecirkulationen. Derimod har der nok været tale om ikke uvæsentlige transaktionsomkostninger i forbindelse med betalingen af skatter og afgifter til det offentlige, eftersom disse i princippet skulle erlægges i rigsbankvaluta. Skatteyderne måtte ved sådanne lejligheder bruge fysiske, mentale og økonomiske ressourcer på at omveksle de ældre pengesorter til rigets officielle møntfod. Samtidens gentagne anklager mod embedsmændene for bevidst at snyde med omregningsforholdet som omtalt i artiklen om pengereformen lader sig i denne sammenhæng ikke nøjere vurdere. Der er dog grund til at formode, at alene skattemyndighedernes ry for at varetage deres embedsopgaver på uærlig vis har haft sine omkostninger, eftersom borgerne har måttet tage deres forholdsregler for at gardere sig imod det påståede bedrageri.

Konklusion

Hertugdømmet Slesvig var ingen institutionel ødemark, hverken før eller efter Treårskrigen. Skønt i geografisk forstand et periferiområde, var der, navnlig hvad angår kystegnene, tale om en region præget af velstand. Det økonomiske kredsløb fungerede og understøttede et vækstforløb, hvis institutionelle hovedfundament var et veludviklet net af uformelle begrænsninger på de økonomiske aktørers handlemuligheder. Selv ikke den manglende fornyelse og forbedring af de økonomiske rammevilkår, hovedemnet for denne afhandling, medførte i sig selv en radikal nedbremsning eller anden større krise i økonomien frem mod 1864.

Var hertugdømmet generelt velstående, husede det imidlertid også et samfund, hvor den politiske og økonomisk ulighed var relativt høj sammenlignet med kongeriget. Denne tilstand var i betydelig grad et produkt af de rådende institutioner, som hverken den politiske eller økonomiske elite – i hovedreglen en sammenfaldende gruppe – fandt sig motiveret til at søge reformeret. Tidsrummet mellem de to slesvigske krige formede sig, navnlig i første halvdel af perioden, som et opgør fra statsmagts side mod de to samfundsgrupper, der udgjorde ryggraden i denne elite, godsejerne og embedsstanden, som i optakten til og under Treårskrigen havde været blandt slesvig-holstenismens mest sikre bastioner. Det opgør var under de givne politiske omstændigheder, set fra den danske regerings perspektiv, en simpel nødvendighed for helstatspolitikken gennemførelse og opbygningen af en funktionsdygtig og relativt friktionsfri statskonstruktion. Modsætningsforholdet mellem regeringen, som besad den formelle magt, og det tilbageværende tysknationale slesvig-holstenske modparti som det kom til udtryk i de gendannede stænderforsamlings majoritet og

rigsrådets mindretal, bragte imidlertid tæt på uoverstigelige udfordringer for helstatsprojektet. De civile politiske aktører i oppositionen kunne udnytte, og udnyttede efter bedste evne, den voksende reformmagtesløshed hos den danske hegemonimagt og de økonomiske institutioners begrænsede, men dog efterhånden synlige, performative svigt til at udvide svælget og yderligere nedbryde tilliden mellem stat og civilsamfund. Samfundssystemet var derfor i færd med at arbejde sig ned i en permanent, langsomt selvforstærkende spændingstilstand.

De fortsat latente nationale spændinger udbyggede og komplicerede således regeringens statsbygningsprojekt indenrigs- såvel som udenrigspolitisk. De enkelte økonomiske aktørers beslutninger blev dog ikke nævneværdigt påvirket direkte af den politiske situation. Ej heller blev de nationale modsætningsforhold i noget større eller systematisk omfang projiceret ud i de daglige økonomiske beslutninger. Borgerne foretog almindeligvis økonomisk rationelle kalkuler baseret på logiske og profitmæssige overvejelser. Men den institutionelle ramme de gjorde det inden for, var i tiltagende grad suboptimal.

Med den valgte periodisering og emnekreds åbner studiet af økonomiske institutioner i Slesvig uundgåeligt op for nogle kontrafaktuelle problemstillinger. Skønt faktiske begivenheder og tidsbetingede samfundsstrømninger hverken kan eller bør søges bortretoucheret fra det historiske forløb, kan spørgsmålet om, hvordan den institutionelle udvikling ville have forløbet under fortsat dansk styre ikke undgå at pirre den faglige nysgerrighed. Som det gik, ændrede den storpolitiske udvikling præmisserne for organisationernes virke og skabte efter 1864 en ny basisnormalitet med en genetableret institutionel dynamik, som ikke skal berøres nærmere her. Men hvad hvis krigen ikke var kommet? Det er i princippet tænkeligt, at dødvandet kunne være blevet brudt ved en anden form for politisk løsning, end den som fremkom med helstatskonstruktionen. En sådan var blot ikke, viste det sig, mulig. Den i afhandlingen påviste selvforstærkende friktion i den økonomisk-institutionelle dynamik indikerer, at den samfundsmæssige krise i hertugdømmet under alle omstændigheder var af en mere universel og længevarende karakter, eftersom den ikke blot havde de tysk-danske antagonismer som fundament, men også nogle sejlivede, utidssvarende strukturer. Set i det lys var krigen i 1864 måske en national katastrofe for Danmark, men en ny chance for Slesvig.

Resumé:

Med udgangspunkt i en række økonomiske institutioner undersøger afhandlingen samspillet mellem politik, forvaltning, offentlighed og økonomi og dets betydning for den økonomiske udviklingsproces i hertugdømmet Slesvig i midten af 1800-tallet. Mølletvang, pengevæsen og tvangslån behandles i hver deres selvstændige artikel, mens kreditvæsen, infrastruktur, retspleje og næringslovgivning diskuteres i en samlet fremstilling. Det fælles teoretiske fundament for studierne er institutionel økonomi. Der anvendes et bredt udvalg af trykt og utrykt kildemateriale såsom petitioner, arkivalier fra ministerier og andre offentlige myndigheder, den trykte tidende for stænderforsamlingernes forhandlinger samt aviser, tidsskrifter og bøger.

Tre problemstillinger står centralt i afhandlingen: Hvilken betydning havde Treårskrigen for den institutionelle udvikling, og dermed for den økonomiske forandringsproces, i tiden mellem de to slesvigske krige? Hvad kendetegnede den danske regerings økonomiske politik i hertugdømmet i samme periode, og hvordan reagerede de økonomiske aktører i Slesvig på de iværksatte reformtiltag? I hvor høj grad havde de nationale modsætninger mellem dansk og tysk indflydelse på det økonomiske liv i hertugdømmet?

Afhandlingen konkluderer, at Treårskrigen havde betydelig negativ indvirkning på udviklingen af de institutionelle rammer i Slesvig. Der argumenteres for, at denne omstændighed forøgede de eksisterende strukturelle udfordringer for byerhvervene i hertugdømmet. I forhold til det danske styres økonomiske politik understreger de foretagne studier, at der var tale om en aktiv politik, som i særdeleshed tjente overordnede, statsbygningsorienterede formål. Implementeringen af de politiske tiltag mødte generelt modstand blandt hertugdømmets indbyggere, enten i specifikke samfundsgrupper eller hos befolkningen i mere bred forstand. Endelig peger afhandlingens resultater i retning af, at det dansk-tyske modsætningsforhold bidrog til den institutionelle stagnation ved at blokere for et konstruktivt politisk samarbejde mellem først og fremmest den slesvigske stænderforsamling og den danske regering. Derimod er der ikke fundet belæg for at hævde, at de nationale uoverensstemmelser i noget større og systematisk omfang, med møntreformen som en delvis undtagelse, projiceredes ud i de daglige økonomiske beslutninger.

Summary:

By examining a variety of economic institutions this thesis investigates the interplay between politics, administration, public life and the conduct of business, as well as the significance of this interaction for the potential economic development in the Duchy of Schleswig in the mid-19th century. Mill soke, the monetary system and the forced loans of the First Schleswig War are discussed in separate articles, whereas finance, infrastructure, the judicial system and law, particularly trade legislation, are bound up with each other in one single paper. The theoretical foundation of the joint study is institutional economics. A broad selection of source material is employed, including petitions, records of ministries and other public authorities, political debates in the Assembly of the Estates of the Realm in the Duchy of Schleswig as well as contemporary newspaper articles, journals and books.

Three questions form the core of the thesis: What impact did the First Schleswig War have on the institutional development of the Duchy, and thus on the process of economic change, in the period between the First and Second Schleswig Wars? What characterized the economic policy conducted by the Danish government in the Duchy in that same period, and how did the public in Schleswig respond to its implementation? To what degree did the national conflict between Danish and German affect business life in the Duchy?

The thesis concludes that the First Schleswig War did have a substantial negative impact on the institutional configuration in Schleswig. Further, it argues that this added to the already existing structural problems suffered by urban trade in the Duchy. As regards the economic policy of the Danish government, the studies amply demonstrate that this was an active policy, which particularly served purposes of state building. The inhabitants of the Duchy generally met the implementation of the political reforms with resistance, whether they acted as specific groups defined by common socio-economic interest or in unison as regional population. Finally, the results of the thesis suggest that the Danish-German antagonism contributed to institutional stagnation by blocking otherwise meaningful political cooperation between the Assembly of the Estates of the Realm in the Duchy of Schleswig and the Danish government. By contrast, there is little evidence, with the possible exception of the monetary reform in 1854, that the national rift to any appreciable extent was projected onto everyday economic decision-making.

Kilde- og litteraturfortegnelse

Utrykte kilder

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

D8000: ”Bekjendtgørelse, angaaende Ophævelsen af Forordningen af 2den Mai 1849 om Udredelsen af et tvunget Laan til Bestridelse af den forskudsvisse Forplejning af Rigstropperne”.

D 8000, ”Bekjendtgørelse i Anledning af et i Kiel vedtaget Statut med Tillæg...”.

D 8000, ”Verordnung, betreffend die Aufbringung einer Anleihe zum Zwecke der Abhaltung der vorschußweise zur leistenden Verpflegung der Reichstruppen für die Herzogthümer Schleswig-Holstein”.

Landesarchiv Schleswig-Holstein

Abt. 51: Regierungen der Herzogtümer während der Erhebung 1848-1851.

Abt. 61: Schleswig-Holsteinische Landesregierung in Schleswig 1865.

Abt. 62: Zivilverwaltungen für die Herzogtümer Schleswig und Holstein 1865-1868.

- Abt. 62.1: Schleswigsche Regierung zu Schleswig 1865-1868.
- Abt. 62.2: Zivilverwaltung/Regierung für Holstein 1866-1868.

Abt. 63: Provinzialstände und Landesversammlung.

Landsarkivet for Sønderjylland

AE012, Kommissarius ved slesvigske stænder, 1853-1863. Sager vedr. de enkelte stænderforsamlinger, 1853 II 19 – 1854 II 25.

Rigsarkivet

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 2. Departement, 1. Kontor: Akter ang. melindførsel i tvangsdistrikterne (1850-1856) 1:

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig: Resolutionsprotokoller (1852-1854) 1: 1852 - 1863 mm.

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 1. Departement, 1. Kontor: Topografisk ordnede sager (Byer og flækker) (1849-1852) 1: Eckernförde.

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet: Indberetninger om de slesvigske kommuners gæld (1859-1859) 1: mm.

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 2. Departement, 2. Kontor: Møllesager (1849-1864) 2: 1851 Dalby Mølle - 1863 Haderslev Amt mm.

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig: Ophævelse af mølletvang (1852-1863) 3: Sønderborg Amt 115 D III - Nordborg Amt 115 D III mm.

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig: Ophævelse af mølletvang (1852-1863) 2: Haderslev Amt 115 B III.

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig: Ophævelse af mølletvang (1852-1863) 1: Åbenrå Amt 115 A III.

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 2. Departement, 2. Kontor: Møllesager (1849-1864) 1: 1849 Ærø Amt - 1864 Haderslev Amt.

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 2. Departement, 2. Kontor: Møllesager (1850-1864) 10: 1851 Østergård Vandmølle - 1856 Østergård Vandmølle mm.

Sø- og Handelsretten i København, Forligskommissionen: Forligsbog (1826-1953) 0: 1826 – 1861.

Litteratur og trykte kilder

Acemoglu, Daron og James A. Robinson (2012): *Why nations Fail. The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*, New York: Crown Business.

Ahlers, Jens (red.) (2012): *Aufbruch & BürgerKrieg. Schleswig-Holstein 1848-1851 I-II*, Kiel: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek.

Ahlf, Heinrich Detlef (1926): *Das Schleswig-Holsteinische Stadthandwerk in seiner Entwicklung zur Gewerbefreiheit*, disputats, Kiel.

Albrecht, Ulrike (1995): "Flensburg und die Christiansens. Kaufleute, Reeder und Unternehmer in der Zeit der Frühindustrialisierung", *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 113-127.

Albrecht, Ulrike (1993): *Das Gewerbe Flensburgs von 1770 bis 1870*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag.

- Albrecht, Ulrike (1991): "Wirtschaftliche Wechsellagen Flensburgs vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis 1864", i Jürgen Brockstedt (red.): *Wirtschaftliche Wechsellagen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 99-119.
- Algreen-Ussing, Tage (1855): *Love og Anordninger samt andre offentlige Kundgørelser Danmark vedkommende for Aarene 1853 og 1854*, København: Den Gyldendalske Boghandlings Forlag.
- Ambrosius, E. (1802): "Mühlenzwang", *Blätter für Polizei und Kultur* II, 835- 836.
- Andersen, Kristian Blicher (2004): *Tvangslån under den tidlige enevælde*, utrykt specialeafhandling ved Københavns Universitet.
- Andersen, Lise (2009): "Sillerup Mølle 1859-2009", i Bent Vedsted Rønne (red.): *Sillerup Mølle. Møllen og møllernes historie gennem 150 år*, Haderslev: Historisk Arkiv for Haderslev Kommune i samarbejde med Sillerup Mølles Venner, 9-45.
- Andersen, Louise Riis (2010): "Hvad er egentlig en fejlslagen stat?", *Udenrigs*, nr. 4, 6-18.
- Andersen, Steffen E. (2010): *The Evolution of Nordic Finance*, New York: Palgrave Macmillan.
- Asmus, Walter (1996): "Grundzüge der Verkehrsentwicklung Schleswig-Holsteins vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg", i Walter Asmus (red.): *Die Entwicklung des Verkehrs in Schleswig-Holstein 1750-1918*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 17-51.
- Asmus, Walter, Andreas Kunz og Ingwer E. Momsen (1995): *Atlas zur Verkehrsgeschichte Schleswig-Holsteins im 19. Jahrhundert*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag.
- Asmus, Walter (1989): "Probleme der Verkehrsstruktur und Verkehrsentwicklung in Schleswig-Holstein und ihr Einfluss auf die gewerbliche Entwicklung 1800-1867", i Jürgen Brockstedt (red.): *Gewerbliche Entwicklung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zum Übergang ins Kaiserreich*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 183-206.
- Baare-Schmidt, Georg (1980): *Der Entwurf zu einem Gemeinde-Gesetz für die Herzogtümer Schleswig und Holstein aus dem Jahre 1851*, Husum: Matthiesen.
- Bayly, C. A. (2004): *The Birth of the Modern World 1780-1914*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Becker-Christensen, Henrik (1981): *Skandinaviske drømme og politiske realiteter. Den politiske skandinavisme i Danmark 1830-1850*, Århus: Arusia – Historiske Skrifter.
- Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins* (1967), Kiel: Statistisches Landesamt Schleswig-Holstein.
- Bergsøe, A. F. (1844-1847): *Den danske Stats Statistik I-II*, København.

- Beseler, Wilhelm Hartwig (1856): *Zur Schleswig-Holsteinische Sache*, Braunschweig: Schwetschke.
- Bjørn, Claus (2003): "Arvefølgeproblem og Treårskrig", i Carsten Due-Nielsen, Ole Feldbæk og Nikolaj Petersen (red.): *Fra helstat til nationalstat 1814-1914*, København: Danmarks Nationalleksikon.
- Bjørn, Claus (1998): *1848. Borgerkrig og revolution*, København: Gyldendal.
- Böcher, Steen B. (1942): *Vandkraftens udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu. En erhvervsgeografisk undersøgelse*, København: Hagerup.
- Boje, Per og Morten Kallestrup (2004): *Marked, erhvervsliv og stat*, Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Boldorf, Marcel (2003): "Entwicklung und institutionelle Rahmenbedingungen: Die Beispiele Niederschlesien und Nordirland (1750-1850)", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 90 Bd., H. 4, 399-415.
- Breuilly, John (2009): "Nationalism and the Making of National Pasts", i Susana Carvalho and François Gemenne (red.): *Nations and their Histories*, New York: Palgrave MacMillan, 7-28.
- Brock, Johannes (1916): *Die Vorgeschichte der Schleswig-Holsteinischen Erhebung von 1848*, Göttingen: Vandenhoeck.
- Brockstedt, Jürgen (1991): "Konjunkturen in der Wirtschaftsentwicklung Schleswig-Holsteins 1864-1913, mit einem Überblick der Periode 1773-1864", i Jürgen Brockstedt (red.): *Wirtschaftliche Wechsellagen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 221-263.
- Brockstedt, Jürgen (1989): "Grundzüge der gewerblichen Entwicklung in Schleswig-Holstein 1773-1867", i Jürgen Brockstedt (red.): *Gewerbliche Entwicklung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutsche Ländern und Dänemark von der Mitte des 18. Jahrhundert bis zum Übergang ins Kaiserreich*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 13-44.
- Brockstedt, Jürgen (1983): "Frühindustrialisierung in den Herzogtümern Schleswig und Holstein. Ein Überblick", i Jürgen Brockstedt: *Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 19-77.
- Cholet, Julia (2012): *Der Etat des Deutschen Reiches in der Bismarckzeit*, Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag.
- Christensen, Olav (1968): *Haderslev Handelsstandsforening 1844 – 18. januar - 1969*, Haderslev.
- Christensen, Søren Bitsch (2005): *Den klassiske købstad*, Århus: Aarhus Universitetsforlag.

Chronologisk Samling af de i Aaret 1852 udkomne Love og Bekendtgørelser for Hertugdømmet Slesvig.

Chronologisk Samling af Forordninger, Rescripter etc. for Hertugdømmet Slesvig 1826-1834.

Cohn, Einar (1967): *Økonomi og Politik i Danmark 1849-1875*, København: G. E. C. Gads Forlag.

Cohn, Einar (1957): *Privatbanken i København gennem hundrede år 1857-1957 I*, København: Privatbanken i København.

Collin, E. (1855): *Om Rigsmønt og Courant*, København: Jacob Lunds Forlag.

Danker-Carstensen, Peter (2006): *Gewerbeentwicklung und Industrialisierung*, Elmshorn: Stadt Elmshorn.

Das Commerzium der Stadt Husum 1738-1988 (1988), Husum: Commerzium der Stadt Husum.

David, C. N. (1838): "Om Korn-Dampmøller", *Fædrelandet* d. 7. juli.

Davidsen, Liss (1962): *Krigerliv og bondesind. Erindringer fra Treårskrigen*, København: Institut for Kirkehistorie/Gads Forlag.

Degn, Jens (1999): "Hvad er helstaten?", *Fortid og Nutid*, 220-226.

Dellepiane-Avellaneda, Sebastian (2012): *From Property Rights and Institutions, to Beliefs and Social Orders: Revisiting Douglass North's Approach to Development*, discussion paper tilgået 30. april 2014 via https://www.uantwerp.be/images/uantwerpen/container2143/files/Publications%20-%20Docs/Discussion%20papers/DP%202012/2012_01%20Sebastian%20Dellepiane-Avellaneda%20-%20From%20Property%20Rights%20and%20Institutions,%20to%20Beliefs%20and%20Social%20Orders.pdf

Die Statthalterschaft der Herzogthümer Schleswig-Holstein (1849).

Dübeck, Inger (1992): "Grosserer-Societetets responderende virksomhed", i Kjeld Simon Villadsen (red.): *Handelens veje er altid kulturens veje. Det Danske Handelskammer 1742-1992*, København: Det Danske Handelskammer, 77-99.

Dybdahl, Vagn (1969): *Partier og Erhverv. Studier i partiorganisationen og byerhvervenes politiske aktivitet ca. 1880-ca. 1913 I-II*, Århus: Erhvervsarkivet.

Ehlers, Franz (1968): *Zoll- und Steuergeschichte Schleswig-Holsteins*, Kiel.

Engberg, Jens (1968): *Det slesvigske spørgsmål 1850-1853*, Historisk Samfund for Sønderjylland.

Esmarch, H. C. (1846): *Das im Herzogthume Schleswig geltende bürgerliche Recht*, Schleswig: Königl. Taubstummen-Inst.

Fabricsius, Knud (1960): ”Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen. Et Bidrag til dets politiske Historie. 1. Del. Fra Revolutionens Udbrud til Våbenstilstandens Ophør i Foråret 1849. København, 1859”, *Historisk Tidsskrift*, bd. 11, række 6, 96-104.

Fabricsius, Knud (1937-39): *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk IV*, København: C. A. Reitzels Forlag.

Falbe-Hansen, V. og Will. Scharling (1878): *Danmarks Statistik III*, København: Forlagsbureauet i København.

Falck, N. (1835): *Handbuch Des Schleswig-Holsteinische Privatrecht III*, Kiel.

Fangel, Henrik (1975): *Haderslev bys historie I*, Haderslev: Haderslev Bank.

Federspiel, Ruth (1996): ”Verkehrsinnovation und regionale Entwicklung: Die Eisenbahnen Schleswig-Holsteins 1844-1914”, i Walter Asmus (red.): *Die Entwicklung des Verkehrs in Schleswig-Holstein 1750-1918*, Neumünster: Wachholtz Verlag, 187-203.

Flensburger Correspondent 1850.

Flensburger Zeitung 1851-1858.

Flora, Peter (1999): ”Introduction and Interpretation”, i Peter Flora og Stein Kuhle et al. (red.): *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe*, Oxford: Oxford University Press, 1-91.

Fode, Henrik (1989): *Liberalisme og frihandel, 1814-1914*, Dansk toldhistorie III, København: Toldhistorisk Selskab.

Frandsen, Steen Bo (1995): *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-1864*, Århus: Aarhus Universitetsforlag.

Frandsen, Steen Bo, Bente Jensen og Michael Klos (1994): *Regionen i historien*, temanummer af *Den jyske Historiker*, nr. 68.

Freund, Judith (2008): *Die Wechselverpflichtung im 19. Jahrhundert*, Frankfurt/New York: Peter Lang.

Fuglsang, Fritz, Fritz Hähnsen og Otto Schütt (1966): *Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt*, Flensborg: Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte

Furdal, Kim (2011): ”Haderslev Amt”, i *Sønderjylland A-Å*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.

- Generalstaben (udg.) (1867-80): *Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848-1850 I-XII*, København.
- Gesetzblatt für die Herzogthümer Schleswig-Holstein 1849-1850.*
- Giddens, Anthony (1987): *The Nation-State and Violence*, Cambridge: Polity Press.
- Granovetter, Mark (1985): "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness", *American Journal of Sociology*, Vol. 91, nr. 3, 481-510.
- Gregersen, H. V. (1981): *Slesvig og Holsten før 1830*, København: Politikens Forlag.
- Gregersen, H. V. (1970): *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Greve, Klaus (1987): *Zentrale Orte im Herzogthum Schleswig 1860*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag.
- Hähnsen, Fritz (1923): *Die Geschichte des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein*, Leipzig.
- Hansen, Björn (1998): "Schleswig im 19. Jahrhundert – eine strukturschwache Region", i Henrik Becker-Christensen og Ulrich Lange (red.): *Geschichte Schlesiens vom frühen Mittelalter bis 1920*, Sønderborg: Institut for Grænseregionsforskning, 161-187.
- Hansen, Hans Schultz (2013): "Fra bro til periferi. Slesvigske erhvervsforhold i det 19. århundrede", i Hans Schultz Hansen, Elisabeth Vestergaard og Torben A. Vestergaard (red.): *Sønderjysk Erhvervshistorie 1800-2000*, Odense: Syddansk Universitet/Institut for Grænseregionsforskning/Syddansk Universitetsforlag, 11-38.
- Hansen, Hans Schultz, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen (red.) (2009): *Sønderjyllands Historie 2. Efter 1815*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Hansen, Hans Schultz, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen (red.) (2008): *Sønderjyllands Historie 1. Indtil 1815*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Hansen, Hans Schultz (2007): "Byerne i Slesvig ca. 1830-1914", *Sønderjyske Årbøger*, 69-104.
- Hansen, Hans Schultz (2006): "Den tidlige industrialisering i hertugdømmet Slesvig 1830-1864", *Sønderjyske Årbøger*, 141-168.
- Hansen, Hans Schultz (2005): *Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867 I-II*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Hansen, Hans Schultz (1994): *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland og Fælleslandboforeningen for Nordslesvig.
- Hansen, Hans Schultz (1992): "Godssystemets afvikling i Sønderjylland fra 1830'erne til 1864", *Sønderjyske Årbøger*, 141-164.

- Hansen, Hans Schultz (1990): "Bondeliv på Broagerland", *Sønderjyske Årbøger*, 101-156.
- Hansen, Hans Schultz (1990): *Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 - som folkelig og national bevægelse*, Flensborg: Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.
- Hansen, Per Henning (1989): "Fyens Disconto Kasse 1846-1886", *Erhvervshistorisk Årbog*, 98-137.
- Hansen, Svend Aage (1972): *Økonomisk vækst i Danmark 1720-1914 I*, København: G. E. C. Gads Forlag.
- Hansen, Svend Aage (1960): *Pengevæsen og kredit 1813-1860*, Arnkrone.
- Hanssen, Georg (1838): *Ueber die Anlage von Korndampfmühlen in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. Ein Wort an die bevorstehenden Versammlungen der Provinzialstände*, Kiel.
- Harsberg, Vibeke (1988): *Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850-1864*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Hector, Kurt (1938): *Die politischen Ideen und Parteibildungen in den schleswischen und holsteinischen Ständeversammlungen 1836 bis 1846*, Neumünster: Wachholtz Verlag.
- Hedrich, Otto (1915): *Die Entwicklung der schleswig-holsteinischen Eisenbahnwesens*, Altona: Hammerich & Lesser.
- Helleiner, Eric (2003): *The Making of National Money. Territorial Currencies in Historical Perspective*, New York: Cornell University Press.
- Henningsen, Lars N. (2013): "Mellem håndværk, industri og handel", i Hans Schultz Hansen, Elisabeth Vestergaard og Torben A. Vestergaard (red.): *Sønderjysk Erhvervshistorie 1800-2000*, Odense: Syddansk Universitet/Institut for Grænseregionsforskning/ Syddansk Universitetsforlag, 57-78.
- Henningsen, Lars N. (2013): "Statsbankerotten 1813", *Sønderjysk Månedsskrift*, 295-302.
- Henningsen, Lars N. (1982): "Jernstøberier og maskinfabrikker i Nordslesvig indtil ca. 1900", *Sønderjyske Årbøger*, 137-162.
- Henningsen, Lars N. (1981): "Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698-1847. En studie i dyrtids- og hungerår og krisepolitik", *Sønderjyske Årbøger*, 5-56.
- Henningsen, Sven (1944): *Studier over den økonomiske liberalismes gennembrud i Danmark*, Göteborg.
- Hjelholt, Holger (1963): *Christian Hansen junior (1804-1873). En talsmand for flensborgsk kongetroskab*, København: Nordisk Forlag.
- Hjelholt, Holger (1959/61): *Sønderjylland under Treårskrigen. Et bidrag til dets politiske historie I-II*, København: G. E. C. Gads Forlag.

- Hjelholt, Holger (1960): "Om tilblivelsen af fællesregeringen for hertugdømmerne af 22. oktober 1848", *Historisk Tidsskrift*, bd. 11, række 6, 1-80.
- Hjelholt, Holger (red.) (1960): *Sønderborg bys historie I*, Sønderborg: Dy-Po Bogforlag.
- Hjelholt, Holger, Johan Hvidtfeldt og Knud Kretzschmer (1955): *Flensborg bys historie II. Tiden efter 1720*, København: Hagerups Forlag.
- Hjelholt, Holger (1950): "Flensborgs »anerkendelse« af den provisoriske regering", *Historisk Tidsskrift*, bd. 11, række 3, 379-396.
- Hjelholt, Holger (1925): "Den slesvigske stænderforsamling i 1860", *Historisk Tidsskrift*, bd. 9. række, 3, 209-344.
- Hjelholt, Holger (1923): *Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene (1850-1864)*, København: H. Aschehoug & Co.
- Hobe-Gelting, Georg von (1974): *Die Rechtliche Stellung der adligen Güter und Gutzbezirke in Schleswig-Holstein in der Zeit von 1805 bis 1928*, dissertation, Kiel.
- Holtfrerich, Carl-Ludwig (1989): "The monetary unification process in 19.-century Germany: relevance and lessons for Europe today", i Marcello de Cecco og Alberto Giovanni (red.): *A European Central Bank? Perspectives on monetary unification after 10 years of the EMS*, Cambridge: Cambridge University Press, 216-243.
- Hornby, Ove (1975): *Striden om filialen*, Flensborg: Union-Bank.
- Hornby, Ove (1970): "Industrialization in Denmark and the loss of the Duchies", *Scandinavian Economic Review*, 23-57.
- Hyldtoft, Ole (1999): *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*, Århus: Systime.
- Iversen, Peter Kr. (1955): "Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog 1854-1858", *Sønderjyske Årbøger*, 184-227.
- Jacobsen, Helge C. (2012): "Mølleri i Hertugdømmet Slesvig", *Sønderjysk Månedsskrift*, 268-276.
- Jacobsen, N. H. (1975): "Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling før 1864", *Sønderjyske Årbøger*, 21-85.
- Janus, Reinhold (1998): *Sieben Jahre auf Sylt*, Neumünster: Wachholtz Verlag.
- Japsen, Gottlieb (1970): *De nordslesvigske sparekassers historie*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.

- Japsen, Gottlieb (1944): "Aabenraa bys økonomiske historie 1850-64" [fortsat], *Sønderjyske Årbøger*, 149-202.
- Japsen, Gottlieb (1935): "Aabenraa bys økonomiske historie 1850-1864", *Sønderjyske Årbøger*, 1-88.
- Jensen, Bernard Eric (2001): "Nationalstat", i Tønnes Bekker-Nielsen et al. (red.): *Gads Historieleksikon*, København: Gads Forlag, 449-450.
- Jensen, Hans (1931/34): *De danske Stænderforsamlings Historie I-II*, København: J. H. Schultz Forlag.
- Jensen, H. C. (1835): *Ueber Handel und Gewerbe*, Altona.
- Jensen, N. P. (1898): *Den første slesvigske Krig 1848-50*, København: Vilhelm Trydes Forlag.
- Juridisk Ugeskrift for Hertugdømmet Slesvig 1854-1864*.
- Jørgensen, Harald (red.) (1962): *Statsrådets forhandlinger 1848-1863 V*, København: Munksgaard.
- Jørgensen, Harald (red.) (1958): *Statsrådets forhandlinger 1848-1863 III*, København: Munksgaard.
- Karpantschof, René og Flemming Mikkelsen (2013): "Petitioner, adresser og demokrati i Danmark 1835-1899", *temp – tidsskrift for historie*, nr. 7, 50-79.
- Kenwood, A. G. and A. L. Lougheed (1992) (3. udg.): *The growth of the international economy 1820-1990*, London/New York: Routledge.
- Kettemann, Otto (1989): "Landhandwerk und Modernisierung der Landwirtschaft auf dem Gerätesektor, am Beispiel einer Stellmacherei", i Jürgen Brockstedt (red.): *Gewerbliche Entwicklung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutsche Ländern und Dänemark von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zum Übergang ins Kaiserreich*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 73-93.
- Kettemann, Otto (1987): *Handwerk in Schleswig-Holstein*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag.
- Knudsen, Joh. Fr. Chr. (1852): *Danmarks Kamp for Slesvig i Årene 1848, 49 og 50 I-III*, København: Høst.
- Knudsen, Tim og Bo Rothstein (1994): "State Building in Scandinavia", *Comparative Politics*, 203-220.
- Kohl, J. G. (1846): *Reisen in Dänemark und den Herzogthümern Schleswig und Holstein I*, Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Konge Frederik den sjettes allernaadigste Forordninger og aabne Breve for Aar 1811*, København.

- Kraack, Detlev (2012): "Gesamtstaatspatriotismus und Bürgersinn 1828. Der *Altonaische Mercurius* als Schaufenster der Herzogtümer Schleswig und Holstein", *Rundbrief des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins*, nr. 107, 11-22.
- Kraack, Gerhard (1975): "Die Geschichte der Handwerkerämter im Kammerbereich", i *Handwerkskammer Flensburg 1900 bis 1975*, Flensburg: Handwerkskammer Flensburg/der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, 13-58.
- Kringelbach, G. N. (1894): *Den civile Centraladministration 1848-1893*, København: Rigsarkivet.
- Kuhnle, Stein et al. (red.) (1999): *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan Based on His Collected Works*, Oxford & New York: Oxford University Press.
- Kunz, Andreas (1996): "Die wirtschaftliche Bedeutung der Binnenschifffahrt Schleswig-Holsteins im 19. Jahrhundert (1835-1914)", i Walter Asmus (red.): *Die Entwicklung des Verkehrs in Schleswig-Holstein 1750-1918*, Neumünster: Wachholtz Verlag, 137-168.
- Lange, Ulrich (red.) (2003): *Geschichte Schleswig-Holsteins*, Neumünster: Wachholtz Verlag.
- Lange, Ulrich (1988): "Ordnung und Freiheit – Zur Diskussion über die Einführung der Gewerbefreiheit in Schleswig-Holstein in den 1830er und 1840er Jahren", i Ingwer E. Momsen (red.): *Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 29-42.
- Lauridsen, P. (1909-1922): *Da Sønderjyllands vaagnede I-VIII*, København: Lehmann og Stages Forlag.
- Lauridsen, P. (1921): "Sønderjyske Førere i 1850erne", *Historisk Tidsskrift*, bd. 9. række 2, 233-280.
- Lauridsen, P. (1900): *Mellem Slagene 1849-50*, København: Gyldendalske Boghandel (F. Hegel).
- Lind, Gunner (1981): *Byerhvervenes udvikling i hertugdømmerne Slesvig og Holsten i tiden mellem de slesvigske krige*, upubliceret magisterkonferensafhandling, København.
- Linow, Hans og Jens Lampe (1966): *Møller på Als*, Aabenraa: Forlaget Faklen.
- Linvald, Axel (1932): "Landstormen ved Brøns", i *Festskrift til H. P. Hanssen*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, Sprogforeningen og Sønderjydsk Skoleforening, 134-163.
- Lippik, Marlis (1987): *Die Entstehung des Sparkassenwesens in Schleswig-Holstein 1790-1864*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag.
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim (2002): "Zum Problem von Quantität und Qualität in der landesgeschichtlichen Forschung", i Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (red.): *Quantität und*

- Qualität. Möglichkeiten und Grenzen historisch-statistischer Methoden für die Analyse vergangener Gesellschaften*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 15-28.
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim (2000): "Hand- und Spanndienste", i *Das Neue Schleswig-Holstein Lexikon*, Neumünster: Wachholtz Verlag,
- Madsen, Lennart S. (2011): "Håndværk", i Inge Adriansen, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart S. Madsen (red.): *Sønderjylland A-Å*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 175.
- Madsen, Lennart S. (2011): "Møllerier", i Inge Adriansen, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart S. Madsen (red.): *Sønderjylland A-Å*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 268.
- Malling, Anders (1961): "Brøns Mølle", *Sønderjyske Årbøger*, 121-184.
- Malthus, Thomas (1798): *An Essay on the Principle of Population*. Tilgået 26. maj 2014 via <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>.
- Mann, Michael (1988): *State, War and Capitalism. Studies in Political Sociology*, Oxford/New York: Blackwell Publishers.
- Märcher, Michael (2012): *De kongelige møntsteder i Altona og København 1813-1873*, Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Märcher, Michael (2010): "Danish banking before and after the Napoleonic Wars. A Survey of Danish banking 1736-1857", i Tuukka Talvio & Cecilia von Heijne (red.): *Monetary boundaries in transition. A North European economic history and the Finnish War 1808-1809*, Stockholm, 127-143.
- Momsen, Ingwer E. (1988): "Der schleswig-holsteinische Schiffbau um 1800", i Ingwer E. Momsen (red.): *Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 137-163.
- Momsen, Ingwer E. (1969): *Die Bevölkerung der Stadt Husum von 1769 bis 1860*, Kiel: Geographischen Instituts der Universität Kiel.
- Moshinskyi, Sergei (2008): *History of the Wechsel. Bill of Exchange and Promissory Note*, Xlibris.
- Møller, Anders Monrad (2009): *Fra skat på hartkorn til indkomstskat 1818-1903*. Dansk Skattehistorie V, København: Told- og Skattehistorisk Selskab
- Møller, Anders Monrad (1995): *Kong Christian VIII. 's dagbøger og optegnelser IV – 1. del 1839-1843*, København: Gyldendal.
- Møller, Anders Monrad (1988): *Jagt og skonnert*, København: Falcon.
- Møller, Erik (1958): *Helstatens Fald 1855-1863 I-II*, København: Gads Forlag.

- Nathanson, M. L. (1861): *Om Mynt- og Bankvæsen, Finantsvæsen, Handel og Industri*, København: Gyldendalske Boghandlings Forlag.
- Neergaard, Niels (1973) [1892-1916]: *Under Junigrundloven I-II 1/2*, København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie.
- Neues Staatsbürgerliche Magazin* 1834-1835.
- Nielsen, Anton (1889): *Landhåndværkerne, før og nu. Kulturhistorisk Forsøg*, København: Kulturhistorisk Forening.
- Nielsen, Axel (1923): *Bankpolitik I*, København: Hagerups Forlag.
- Nielsen, Helge og Victor Thalbitzer (1948): *Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider*, København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Nielsen, Johs. (1993): *Treårskrigen 1848-1851*, København: Tøjhusmuseet.
- Nielsen, Jørgen Steen (2002): "Sønderjyllands mønthistorie til 1864", *Sønderjyske Årbøger*, 7-60.
- Nielsen, Leif Hansen (2007): *Ad industriens vej*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Noack, Johan Peter (2014): *Da Danmark blev Danmark. Fortællinger af forhistorien til 1864*, København: Gyldendal.
- North, Douglass C. (2010): *Understanding the Process of Economic Change*, New Jersey: Princeton University Press.
- North, Douglass C. (1990): *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ny Collegial-Tidende for Danmark* 1841/1847.
- Nørregaard, Georg (1983): "Omkring toldloven af 1838 i Hertugdømmerne", *Zise – Told- og Skattehistorisk Tidsskrift*, nr. 2, 45-49.
- Pauly, Friedrich (1952): "Der deutsch-dänische Gesamtstaat ums Jahr 1820", i Harald Thureau (red): *Festschrift für Otto Scheel. Beiträge zur deutschen und nordischen Geschichte*, Schleswig: Johs. Ibbeken Verlag, 262-281.
- Petersen, Hans (1988): *Geschichte der Mühlen zwischen Eider und Königsau*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag.
- Pfeiffer, Werner (1977): *Geschichte des Geldes in Schleswig-Holstein*, Heide: Westholsteinische Verlagsanstalt Boyens & Co.
- Plesner, Johan (1925): "Partidannelsen i de slesvigske provinsialstænder i tiden mellem de to dansk-tyske krige", *Sønderjyske Årbøger*, 225-281.

- Pusback, Bärbel (1988): "Volkswirtschaftliche Probleme Schleswig-Holsteins im Werk des Nationalökonom Wilhelm Seelig (1821-1906)", i Ingwer. E. Momsen (red.): *Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 65-90.
- Rasmussen, Carsten Porskrog (2013): *Det sønderjyske landbrugs historie 1544-1830*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Rasmussen, Carsten Porskrog (2011): "Slesvig, Hertugdømmet", i Inge Adriansen, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart S. Madsen (red.): *Sønderjylland A-Å*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 338-339.
- Räth, Norbert (1980): *Die Zwangsanleihe als Finanzpolitisches Instrument*, St. Gallen: Verlag Wilhelm Surbir.
- Reisman, David A. (1998): "Adam Smith on Market and State", *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, vol. 154, no. 2, 357-384.
- Rerup, Lorenz (1982): *Slesvig og Holsten efter 1830*, København: Politikens Forlag.
- Rian, Øystein (2007): "Den urokkelige helstat – Norges rolle under den danske enevælde", *Siden Saxo*, no. 4, 4-15.
- Riepen, C. (1850): *Der Mühlenzwang, seine Entstehung und Fortbildung, seine Wirkungen auf die Staatsbürger und dessen endliche Beseitigung*, Kiel.
- Rigsraadstidende* 1856.
- Robinson, Neil (2007): "State-building and international politics. The emergence of a 'new' problem and agenda", i Aidan Hehir and Neil Robinson (red.): *State-Building. Theory and practice*, New York: Routledge, 1-28.
- Rosenberg, Hans (1974): *Die Weltwirtschaftskrise 1857-1859*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Rubin, Marcus (1895): *Frederik VI's Tid. Fra Kielerfreden til Kongens Død*, København: P. G. Philipsens Forlag.
- Rubin, Marcus (1892): *1807-1814. Studier til Københavns og Danmarks historie*, København: P. G. Philipsens Forlag.
- Rud, Harald J. (1922): *Aabenraa Handelsforening 1847 – 2. februar – 1922*, Aabenraa: Aabenraa Handelsforening.
- Runge, Georg Alfred (1985): *Das königliche Appellationsgericht für das Herzogtum Schleswig in Flensburg (1852 bis 1867)*, dissertation, Kiel.

- Rønne, Bent Vedsted (red.) (2009): *Sillerup Mølle. Møllen og møllernes historie gennem 150 år*, Haderslev: Historisk Arkiv for Haderslev Kommune i samarbejde med Sillerup Mølles Venner.
- Schiers, Ulrich (2012): "Trommelschlag und Donnerknall: Die Schlachten und Gefechte der Erhebung", i Jens Ahlers (red.): *Aufbruch & Bürgerkrieg. Schleswig-Holstein 1848-1851*, Kiel: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, 349-374.
- Schlaber, Gerret Liebing (2007): *Hertugdømmet Slesvigs forvaltning. Administrative strukturer og retspleje mellem Ejderen og Kongeåen ca. 1460-1864*, Flensburg: Studiefællesskabet ved Dansk Centralbibliothek for Sydslesvig.
- Schlaber, Gerret Liebing (2005): *Sozialpolitik im Schleswiger Land 1840-1880*, Neumünster: Wachholtz Verlag.
- Schlaber, Gerret Liebing (1998): "Modernisering eller stagnation? Reformer i Slesvigs forvaltning og jurisdiktion 1850-1864", *Sønderjyske Årbøger*, 81-104.
- Schleiden, Rudolph (1894): *Schleswig-Holstein im zweiten Kriegsjahre 1849-1850*, Wiesbaden: Verlag von J. F. Bergmann.
- Schleswig-Holsteinische Anzeigen* 1840.
- Schlürmann, Jan (2004): *Die Schleswig-Holsteinische Armee 1848-1851*, Tönning: Der Andere Verlag.
- Schmeitzer, Felix (1914): *Eine westschleswigsche Stadt in den Jahren 1848-1851*, Husum: C. F. Delff.
- Schmidt, Jes Nielsen (1861) [1852]: *Slesvigs Land og Folk*, København.
- Schultz, Peter Wilhelm (1924): *Über die Entwicklung des Bankwesens in den Provinz Schleswig-Holstein*, dissertation, Hamburg.
- Schütt, Hans-Friedrich (1998): "St. Marie-handelspladsen i Flensborg", *Sønderjyske Årbøger*, 41-56.
- Schütt, Hans-Friedrich (1956): *H. C. Jensen - ein Lebensschicksal im Grenzland Schleswig*, Wiesbaden: Krausskopf.
- Selk, Paul (1952): "Die Nationale Entwicklung Angels in Spiegel der volkstümlichen Überlieferung", i Harald Thureau (red.): *Festschrift für Otto Scheel. Beiträge zur deutschen und nordischen Geschichte*, Schleswig: Johs. Ibbeken Verlag, 185-198.
- Sievers, Kai Detlev (1976): "Schleswig-Holstein in Rahmen der deutscher Überseewanderung des 19. Jahrhunderts", *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte*, 285-307.
- Smith, Adam (2003) [1776]: *The Wealth of Nations*, New York: Bantam Dell.

- “Staatsgrundgesetz für die Herzogthümer Schleswig-Holstein vom 15. September 1848”. Lokaliseret d. 27. maj 2014 på <http://www.verfassungen.de/de/sh/verfassung1848-i.htm>.
- Staats-Rechnung für das Jahr 1849 über die Staats-Einnahmen und Ausgaben der Herzogthümer Schleswig-Holstein* (1850).
- Statistisk Tabelværk* 1863, 3. række, 1. bind.
- Stein, L. (1852): *Rechtliches Gutachten über die fortdauernde Giltigkeit der Schleswig-Holsteinische Staatspapiere und des Patents vom 7. juni, die Aufhebung dieser Giltigkeit betreffend*, Grimma und Leipzig.
- Stolz, Gerd (1996): *Die schleswig-holsteinische Erhebung*, Husum: Husum Druck- und Verlagsgesellschaft.
- Svendsen, Knud Erik et al. (1968): *Dansk Pengehistorie I. 1700-1914*, København: Nationalbanken.
- Svenson, Bjørn (1968): ”Helstatens bankpolitik”, *Sønderjysk Månedsskrift*, 283-289.
- Sørensen, Anders Ravn (2013): “Monetary romanticism: nationalist rhetoric and monetary organisation in nineteenth-century Denmark”, *Scandinavian Economic History Review*, 1-24.
- Tamm, Ditlev (red.) (2000): *Dansk Forvaltningshistorie I. Stat, Forvaltning og Samfund*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Tarbensen, Kenn (1999): ”Tomme proklamationer? Junigrundlovens politiske frihedsrettigheder”, *Den jyske historiker*, 3-59.
- Thestrup, Poul (1997): *På sporet 1847-1997 I*, Odense: Jernbanemuseet.
- Thomsen, Niels (1991): *Industri, Stat og Samfund 1870-1939*, Odense: Odense Universitetsforlag.
- Thorsøe, Alexander (1898): *Vort Aarhundredes Historie 1815-1890*, København: Gyldendal.
- Thorsøe, Alexander (1884-1889): *Kong Frederik den Syvendes regering. Et Bidrag til den danske Stats Historie fra 1848-1863 I-II*, København: Gyldendal.
- Thorsøe, Alexander (1879): *Den danske Stats Historie fra 1814 til 1848*, København: C. A. Reitzels og Otto B. Wroblewsky's Forlag.
- Thygesen, Frants (1968): *Tysk strafferets indtrængen i Sønderjylland*, København: Juristforbundets Forlag.
- Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Hertugdømmet Slesvig 1836-1838*, Slesvig.
- Tidende for den ... Slesvigske Stænderforsamlings Forhandlinger I-II 1840-1846*, Slesvig.

Tidende for Forhandlingerne ved den i Aaret 1855 afholdte overordentlige

Provindsialstænderforsamling for Hertugdømmet Slesvig, Flensborg.

Tidende for Forhandlingerne ved den ... Provindsialstænderforsamling for Hertugdømmet Slesvig

1853-1863, Flensborg.

Tilly, Charles (1992): *Coercion, Capital and European States, AD 990-1992*, Oxford: Blackwell Publishing.

Trap, J. P. (1864): *Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig*, København:

Boghandler G. E. C. Gad.

”Tvangslaan”, i Fr. Winkel Horn (red.) (1900): *Illustreret Konversationsleksikon IX*, København: H.

Hagerups Boghandel, 159.

”tvangslån”, i *Ordbog over det danske Sprog*.

Uldall, Michael (2007): *Tørnings historie*, eget forlag.

Ussing, C. V. (1863): ”Om Domstolenes Forhold til den lovgivende Magt efter Grundloven”,

Tidsskrift for Retsvæsen, 214-252.

Vaagt, Gerd (1992): *Geschichte des Handelsvereins der Stadt Flensburg im 19. Jahrhundert*,

Flensburg: Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte.

Vammen, Hans (2011): *Den tomme stat - angst og ansvar i dansk politik 1848-1864*, København:

Museum Tusculanums Forlag.

Vammen, Hans (1988): ”Casino 1848”, *Historisk Tidsskrift*, bd. 15, række 3, 253-281.

Veltmann, Claus (1996): ”Strukturen des schleswig-holsteinischen Schiffbaus im 18. und frühen 19.

Jahrhundert”, i Walter Asmus (red.): *Die Entwicklung des Verkehrs in Schleswig-Holstein 1750-*

1918, Neumünster: Wachholtz Verlag, 53-75.

Verhandlungen der Schleswig-Holsteinisches Landesversammlung 1848-1851.

Verordnungen und Verfügungen der provisorischen Regierung der Herzogthumer Schleswig-Holstein

(1849).

Waschinski, Emil (1936): ”Die letzte Epoche der schleswig-holsteinische Münzpolitik vom 1863-

1868”, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 365-396.

Weimar, Volker (1959): *Der Malmöer Waffenstillstand von 1848*, Neumünster: Karl Wachholtz

Verlag.

Wilcke, Julius (1930), *Sølv- og Guldmøntfod 1845-1914*, København: Gad.

Wilcke, Julius (1929): *Specie-, Kurant- og Rigsbankdaler 1788-1845*, København: G. E. C. Gad.

Willerslev, Richard (1952): *Studier i dansk industrihistorie 1850-1880*, København: Einar Harcks Forlag.

Winding, Kjeld (1950): "Treschow, Hambro og statslånet 1849", *Historisk Tidsskrift*, bd. 11, række 3, 693-727.

Wulf, Peter (2010): *Kleine Schleswig-Holsteinische Bankgeschichte*, Neumünster: Wachholtz Verlag.

Wulf, Peter (1998): "Frühe Schleswig-holsteinische Unternehmer", i Ingwer E. Momsen (red.): *Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 15-28.

Zeitung für die Verhandlungen der siebenten Holsteinischen Provinzialständerversammlung 1853.